

Jahon ADABIYOTI

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

Адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик журнал

**Жамоатчилик
кенгаши:**

Сирожиддин САЙИД
Наим КАРИМОВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Эркин АЪЗАМОВ
Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ
Хуршид ДЎСТМУҲАММАД
Абдурахим МАННОНОВ
Шухрат РИЗАЕВ
Лазиз ТАНГРИЕВ
Алишер ҚОДИРОВ
Баҳодир КАРИМОВ
Зухриддин ИСОМИДДИНОВ
Муҳиддин ОМОН

МУАССИСЛАР:

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

Бош муҳаррир
Аҳмадҷон
МЕЛИБОЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Шаҳноза НАЗАРОВА
Алишер ОТАБОЕВ
Даврон РАЖАБОВ
Зилола ЖАЛОЛОВА
Жамила АСҚАРОВА
Мафтуна
МУҲАММАДАМИНОВА

МУНДАРИЖА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

- А.НАВОИЙ. Ёр чун истарки... (Рус ва англиз тилларига Т.Сендик,
А.Буматова тарж.). **3**

МУҲАРРИР МИНБАРИ

- А.МЕЛИБОЕВ. Олтиндан қиммат хазина. **8**

НАСР

- Т.ДРАЙЗЕР. Қудратли Рурк. Ҳикоя. (Рус тилидан О.Ҳожи тарж.). **15**
Х.КОРТАСАР. Онамнинг мактублари. Ҳикоя. (Рус тилидан О.Отахон). **36**
В.СУМИН. Биринчи ва сўнгги субҳидам. (Рус тилидан Я.Қўчқоров тарж.). **132**

ҚЎШНИМ – ҚАРДОШИМ

- Туркман мумтоз шеърятидан. (Туркман тилидан Б.Карим, Ж.Шарипов,
О.Тўраев тарж.). **52**
Р.СОБИРОВ. Гурганч. Романдан парча. (Туркман тилидан А.Саидматов тарж.). **58**
Замонавий туркман шеърятидан. (Туркман тилидан А.Саидматов, О.Тўраев,
Ю.Насим тарж.). **80**
Н.ЖУМАЕВ. Кекса чўпон ва саҳро. Ҳикоя. (Рус тилидан
Ш.Ниёзмухаммад тарж.). **87**
О.АННАДУРДИЕВ. Рубойлар. (Туркман тилидан Ш.Қурбон тарж.). **94**

ДРАМА

- У.ТЕННЕСИ. “Орзу” трамвайи. (Рус тилидан А.Файзулла тарж.). **100**

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА.

- Д.ҚУРОНОВ, Ф.ҲАБИБУЛЛАЕВА. “Ўткан кунлар” таржимаси: таҳлил ва тавсиялар... **163**
Н.ШОДМОНОВ. Гўзаллик, ишқ ва изтироб шарҳи..... **172**
Ш.АБДУРАСУЛОВ. Чингиз Айтматов ва ўзбек театри тажрибалари..... **178**

- Глобус. **185**
Жаҳон хандаси. **198**
Муқоламизда. **201**
Қомус. **204**
Журналнинг русча ва англизча мухтасар мазмуни. **206**

NAVOIY SAVOQLARI

Алишер НАВОИЙ

(1441–1501)

ЁР ЧУН ИСТАРКИ...

*Ёр чун истарки, бўлгаймен мудом андин йироқ,
Ул жиҳатдин барча васл истар, мени маҳзун фироқ.*

*Яхшиларга бас ёмондур ҳолким, ёр оллида
Тенгдурур яхши-ёмон, балким ёмонроқ яхишироқ.*

*Шаҳ ёнин фарзин кеби кажлар мақом этмиш, не тонг,
Ростравлар арсадин гар тутсалар руҳдек қироқ.*

*Тоза ҳар ён доғ эмас жисмимда ул юз шиқидин
Ким, бу кавкабларга бўлмиш ул қуёшдин эҳтироқ.*

*Бу йироқлиқдин яқиндур ўлгамен, ваҳ, ёрнинг
Истабон ройин бўлуптурмен яқинлиқдин йироқ.*

*Маҳжабинлардин сияҳдиллик не тонг, ойким анинг
Ботинин кўрсанг қародур, гар кўрунур зоҳир оқ.*

*Кўп Ҳижоз оҳанги тузма ёр ила бўл барча вақт,
Эй Навоий, гар Ажам бўлсун мақоминг, гар Ироқ.*

(“Ғаройиб ус-сизар”, 317-газал)

ЛУҒАТ:

Маҳзун – ғамгин, хафа.

Фарзин – шахмат донаси.

Каж – эгри, маж.: фирибгар кимса.

Рострав – тўғри йўлда юрувчи, солиҳ киши.

Арса – майдон; шатранж тахтаси.

Рух – шатранж донаси.

Қироқ – чет, чекка.

Кавкаб – юлдуз.
Эҳтироқ – куйиш.
Рой – фикр, ўй, ният.
Маҳжабин – ой юзли, гўзал.
Сияҳдиллик – кўнгли қоралик.

Байтларнинг насрий баёни

Дилнавоз ЮСУПОВА шарҳи

1. Ёр мен ундан доим йироқ бўлишимни истайди, шу сабабли барча унинг висолини истаса ҳам, мен фироқ талабидаман (ёки ёрнинг талаби билан ундан йироқ турганимни кўрганлар бу ҳолдан фойдаланиб, унинг васлини тилайдилар).

2. Ёр олдида яхши-ёмоннинг барчаси тенг, ҳатто ёмонлар яхшироқ саналганлиги учун яхшиларнинг аҳволи жуда ёмондир.

3. Шахмат тахтасида фарзин каби эгри йўлдан юрувчилар шоҳ ёнида макон тутгани сабабли, тўғри кишилар рух каби ўзини четга олиши ажабланарли эмас.

4. Куёшдек нурли чехра ишқидан жисмимда ҳар ён доғлар эмас, балки бу юлдузларнинг Куёш тафтида куйгандан кейинги ҳолатидир.

5. Бу айрилиқдан ўлим топишим аниқ, чунки ёрнинг кўнглига қараб ёрга яқинлик истагидан йироқ бўлибман.

6. Ой юзли гўзалларнинг кўнгли қора бўлса ажабланманг, чунки ой ҳам бир қарашда ёруғ кўринса-да, унинг ботини (ички томони) қорадир.

7. Эй Навоий, Ҳижоз хаёлида кўп машғул бўлмай, мақоминг Ажам ёки Ироқ бўлса ҳам ҳамиша ёр билан бўлгил.

Ғазалнинг умумий маъно-моҳияти

Ушбу ғазал зоҳиран ёрдан шикоят, ботинан эса буюк мутафаккирнинг олам ва одам, яшашдан мурод, умрнинг мазмуни билан боғлиқ фалсафий қарашлари акс этган изҳорномасидир.

Лирик қаҳрамоннинг ёри мудом унинг йироқда бўлишини истайди, шу сабаб бошқа васл тиловчилардан фарқли равишда у фироқ, яъни айрилиқни маъқул кўришга мажбур, зеро, ишқ одобиغا кўра, маъшуканинг талаби ошиқ учун қонундир:

*Ёр чун истарки, бўлгаймен мудом андин йироқ,
Ул жиҳатдин барча васл истар, мени маҳзун фироқ.*

Кейинги байтда ишқ одобининг яна бир қирраси намоён бўлади: маъшуканинг талаби, истаги муҳокама қилинмайди, гарчи у яхшиларни ноҳақ ранжитиб, ёмонларга илтифот кўрсатаётган бўлса-да:

*Яхшиларга бас ёмондур ҳолким, ёр оллида
Тенгдурур яхши-ёмон, балким ёмонроқ яхшироқ.*

Ботинан байтни куйидагича талқин қилиш ҳам мумкин: Яратганнинг лутфи олдида барча инсонлар тенгдирлар, агар У истаса, ёмонларни тўғри йўлга солиши, гуноҳкорга лутфу иноят кўрсатиши мумкин. “Ҳайрат-ул аброр”да шундай мисралар бор:

*Ҳар киши осию гунаҳкорроқ,
Афв ила раҳматқа сазоворроқ.*

(Эътибор қаратилса, ғазалдаги ёр тушунчасининг маъновий қатламлари байтма-байт кенгайиб бораётганлигини сезиш қийин эмас).

Учинчи байт устоз навоийшунос А.Ҳайитметов таъбири билан айтганда, лирик чекиниш тарзида бўлиб, мазмун ва услуб жиҳатидан ғазал таркибидаги бошқа байтлардан ажралиб туради. Байтда аввалги ёки кейинги байтлардаги тасвир усулидан фарқ қилиб, умумлашган ибратомуз хулоса мавжудлигига гувоҳ бўламыз:

*Шаҳ ёнин фарзин кеби кажлар мақом этмиш, не тонг,
Ростравлар арсадин гар тутсалар рухдек қироқ.*

Буюк мутафаккир шатранж доналарининг тахта устидаги жойлашув тартибини келтириш воситасида бу олам ва ундаги тартиботларни баён қилади, кажрав вазирлар дастидан тўғри, ҳалол кимсалар ҳар доим эътибордан йироқда яшашга маҳкум эканликларини ёки аксинча, тўғри фикрловчи кишилар сарой ва ундаги яшаш тарзини ёқтирмаганлари сабабли шоҳ ёнида фарзин каби эгри йўлда юрувчилар макон тутганлигини афсус, надомат билан таъкидлаб ўтади.

Кейинги байтда яна шарҳи ҳол мазмунига қайтилади. Шоир ул ёр юзидан айрилиқ туфайли жисмида пайдо бўлган доғларни китобхон назаридан четга олиб, булар доғ эмас, балки юлдуз сиртида қуёшнинг тафтидан пайдо бўлган куйинди изларидир дер экан, хусни таълил санъатининг бетакрор намунасини яратади:

*Тоza ҳар ён доғ эмас жисмимда ул юз шиқидин
Ким, бу кавкабларга бўлмиш ул қуёшдин эҳтироқ.*

Навбатдаги байтда ошиқ айрилиқ туфайли шундай ҳолга келадики, энди унинг ўлими яқин, яъни муқаррардир:

*Бу йироқлиқдин яқиндур ўлгамен, ваҳ, ёрнинг
Истабон ройин бўлуптурмен яқинлиқдин йироқ.*

Байтда “йироқлиқдин яқин” ва “яқинлиқдин йироқ” деган бирикмалар воситасида тарди акс (тескари қилиб такрорлаш) санъати вужудга келтирилган. Шоирнинг маҳорати шундаки, тарди акс санъати яна бир сўз ўйини – тажнис (шаклдош сўзларга асосланган санъат) билан уйғунлик

касб этган, яъни биринчи мисрадаги “яқин” сўзи “аниқ”, “муқаррар” маъноларини англатса, иккинчи бирикмадаги яқин ўз маъносида, яъни “яқинлик” маъносида қўлланилган.

Мақтаъдан олдинги байт яна бир ҳаётий умумлашманинг бадиий ифодасини ўзида акс эттиради:

*Маҳжабинлардин сияҳдиллик не тонг, ойким анинг
Ботинин кўрсанг қародур, гар кўрунур зоҳир оқ.*

Яъни, ой юзли гўзалларнинг кўнгли қора бўлса, ажабланманг, чунки ой ҳам бир қарашда ёруғ кўринса-да, лекин унинг ботини (ички томони) қорадир.

Мақтаъда географик номлар бир вақтнинг ўзида куй номлари билан ҳамоҳанглик касб этиши натижасида ийҳом санъати вужудга келтирилганки, бу шоирнинг бошқа ғазалларида ҳам кузатиладиган ҳолатдир. Маълумки, Ҳижоз ҳозирги Саудия Арабистонидаги воҳа, жой номи бўлиб, Арабистон ярим оролининг Қизил денгиз бўйидаги ғарбий қисми, Макка ва Мадина шаҳарлари жойлашган ҳудуд саналади. Бунда шоир ўзига мурожаат қилар экан, байтда айнан “Ҳижоз оҳанги тузма” деб айтилиши тасодифан бўлмасдан, ёр, яъни Оллоҳни ёд олиш учун Ҳижоз сари бориш шарт эмас, Ажамда бўлсанг ҳам, Ироқда бўлсанг ҳам Унинг хаёли билан яшашинг кифоядир, деган фикрни илгари суради.

*Кўп Ҳижоз оҳанги тузма ёр ила бўл барча вақт,
Эй Навоий, гар Ажам бўлсун мақоминг, гар Ироқ.*

Ғазал рус тилига мутаржим Анатолий Сендик томонидан аслиятдаги каби 7 байт ҳажмида ўгирилган. Таржимон ғазалга хос қофияланиш тизими ва ритмик оҳангни муайян даражада сақлаб қолишга интиланган. Таржима билан танишган китобхон унда ғазалнинг, асосан, зоҳирий маъноси очиқ берилганлигига гувоҳ бўлади. Умумлашган ибратомуз хулосалар акс эттирилган байтлар (3–6-байтлар)ни имкон даражасида китобхонга етказишга эришилган.

Ғазалнинг русча таржимаси

Таржимон – Анатолий СЕНДИК

*Когда повелела она любить и страдать вдали,
Ушел я, а все почему-то ближе к ней подошли.*

*И что же, покорность мою вовсе не ценит она,
А тех, кто остался при ней, мнит украшеньем земли.*

*Хитрый, увертливый ферзь всегда возле шаха стоит,
А прямоходящим ладьям с краю места отвели.*

*Тысячи ран нанесла мне горькая эта любовь.
Но что перед солнцем червяк, кровью истекший в пыли.*

*Вздумаю добиться любви, пожертвовал встречами я,
Губит разлуки меня. О роза, вернуться вели!*

*Знаю – мольбы ни к чему, сердца луноликих черны,
Астрологи в центре луны темную глыбу нашли.*

*К любимой ступай, Навои, в Иран или, может, в Ирак,
А о поездке в Хиджаз аллаха зазря не моли.*

Ғазалнинг инглизча таржимаси

Таржимон – Аида БУМАТОВА

*What beloved longs for is my being from her always astray,
Be it so! Though all rush to her – I shall never disobey.*

*Just enough both to the good and bad she's always thought to be,
Though, at times, she tends to be kinder to the bad ones, – they say.*

*As long as one who moves oblique is the queen next to the king,
The good will always be kept like rukhon the chessboard away.*

*Scorches on my body aren't from eternal love to that face
What you see, here, indeed, is stars all burnt on the sun's way.*

*I am to die soon of this parting with my beloved, alas,
Still, her wish is my command; to be close I go faraway.*

*No wonder that moonlike faced beauties conceal evil nature –
As the moon itself is dark inside though it shines as bright day.*

Tunes of Hijaz are not ultimate for soul, Navoi, till –
Be it Ajam* or Iraq* in tune with the beloved you stay.*

* Hijaz, Ajam and Iraq are used as polysemantic word thus creating wordplay. On one hand all of them are the toponyms: Hijaz (also Hejaz) – a coastal region of western Saudi Arabia, extending along the Red Sea; Ajam – lands of non-Arabs; Iraq – a country in the Middle East, on the Persian Gulf. On the other hand they are the names of types of classical music. It can be interpreted as – one doesn't have to be in Mecca in order to seek God, not you place of habitat but your intentions are important. You must seek him wherever you are.

ОЛТИНДАН ҚИММАТ ХАЗИНА

Бадий адабиёт зиммасига ҳаёт ҳақиқатини ҳар қандай ҳолатда ҳам рўйи рост кўрсатиш, жамиятни танглик сари етакловчи, фикрни бўғувчи иллатлар, бунинг оқибатида юзага келадиган маънавий айнишлардан хабардор қилиш, касалликнинг олдини олиш, урчиб кетмаслигига йўл қўймаслик вазифаси юкланган. Бу вазифа инсоният тарихининг буюк ихтироси, ақлидрокнинг бемисл ҳосиласи ҳисобланмиш китобнинг буюк маънавий қудрати орқали амалга ошади.

Китоб ва китобхонликни қисмат деб билган кишиларнинг ҳаётида шундай воқеалар бўлганки, уларнинг тафсилоти билан танишишнинг ўзи ҳеч нарсага қиёслаб бўлмайдиган тарбиявий аҳамиятга эгадир. Ёшлигимдан китоб мутолаасига берилганим, шахсий кутубхонамда анча-мунча китоблар тўплаганим боис, бундай ҳолатларга кўп бор дуч келганман. Шунлардан бири Маҳмуд Кошғарий қаламига мансуб “Девону луғотит-турк” китобининг бугун Истанбул шаҳрида сақланаётган ягона нусхаси қандай топилгани билан боғлиқ.

Алқисса, 1857 йили Туркиянинг Диёрбакр шаҳрида таваллуд топган Али Амирий исмли йигит ёшлигидан китоб мутолаасига берилади. Бу иши боис, бошига кўп ташвишлар келишига қарамай, нодир китобларни йиғишда давом этади. Йиққан китобларининг сони 10 мингдан ошиб кетади. Али Амирий бамисоли буюк хазинани излаётгандай, китобга ошноликдан чекинмайди. Ҳаётининг асл маъносини шу ишда кўради. Ва ниҳоят, кунларнинг бирида унинг бошига чинакам омад куши кўнади: китоблар соғиладиган расталардан бирида ўзи билмаган ҳолда “Девону луғотит-турк” китобини 33 лирага сотиб олади. Кейинчалик, бу янгиликдан кўплар хабардор бўлади. Улар Али Амирийдан ушбу китобни катта пул эвазига сотиб олишга ҳаракат қишади. Аммо у бунга кўнмайди. Ҳикоя қилишларича, бу ноёб топилмадан хабар топган венгриялик бир элчи Али Амирийга бу китоб учун нақд 10 минг олтин танга беришга розилигини айтади. Франциядан келган бир олим эса Парижнинг қоқ марказида қурилган ҳашаматли саройни ваъда қилади. Аммо Али Амирий ҳар икки таклифга ҳам рад жавобини бериб, “Мен Ватаннинг ноёб хазинасини пулга сотадиган хоин эмасман”, дейди. Ҳукумат унга 300 олтин танга жўнатганида эса, бу пулни мамлакатнинг оч-наҳор яшаётган фуқароларига бўлиб бериш кераклигини айтади.

Тарихда бундай ибратли мисоллар кўп. Мирзо Улуғбекнинг садоқатли шогирди Али Қушчи устози тўплаган ноёб китобларни жоҳиллардан сақлаб қолиш учун не қўйларга тушганини яхши биламиз. Мавлоно Жалолиддин Румий дафн этилган Кўня шаҳрида китоб савдоси билан шуғулланувчи, ноёб асарларни йиғувчи бир кишига одамлар турли шаҳарлардан қопларда китоблар олиб келишар экан. “Мен қопларнинг оғзини очаётганимда, ажа-

бо, бу гал қандай китоблар олиб келишди экан-а“ дея, худди келиннинг юзини очаётган куёвдек ҳаяжонланар эдим”, дер экан шу саҳхоф.

Чинакам китоблар инсон ақл-идроки ва онг-шуурини ёритишдан, тафаккурини тиниклаштиришдан чарчамайдиган йиллар, асрлар ўтгани сари маъно-мазмун янада ортиб борадиган бемисл маънавий хазиналардир. Таассуфки, собиқ тузум шароитида бу хазина бошига кўп талафотлар тушди. Сон-саноксиз қўлёмалар, аллома ажодларимиз қаламига мансуб нодир қўлёмалар йўқ қилинди, оловга ташланди. Кейин эса, аниқроғи, бундан атиги ўн беш-йигирма йил аввал бу хатони яна такрорладик. Кутубхоналарни эски тузум билан боғлиқ мафкуравий китоблардан тозалаш шиори остида жаҳон адабиётининг оламари машҳур дурдона асарлари ҳам йиғиштириб олинди ва қопларга жойлаб, макулатурага топширилди. Айрим оқсоқол ёзувчиларимиз умр бўйи тўплаган китобларнинг тақдири янада ачинарли бўлди: китоб мутолаасига ўргатилмаган набиралар учун улар уйда ортиқча матоҳ бўлиб қолди. Айрим оқсоқол ёзувчиларимиз умр бўйи тўплаган китобларнинг тақдири янада ачинарли бўлди: китоб мутолаасига ўргатилмаган набиралар учун улар уйда ортиқча матоҳ бўлиб қолди. Улар орасида Ч.Диккенс, Ж.Лондон, Э.Золя, Т.Манн, Бокаччо, Мопассан, Ф.Достоевский, А.Чехов, Гоголь, Бунин, Тургенев каби адибларнинг асарлари ҳам борлигини эслашнинг ўзи юракка оғриқ бўлиб санчилади. Бу “тозалаш” тадбирини ортиғи билан бажарган айрим шоввозлар бугун миллий туйғу, маънавият, китобхонлик маданияти хусусидаги тадбирларда беҳижолат иштирок этмоқдалар.

“Тафаккур” журналида анча йиллардан бери “Жавондаги жавоҳир” рукни остида туркум мақолалар эълон қилинади. Фаол муаллифлар ўзлари мутолаа қилган асарлар, уларнинг маъно-мазмун ҳақида ёзишади. Бу рукннинг муҳимлиги шундаки, журналхонда янги-янги асарларни қидириб топиш, ўқиш, маъносидан баҳраманд бўлиш иштиёқи пайдо бўлади. Мен ҳам шу иштиёқ билан китоб жавонимда турган “Зардушт таваллоси”га кўл чўзаман: “Зардушт айтди: “Мен (одамларга) қўшқўллаб тортиқ қилиш ва саховат ёғдиришни истайман, токи одамларнинг ақллилари ўз телбаликларидан қувониб юрсинлар, қашшоқлари ўз бойликларидан шоду хандон ўлсунлар”. Пир Зардуштга деди: “Сен уларга (одамларга) тортиқ қилмоқчи бўлсанг, садақадан ортиқ тортиқ қилма ва яна мажбур қил, токи (улар) сендан тилаб олсинлар!” Зардушт жавоб берди: “Йўқ, мен садақа бермайман, садақа берадиган даражада қашшоқ эмасман”. Яна дейди: “Яратувчи муридларни ахтаради, ўз ўроғини яхши чархлаганларни ахтаради... Яратувчилар, ҳосил ўргувчилар ва байрам қилгувчиларга қўшилгим келади: уларга мен камалакни кўрсатгим келади, комил одамга етакловчи пиллапоярларни кўрсатгим келади уларга...”

Бу ният фикрингни хас-хашакдан тозалайди. Кўнгил дафтариди ажиб жумлалар пайдо бўлади: “Дунё – ўриб олинадиган ҳосил. Қўлингда ўроғинг, ёнингда қайроқтошинг бўлсин. Қайроқтошинг бўлмаса, уни тилингда ўткирла, дилинг билан қайра, шундай қилсанг, у янада кескир, кўрувчан ва шижоатли бўлади”.

Бир зум сукутга бериламан. Телевизорда зукко ва топқирлар кўрсатуви намойиш этилмоқда. Бир киши: “Кимни уйғотиш қийин?” деган савол йўллабди. Топқирлар кўп ўйлашди, аммо, “Ўзини ухлаётганга солиб ётган кишини!” деган тўғри жавобни топа олмадилар. Ҳа, шундай. Бундай одам-

нинг жисми уйғоқ, аммо фикри мудроқлик ботқоғига қоришган бўлади. Бундай “уйқу” умрни исроф қилади. Уйғоқ одам, “тавалло”да айтилганидек, “худди денгиздек яшайди, денгиз тўлқинлари уни кўтариб юради, ҳаракатда ушлаб туради”.

Зардушт: “Эй қуёш, эй, шаҳи ховар! Агар мунаввар шуълаларингга интизорлар бўлмаса, сенинг бахт-иқболинг нимага ҳам арзирди”, дейди. Жуда кескир гап, аммо унда қиёматга қадар синмас ва сўнмас ҳақиқатнинг жамоли бор. Зукко олимлар коинотда Қуёшдан кўра минг чандон катта ва минг чандон ёруғ юлдузлар мавжудлигини аниқлаб қўйишган. Бундай яратилмалар мангу само бағрида мингта, миллионта, балким бундан-да кўпдир, санокка сиғмайдигандир. Аммо улар Ер деб аталмиш илоҳий инъом, буюк тафаккур бўстонидан, Одам деб аталмиш улуғ зотдан жуда олисда ва шу боис, уларга узокдан қизиқсиниб мўралашдан бошқа илож йўқ.

Зардушт ўрмонда учраган пирнинг сўзларини эслар экан, ўзига ўзи шундай дейди: “Одам бу – ҳайвон ва комил одам ўртасида тортилмиш аркон, у тубсиз чоҳ узра осилиб туради: ўтмоқ хатарли, ярим йўлда қолмоқ хатарли, орқага ўгирилиб қарамоқ хатарли, кўрқиш ва тўхташ хатарли”. Шундай бўлса, демак, дунё – англаганлар ва англаш, англаниш ҳаракатида куйиб-пишиб юрганлар учунгина дунё, бошқалар учун – азоб, тубсиз чоҳ, адоқсиз йўл, ечилмас занжир, очилмас тилсим, беҳуда ўтадиган вақт, кўзни қамаштирувчи рўё. Англаганлар қўлларидаги тошқайроқни бир зум бўлсин, ҳаракатдан тўхтатмайдилар. Қайроқ бетўхтов қайраб туради, до-нишманд дунё ойдинлашиб боради.

Телевизор қулоғини бурайман. “Изабелла” фильми намоиш этилмоқда. Ёш қирол Изабелланинг Фердинанд билан никоҳдан ўтишига мутлақо қарши. У бу ҳақда мулозимига шундай дейди: “Хотиржам бўлинг, бу тўй ҳеч қачон бўлмайди. Уларнинг никоҳига фатво бермаслик учун аъло ҳазратга кўп миқдорда пул берганман. Ё худо, пул иймондан устун-а...” Эътибор беринг, пулнинг иймондан устунлигини бошқа киши эмас, имонсиз одамни пул билан сотиб олган бошқа бир имонсиз айтаяпти. Вужудим жимирлаб кетади. Экранны ўчириб, “Ёшлик” журналинини варақлайман. Заҳматқаш олим Қосимжон Содиқовнинг “Тошни тирилтирган битиклар” сарлавҳали мақоласини ўқишга тутинаман. Унда Йўллуғ тигиндан қолган икки қадимий тошбитик ҳақида гап боради: “Дикқатга лойиқ ери шундаки, иккала битикда матннинг асосий қисми муаллиф Йўллуғ тилидан эмас, унинг отаси Билга Хоқон тилидан ҳикоя қилинади... Хоқон бутун турк улусини, келажак авлодни ўз сўзларига қулоқ тутмоққа ундайди: Сўзимни тугал эшитгил, кейинимдаги ини, жияним, ўғилларим, иттифок, уруғим, халқим, ўнгдаги шадипит беклар, сўлдаги тархонлар, буйруқ беклар, ўттиз... тўққиз ўғуз беклари, халқи, бу сўзларимни яхшилаб эшит, дикқат билан тингла – бу хоқонингдан, бу бекларингдан, ерингдан, сувингдан айрилмасанг, турк халқи, ўзинг эзгулик кўражаксан, уйингга киражаксан, беташвиш бўлажаксан”. Битик муаллифи туркий улусга ўтмишни эслатиб, ундан сабоқ олиш, ёв ҳийлаларига ҳамиша ҳушёр туриш зарурлигини уқдиради. Орадан қанча вақт, неча асрлар ўтганига қарамай, бу зарурат бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Ўз ерига, табиий бойликларига ўзи эгалик қиладиган, ўз йўлини, тақдирини ўзи белгилайдиган халқ чин маънода озоддир ва у буюк келажакка мушарраф бўлғай. Бугунги хур Ўзбекистон, йигирма етти ёшли навқирон Ватанимиз бунинг ёрқин мисоли.

Блез Паскал шундай деган экан: “Одамлар билан суҳбатлашиб, биз хиссиётларни ҳам, ақлни ҳам такомиллаштирамиз ёки аксинча, уни йўлдан оздирамиз. Шунинг учун баъзи суҳбатлар бизни комилликка бошласа, баъзилари йўлдан уради. Демак, суҳбатдошларни синчковлик билан танлаш зарур”. Ф. Достоевскийнинг фикри янада муҳим: “Агар сен мақсад сари интилаётган бўлсанг-у, йўлда сенга ақиллаётган ҳар бир итга тош отиш учун тўхтаверсанг, ҳеч қачон мақсадингга ета олмайсан”.

Радиога Ўзбекистон халқ артисти Гавҳар Зокированинг кўзи ожиз ўқитувчи киз билан суҳбатини тингладим. Анчадан бери бу қадар ҳаяжонли, айни пайтда самимий, қалб қароғига етиб борадиган бундай мулоқотга гувоҳ бўлмаган эдим. Шоира киз шундай деди: “Борди-ю, мўъжиза содир бўлиб, ҳаётимни қайтадан бошлаш мумкин бўлса ва менда икки йўлдан бирини танлаш имкони юзага келса, биринчиси – кўзинг очилади, бу ёруғ оламни кўрасан, аммо ҳаётинг азоб-уқубат, фитнес-фасод, ифвою ғийбат ичида ўтади, иккинчиси – кўзинг ожизлигича қолади, аммо бахт, омад оғушида яшайсан, садоқатли дўстларинг атрофингда бўлади, эъзоз ва эътиборга сазовор бўласан, имонингга доғ тушмайди, умринг хотиржамликда кечади”, десалар, ҳеч иккиланмай иккинчи йўлни танлаган бўлар эдим”, деди. Бу гапдан наинки тингловчилар, радио тўлқинлари ҳам титраб кетган бўлса ажаб эмас.

Мен ҳам титрадим. Бир китобда ўқиганим ёдимга тушди: “Сўқирлик шайтон ва жиноятга ўрин қолмаган бахтли коинотдир... Табризлик Шайх Али исмли машҳур мусаввир Жаҳоншоҳ учун “Хусрав ва Ширин” девонига сураглар чизади. Иш яримлаб қолганида шоҳ ўзи учун дунёда тенгсиз китоб яратилаётганидан беҳад хурсанд бўлади. Аммо кўнглида хавотир уйғонади: Шайх Али унинг азалий рақиби бўлмиш Узун Ҳасанга бундан-да гўзал ва бебаҳо китоб яратиб бериши мумкин. Бунга эса йўл кўйиб бўлмайди. Китоб битиши билан Шайх Алининг кўзини кўр қилиш керак.

Шоҳ мулозимларига тегишли топшириқ беради. Бундан мусаввир хабар топади, аммо у Табризни тарк этмайди, ҳеч нима бўлмагандай, ишини давом эттираверади. Китоб битгач, шоҳ ёвуз ниятини амалга оширади. Бироқ бу ишдан ҳеч қандай натижа чиқмайди. Шайх Али Узун Ҳасанга хотираси асосида янада гўзал ва бетакрор китоб тайёрлаб беради. Бундан илҳомланган Узун Ҳасан Жаҳоншоҳга қарши кўшин тортади, рақибини мағлуб этиб, унинг ноёб китобини қўлга киритади. Кейинроқ фотиҳ Султон Маҳмуд Узун Ҳасанни енгиб, иккала китобни хазинасига олиб кетади.

Ҳикматлар китобида ўқидим: “Сахро бўйлаб бораётган савдогарлар қарвони олдидан сувсизлик азобидан лаблари ёрилиб кетган бир оқсоқол чиқиб қолибди. Қарвонбоши кўпларга сабоқ берган алломани таниб, қарвонни тўхтатибди. Устознинг олдига келиб, ундан ҳол-аҳвол сўрабди. Хизматкор йигитга кўзадаги сувдан бир пиёла куйиб, устозга узатишни буюрибди. Устоз сув тўла пиёлани икки қўллаб ушлаб, аста лабига олиб борибди-ю, бирдан тўхтаб қолибди. Шу кўйи пиёлага тикилиб тураверибди. Қарвонбоши: “Устоз, сувни ичинг, чанқоғингиз қонади”, дебди. Устоз хўп дебди-ю, яна шу ҳолатда, худди бир нимани кутаётгандай, тураверибди. Хизматкор йигит бетоқат бўлиб: “Оқсоқол, сувни ичинг, бизни йўлдан қолдирманг”, дебди кўрслик билан. Устоз шундан кейингина пиёладаги сувни ичиб, савдогарларни дуо қилибди. Нега бундай қилганини сўраганида: “Сувни энди ичмоқчи эдим, битта чивин учиб келиб, пиёла четига кўнди-да, чанқоғини қондира бошлади. Мен уни кутиб турдим”, деган экан...

Шайх Фаридуддин Атторнинг “Илоҳийнома” асарида ўқидим: “Бир куни Сулаймон алайҳиссалом йўлдан ўтиб бораётган бир гала чумолиларга дуч келибди. Чумолилар пайғамбарга таъзим қилишибди. Аммо улардан биттаси таъзим қилмай, катта тепаликдан тупроқ ташиб ерга ёяётган эмиш. Пайғамбар ундан: “Агар сенда Нухнинг умри, Айюбнинг сабри бўлганда ҳам бу тепаликни ер баравар текис қила олмайсан. Модомики, шундай экан, беҳуда уринишингдан мақсад нима?” деб сўрабди.

Чумоли жавоб берибди: “Сен менинг уринишимга эътибор берма, ниятимга боқ. Ният холис бўлса, Худонинг ўзи мадад беради. Менинг ниятим шу тепаликни текислаб ташлаш. Бунинг сабаби, мен бир чумолини севиб қолдим, у эса шу шартни бажаришим эвазига висолини ваъда қилди. Мен бу ниятим йўлида қурбон бўлсам ҳам тепаликни текислашдан тўхтамайман”.

Саъдийнинг “Гулистон”ида ўқидим: “Бир подшоҳнинг амалдан бўшатилиб, саройдан қувилган доно вазири дарвишлар даврасига келиб қўшилди. Дарвишлар суҳбати уни ром қилди, қалбида хузур-ҳаловат пайдо бўлди. Орадан маълум муддат ўтгач, подшо унга мурувват кўрсатиб, саройга, аввалги лавозимига таклиф этди. Собиқ вазир кўнмади. Подшоҳ унга “Давлатни оқилона идора этмоқ учун саройга сен каби донишманд вазир керак”, деди. Дарвиш кийимидаги собиқ вазир подшоҳга шундай жавоб қайтарди: “Аъло ҳазрат, бундай лавозимга розилик билдирмасликнинг ўзи донишмандликдир”.

Шу асардан яна бир ҳикмат. “Бир бойваччани кўрдим. Отасининг қабри ёнида ўтириб, бир камбағалнинг ўғли билан мунозара қилар экан, дерди: “Отанинг қабри тошдан, ёзувлари заррин, қабр устига мрамартош қўйилган, фируза билан кошин қилинган. Сенинг отанинг қабрига эса бир неча дона ғишт, бир-икки ҳовуч тупроқ ташланган, холос”.

Камбағалнинг ўғли бу сўзларни эшитиб, деди: “Сенинг отанг бу оғир тошлар остида кимирлагунча, менинг отам жаннатга етиб борган бўлади”.

“Ёш Вертернинг изтироблари” китобида ўқидим: “Калтафаҳмлик дунёга макр ва адоватдан кўра кўпроқ низо уруғини сочади”.

“Дунёни бефаросат одамлар бузганчалик бошқа ҳеч ким буза олмайди”.

“Кимдир кетадиган вақт бўлди”, деб айтишини кутиб ўтириш керак эмас”.

“Илгарилари янги ёзилган хатнинг сиёҳини қуритиш учун унга қум сепишар эди, ҳозир бундай қилишмайди, аммо, азизим, сенинг ёзганларингни ўқиб, мактубга лабларимни босар эканман, тишларим орасида қум зарралари ғижирлай бошлайди...”

“Сиз, эҳтимол, бу югур-югурларингиз, куйиб-пишишингиз билан келажакда бой-бадавлат бўлиб кетарсиз, уйингизда хизматкорлар ишлашар, атрофингиз гавжум бўлар. Аммо шундай бўлганида ҳам, бутун вужудингизга сингиб кетган пасткашлигингиздан қутула олмайсиз. Бу “фазила” сизни у дунёда ҳам тарк этмаса керак. Мени кечиринг...”

“Дўстим, сени ҳозирча шундай аташга мажбурман, мушфиқ онанг сени туққанида, болам муттаҳамларнинг муттаҳами бўлади, фирибгарларга дарс беради, олчоқликни бошига тож қилиб олади, хиёнат кўчасига танда кўяди, деб асло ўйламаган бўлса керак. Онангга раҳмат дегим келади. Агар у сени дунёга келтирмаганида, мен, биласанми, о, буни айтиш мен учун жуда оғир... кўп нарсалардан беҳабар, содда-сўтаклигимча яшаб ўтган бўлармидим...”

“Уйида қуроли бор одам, агар у, масалан, тоғ ёнбағрида ёки тубсиз жарлик ёқасида, ўрмон ичкарисида яшаса, ҳар эҳтимолга қарши (ёввойи жонзотлар кўкқисдан ҳужум қилиб қолишлари мумкин-да) милтиғини ўқлаб қўяди. Менинг эса на милтиғим ва на уни ўқлайдиган ўқим бор. Аммо... тез-тез энг яқин дўстларимнинг қалбингни ўқдан кўра оғир жароҳатлайдиган ҳужумларига дуч келиб тураман. Уларга муносиб жавоб қайтаришим мумкин, қараб турадиганлардан эмасман, тилим чучук эмас. Нишонни беҳато урадиган сўз ва иборалар, кесатиклар етарли. Фақат... овчи эмаслигим панд беради-да”.

Фитратнинг “Шарқ сиёсати” асари менда кучли таассурот қолдирди. “Африқога кирган мусулмонлар Амриқо ва Африқони босқон (босиб олган) маданий овруполилардек, ерли халқни битирмак учун тиришмадилар. Уларга маданият бердилар. Амриқога қўноқ бўлуб кирган Оврупа маданийлари Амриқо ерли халқини битираёздилар, буни билмаган йўқдир. Африқони босиб олган Оврупа жаҳонгирлари у ердаги қора халқни ўлат каби ўлдириб туралар. Холбуки, мусулмонлар Африқонинг Жазоир, Тунис, Фас (Марказий Африка) каби ўринларини олғач, у ерларни тараққий этдурдилар, халқини тинчлантурдилар, унлардан буюк одамлар етушдирдилар. Шарқ ўзининг тарихи, сиёсати, ҳунари, инсофи, адолати, ахлоқи ва хидмату эътиборлари билан унча юксалмиш, у қадар тараққий этмиш эдиким, тасавури ҳам бизнинг мияларимизга сиғмайдур. Шарқ маданий йиртғучи эмас эди. Шарқ бошқаларнинг ҳақларини олмас эди. Шарқ башариятнинг юксалиши учун тиришар эди. Шарқ маданият ўчоғи, инсоф бешиги, ахлоқ мактаби, билим мадрасаси эди. Биз, шарқликлар, башариятга қилган хидматларимиз учун бу кунги қонли Оврупага қарши яхшигина махтана олурмиз... Негаким, Шарқ билим, ҳунар йўлинда Оврупа жаҳонгирлари қонин ичмак, орқадош уйин таламоқ учун эмас, инсонлик дунёсини юксалтирмак учун тиришар эди. Ёзуқлар, эсизларким, Шарқ ўз йўлинда давом эта олмади, маданият тарихининг энг буюк ва энг тугал қоидалариндан бири шудир: бир улус тирикчилигининг ҳар тўғрисида юксалиб, тараққий қилиб тинчланса, бирор ёқда кучлироқ бирон бири кўринмаса, ўлкаси кенгайиб, оқчаси кўпайса, ул улуснинг бора-бора ахлоқи бузулар, тотлиғи йўлдан чиқа бошлар. Биз, шарқликлар, даҳи тинчлик ва роҳат сўнгинда бузулиб қолдик, йўлдан оздик, эзгу тилақларимизни унута бошладик. Билим ва ҳунардан юз қайтардик, бирлик ва ахлоқдан айрилдук, оқчага берилдук, оқчага сотилдук... Шарқнинг бутун ишлари онгсиз беклар, тушунчасиз хонлар, миясиз муллалар, билимсиз эшонларнинг қўлига ўтди. Бунлар Шарқнинг бутун тузук ва интизомини бузуб юбордилар. Хонлар ўз қоринларини тўйдирмак учун халқни бир-бири билан уруштирдилар, мамлакатнинг жонли ва муҳим ўрунларини сотдилар, муллалар ўз иставлариға “дин” отини тоқиб, бозорға чиқардилар, дин, тангри, пайғамбар, учмоҳ ва тамуғ орқали Шарқ халқини талай бошладилар. Шарқнинг тараққий йўли кўмулди. Саодат ва тинчлик эшиклари боғланди, саодатнинг энг юксак тепасига чиққан Шарқ йўқсулликнинг энг теран чуқуриға тушди... Оврупа жаҳонгирларининг Шарқ сари юришлари бошқаларнинг қонини тўкуб, ўз курсокларини тўлдурмак, ўзгаларнинг уйини ёндириб, ўз қозонларини қайнатмак учун эди. Лекин унлар тилақларини улусға билдирмас эдилар. “Шарқ халқи ваҳшийдир, уларни маданийлашдурмак учун борармиз”, “Шарқ халқи билимсиздир, унларға билим тарқатмак учун борармиз”,

“Шарқ халқини хоч буйруқлариға бүйсундирмак учун борармиз”, деб ўз ишчи ва деҳқонларини алдаб, бизим устимизга юборур эдилар”.

Буюк хитой файласуфи Конфуцийнинг ҳикматлар китобини ўқиб, куйидагиларни ён дафтаримга кўчириб олдим:

“Ўзингга раво кўрмаган нарсаларни бошқаларга ҳам раво кўрма, эзгуликка эзгулик, ёвузликка адолат билан жавоб қайтар”.

“Олийжаноб одамда қатъийлик етишмаса, унда салобат ҳам бўлмайди, демак, у билим олишга иштиёқманд эмас. Муҳими – ҳалол ва тўғри сўзли бўл, маслакдош бўлмаганлар билан дўстлашма, камчиликларингни тузатишдан кўркма”.

“Одамлар сени билмасалар, бундан хафа бўлма, ўзинг одамларни билмаганингдан хафа бўл”.

“Билим олишга қизиқадиганларнинг ортидан эргаш, улардан узоклашма, билмасликларини англаб етмаганларга бу камчиликларини такрор-такрор уқдир, билмасликларини биладиганларларга ўргат, билмасликларини билатуриб, билим олишни ихтиёр қилмаганлардан қоч”.

“Ўн беш ёшимда менда ўқишга иштиёқ туғилди. Ўттиз ёшимда қатъий бир қарорга келдим. Қирққа кирганимда шубҳа-гумонлардан холи бўлдим. Эллик ёшимда Фалак иродасини англадим. Олтмишимда самимият, сидқидиллик мени забт этди. Етмишга киргач, меъёрни бузмай, қалб амрига кўра иш тутаяпман”.

“Қушлар ўлим олдидан аламли қичқиришади, одамлар эса бу ёруғ оламни тарк этаётганларида ҳам энг зарур нарсалар тўғрисида сўзлашадилар. Олийжаноб одам ҳаёти йўлида уч қадриятни пухта эгаллайди: ташқи қиёфасида ва хатти-ҳаракатида қўполлик ва калондимоғликдан холи бўлади, юзидаги жиддийлик аломатлари билан ишонч қозона олади, гап-сўзларида ва оҳангида бемазалик ва муғомбирлик бўлмайди”.

“Ўз халқининг урф-одатлари ва мусиқасини ўрганган одамлар, ишончим комилки, оққўнгил бўладилар. Кейинчалик улар ўз соҳаларида катта муваффақиятларга эришадилар. Агар менда танлаш имконияти бўлса, энг аввало, улар бунга қандай эришганликларини ўрганар эдим”.

“Одамлар учун сув ва олов муҳим, аммо инсонгарчилик улардан кўра ҳам муҳимроқ. Мен сув ва олов туфайли ҳалок бўлган одамларни кўрдим, аммо инсонгарчилиги учун ҳалок бўлган бирорта одамни кўрганим йўқ”.

Китоблар ҳақида яна кўп ва хўб фикр юритиш, таъсирчан мисоллар, иқтибослар келтириш мумкин. Бир нарсани аниқ: бу ноёб ихтиро компьютер илми янада юксак чўққига кўтарилмасин, инсон ҳаётининг мангу ҳамроҳи, донишманд маслаҳатгўйи, йўлчи юлдузи бўлиб қолаверади. Бунга шубҳа йўқ. Китоб ва китобий тарбиясиз миллий тараққиёт йўлларимиз ёришмайди, кўзлаган манзилимизга етишимиз сушлашади, маърифий даражамиз пасаяди. Инсоният тафаккурига оид жамики илмлар бугунгача китоб саҳифаларига жо қилинган, бундан кейин ҳам шундай бўлади. Демак, ортимиздан келаётган янги-янги авлодларни китобга ошно қилиш, улар тафаккурини миллий ва жаҳоний адабиёт намуналари мисолида бойитиш бугунги куннинг ғоят муҳим, кечиктириб бўлмайдиган вазифаси ҳисобланади. Шундай қилмасак, эртага китобларга муносабат борасида яна янглишиб, учинчи марта хато қилишимиз аниқ. Вақт ўтади, афсуснадоматдан эса фойда бўлмайди.

Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ

ТЕОДОР ДРАЙЗЕР

(1871–1945)

ҚУДРАТЛИ РУРК

Ҳикоя

*Рус тилидан
Ориф ҲОЖИ
таржимаси*

XX аср Америка насрининг йирик вакилларида бири Т.Драйзер дунё китобхонларига “Сармоядор” (1912), “Титан” (1914), “Матонат” (1947), “Америка фожиаси” (1925) каби салмоқли асарлари билан танилган. Адиб романларида ҳам, ҳикояларида ҳам ижтимоий ҳаётдаги иллатларга ҳолисона баҳо бериб, америкаликлар турмушининг асл манзарасини чизган.

Мен уни илк дафъа Спайк шахри таъмирлаш устахонасида учратдим. Машина бўлимида кичикрок динамо учун тагкурси ётқизаётган эдилар, у ишни бошқараётганди: гоҳ кимнидир бакириб сўқар, гоҳ амрона овоз билан ниманидир буюрарди. Унинг қўл остида ўнтача италиялик ишлар, уларнинг ҳаммаси бир хил – ўрта бўйли, буғдойранг, чорпахилдан келган одамлар; каттаси эллик ёшларда, кичиги йигирма бешдан ошмаган, улар бинодан унча узоқ бўлмаган захира йўлда турган вагондан қурилиш материалларини ташимоқда эдилар. Вагонда цемент, шағал, эски-туски тахталар, замбилғалтак ва бошқа меҳнат қуроллари бор эди.

У бўлса, пиджаксиз, енглари шимарилган, машина бўлмаси эшиги олдида турар ва асл ирланд лаҳжасида жон куйдириб қичқирарди:

– Эй, Мэтт! Эй, Жимми! Белкуракни ол! Қум таши, тош таши! Цемент қани, а? Цемент деяпман! Менга цемент керак! Бу ерда нега ивирсиб юрибсиз? Сизни лайлак ҳайдаш учун ёллашганми? Тезроқ! Қани, жонли-жонли ишланглар-чи! – у дағдагани тугатгач, ёруғ оламда фақат ўзигина шошилмасдан ҳаракат қилишга ҳақли эканлигини кўрсатмоқчи бўлаётгандек у ён-бу ёнга бўйнини секин буриб, ғоз қараш қилиб қўйди.

Бу пайтда мен бошимдан унча-мунча саргузаштларни кечириб, ҳар хил хўжайинларга нисбатан норозилик кайфиятим, айниқса, мана бунақа бакирокларига нисбатан нафратим шаклланиб бўлганди. “Буни қаранг, нақ кулдорнинг ўзгинаси! Хўкизга ўхшамай ўл!” деб ўйладим ичимда. Ваҳоланки, у ташқи кўринишидан ёқимтойгина кўринарди. Бу ўрта бўйли, митти гавдали, бўйни йўғон бир киши эди. Оқ оралаган мўйлаби ва соч-

лари калта қилиб кузалган. Таъсирчан, ўйноқи, жигарранг кўзлари асл ирландларга хос ялтираб, оловланиб турарди. У ўзини шундай ҳокимона тутардики, менга кимдир бўйсунмаслиги ҳам мумкин, деган фикрни хаёлига яқин йўлатмасди, чамаси. Барча хатти-ҳаракатлари билан: “Мен бу ерда хўжайинман”, деяётгандай эди. Дарҳақиқат, у бу ернинг ҳақиқий хўжайини эди. Ирландлардан ер юзининг барча бурчакларида аъло даражали бошлиқлар чиқаётганига сабаб ҳам айнан шу хусусият эмасмикин?

Унинг бу ерда олиб бораётган иши нечоғли мураккаб ва муҳим эканлиги ёлғиз худога аён, аммо бу қизиқарли иш эди. Ўнга ўн икки фут ўлчамда чуқур қазиб, ичида тахтадан шакл ҳосил қилиш, кейин бетон қориб, бу шаклларга куйиш ва мотор ўрнатиш учун унда темир излар қолдириш керак эди. Бу иш у қадар ҳам шошилинич бўлмай, хотиржамроқ бажариш ҳам мумкин эди. Аммо кишининг ғайрати ошиб-тошиб ётган бўлса, агар унга атрофидаги шовкин-сурон ва ғала-ғовур ёкса, иш гарчи бир жойда турган бўлса-да, киши ишим олға кетяпти, деб ўйлашни ёқтирса, нима ҳам қила олардингиз. Афтидан, у бу шовкин-сурон ва шошма-шошарликдан қониқиш ҳосил қиларди. У бошлаган ишни тезроқ тугатишни шу қадар истардики, чарчаш нималигини билмасдан цех бўйлаб елиб-югурар ва кичқирарди.

– Эй, Мэтт! Эй, Жимми! Жимми! Белкуракларни келтир! Керкини обкел! Қани, тезроқ! – вақти-вақти билан оғзидан буйруқ гаплар шаршарадай отилиб турарди.

– Ол! Пастга! Ўнгга! Ҳа, юқорига! Чапга! Тўғрига! Орқага! Олға! – ва бу буйруқларнинг ҳар бирини ўзининг тенгсиз “Жин урсин” жумласи билан қувватлантириб турарди. Кейинчалик мен шунга ишонч ҳосил қилдимки, “Жин урсин” унинг оғзида ҳар қандай дўстона мурожаатдан ҳам беозорроқ янграйди. Қисқаси, бу ўзининг беқиёс таланти билан атрофдагиларни мафтун қилувчи, Киплингнинг Нэмгей Дуласига ўхшаган ўзига хос, ажойиб нусха эди.

Аввал айтганимдай, дастлаб у менда даҳшатли, тўғриси, жирканч таасурот қолдирди. “Ирланд махлуқи! – дедим ичимда. – Тирик одамлар унинг учун ишлаши керакмиш, гўё. Унинг зардаларию, таҳқирлашларини ким кўтаради?” Ваҳоланки, тез орада унинг кўпам аҳмоқ эмаслигини англаб етдим, кейинчалик у менга ёқиб қолди.

Мендаги бундай тез ўзгаришга қўл остидогиларнинг унга муносабати сабаб бўлди. У қанча кўполлик билан уларни ишга ҳайдамасин, ишчилар асло кўнглига олмас, нима бўлганда ҳам ишдан чалғимасди. У ишчилар тепасида туриб: “Тепага! Тепага! Тепага! “ ёки “Пастга! Пастга! Пастга!” – деб бақариши, бунга асаб толалари эмас, арқон ҳам дош беролмаслиги мумкин. Улар бўлса, шовкингга соатнинг чиқиллашидан ортиқ эътибор беришмасди. Улар бу шундай бўлиши керакдай, одатдан ташқари ҳеч иш бўлмаётгандай қабул қилишарди, афтидан, ишчилар аллақачон ўрганиб қолишганди. Ўзларининг эринчоқ қадам ташлашлари билан улар чорбоғда ёки хиёбонда сайр қилувчи бекорхўжани эслатар, тахта ва тошларни бебаҳо ва нозик нарсадай авайлаб кўтариб ўтарди. Бу манзарани кўрган ҳар қандай кишининг лабига табассум югурарди. Бўлиб ўтаётган воқеаларнинг кулгили моҳиятини англаб етгач, мен чидай олмадим ва беихтиёр кулиб юбордим. Рурк менга ўгирилди ва истехзо билан, аммо беғараз танбеҳ берди.

– Ҳа-ха-ха! Булар каби ишласанг эди, бундай кулмаган бўлардинг!

“Ишчиларинг курсин!” деб жавоб бермоқчи бўлдим, аммо бунинг ўрнига оғзимдан қуйидагилар чиқди:

– Қўйсангиз-чи? Мен уларнинг ҳаддан зиёд қийналганини кўрмаяпман. Ўзингиз ҳам қийналмаяпсиз! Сиз сиртдан шафқатсиз кўринсангиз-да, аслида, унчалик шафқатсиз эмассиз.

Шундан кейин италияликларнинг эмас, унинг устидан кулаётганимни тушунтирдим. У эса буни бағрикенглик билан қабул қилди. Биз секин-аста темир йўл ишлари ҳақида гаплашдик. (Камина номигагина ишчи ҳисобланардим, соғлиғим туфайли қанча ишлай олсам, шунча ишлашга рухсат берилган эди. Бу ишим учун соатига ўн икки цент олардим.) Бизнинг дўстлашувимиз шундай бошланганди.

Ўша куни эрталаб Руркнинг қурилиш ишлари бўйича пудратчи эканлигини билдим. У Нью-Йоркдан эллик учинчи километргача чўзилган ҳудудда мураккаб бўлмаган ҳар хил ишларни бажарарди – бетон платформалар, сув юриши учун зовурлар, тошкўмир бункерлари, йўлаклар, кўприклар учун таянчлар, иморат деворлари – умуман, бетон, ғишт ёки тошдан нимаики қуриш мумкин бўлса, барини қуради. Қўл остида ўнлаб ишчилар меҳнат қилар, ихтиёрида вагон ҳам бор эди, Рурк қаёққа борса, вагон ҳам ўша ёққа олиб бориларди. Уни эса қаерда хизмати керак бўлишига қараб, гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа жўнатиб турардилар. Ўзининг айтишига қараганда, баъзан соат еттида иш жойига улгуриш учун тонгги соат тўртда уйқудан уйғонарди. У хизмат қилаётган катта темир йўл компанияси фақат ўз манфаатларини кўзлаб ишларди. Рурк ва ишчилари дам оладими, йўқми, бу уларни асло қизиқтирмас эди. Рурк бўлса, ўзининг тан олиб айтишича, оғир ишдан қочмасди ҳам. У оғир ишни ёқтирарди. У бу компанияда роппа-роса йигирма икки йил ишлаганди. “Ёмғирдаям ивидим, қуёшдаям қорайдим – ҳаммасини кўрдим”. Бўрон ҳам, момақалди роқ ҳам, гўристондагидай зулмат ҳам, ҳеч нарса уни тўхтата олмасди.

– Ўз вақтида иш жойимда бўлишим керак-ку, ахир, – деди у бир куни ўзининг ўйноқи ирландча табассуми билан. – Менга тўшақда ётганим учун ҳақ тўламайдилар-ку! Мана, сен, – қўшимча қилди у менинг озғин ва сўлгин гавдамга ишора қилиб, – бир йилгина шундай ишлаганингда эди, худонинг бермиш куни хўроз қичқирғи билан уйғонганингда эди, балки сендан ҳақиқий эркак чиққан бўлармиди?

– Шундай деб ўйлайсизми? – хотиржам оҳангда сўрадим мен. – Сиз қанча пул оласиз?

– Қунига икки ярим.

– Нималар деяпсиз! – қичқирдим ясама ҳайрат билан.

Мана, қандай саховат кўрсатмоқда бу темир йўл корпорацияси, ўзимча ўйладим мен. Ўн соатлик иш куни, шундай муҳим қурилиш ишини олиб бориш ва назорат қилиб туриш учун икки ярим доллар! Рурк бизнинг америкача шиоримизга кўра “бахтли бўлишга ҳақли” эди, шубҳасиз, аммо бу бахт унинг қўлига тегиши даргумон эди. Мен ўзим бу вақтда ундан ҳам баттарроқ аҳволда эдим. Узоқ беморликдан сўнг ўн соатлик иш кунида соатига ўн икки цент ола бошлагандим. Энг ёмони, ўз иш бошқарувчимни ўлгудай ёмон кўрардим. У сурбет ва бакироқ, жоҳил бир киши бўлиб, пешонасида оловранг кокили ёқимсиз хурпайиб турарди. Ундан жон-жон деб кетишга тайёр эдим. Бу унчалик қийин эмасди: темир йўлда менинг ўзимга яраша алоқаларим мавжуд бўлиб, энди каминага муносиброқ бир

ишни берадиган одамни топишим керак эди. Мана шундай одамни топишим кийин кечаётганди. Руркни кузатганим сайин у менга ёқиб қолаётганди. Кўриниб турибди, яхши одам, ҳақиқий дилкаш, муомалада ҳайратланарли даражада содда, самимий одам. Мен унинг қўлида ишлашга қарор қилдим.

– Мени ўзингизга ишга олмайсизми, мистер Рурк? Сизда ишлашни жуда хоҳлайман, – бу ерга қандай келиб қолганимни айтиб бергач, тортинибгина сўрадим.

– Яхши, нега олмас эканман. Керак бўлиб қоларсан, – дея жавоб берди у.

– Италияликлар билан ишлайманми? – белкурак ва керки билан ишлай олишимга кўзим етмай сўрадим мен. Бу савол афтидан унинг завқини кўзгатди – каминанинг заифгина қоматим унинг тасавуридаги жисмоний меҳнатда чиниққан кишилар образига тўғри келмасди.

– Сенга шундоғам иш топилади. Белкурак ва керки оқ танлилар учун эмас, – мени тинчлантирди у, – майли, негрлар азобланаверсин. Уларнинг белига қара, елкаларини кўр! Қандай бақувват! Сеники-чи?

Уятдан қизара бошлаганимни сездим. Мен юқоридан қарашга мойил бўлган бу италияликлар жисмоний ривожланишда каминадан ўзиб кетишганди.

– Рурк, нега сиз уларни негрлар деб атайсиз? – деб сўрадим бироз жим тургач, – улар қора эмас-ку?

– Эй-й, оқ ҳам эмас-да, – сўнг қатъий ишонч билан қўшимча қилди. – Буни уларга қараган ҳар қандай одам дарҳол тушунади.

Бу бемаъни гапни у шундай ишонч билан айтдики, мен ҳатто қулиб қўйдим.

– Майли, – рози бўлдим мен, – қора бўлсалар, бўла қолишсин.

Шу билан бу мавзуга чек қўйдик.

Тез орада Руркнинг таклифига кўра, унинг бошқарувига ўтказишларини сўраб ариза ёздим. Талабимни қондиришди. Унинг жамоасига ўтганимда улар Нью-Йорк шимолидаги Харлем дарёси бўйидаги кичик станцияда, Вильямсбриж олдида тошқўмир саклаш учун бетон бункер қуришаётганди. Бу ғоят гўзал манзарали гўша бўлиб, тўрт тарафда майсазору дарахтлар. Қоронғи ва диққинафас устахонага нисбатан беқиёс хушманзара маскан. Менга бу ер жаннатдай кўринди. Эркаловчи тонг қуёши! Дарахтлардаги ям-яшил япроқлар! Ёқимли, салқин шабада! Қандай гўзал!

Руркни платформа остидаги ҳозиргина қазилган чуқурликдан топдим, у ҳар хил асбоблар ёрдамида ниманидир ўлчаб, белгиламоқда эди. Мени кўриб, жилмайиб қўйди.

– Аҳ-а, ахийри бизга келибдилар-да, – деди у табассум аралаш.

– Ҳа, – жавоб бердим мен ҳам жилмайиб.

– Айни вақтида келдинг. Сенга иш бор! Идорага кир.

“Хўп” деб улгурмасимданок, янги қазилган тупроқ хидини таратганча чуқурдан сакраб чиқди ва ўзининг эскириб қолган малла пиджагига эгилди, унинг чўнтақларини кавлаштириб, ўралган ва ифлосланиб кетган хат чиқарди. Хатни йўғон ва қўпол бармоқлари билан очиб, нафрат билан кўз югуртириб чиққач, менга тутқазди.

– Вудлонга жўна, – давом этди у, – у ердан болт ол – бир бочка болт бор, талабномани тўлдириб бу ёққа жўнат. Сўнг идорага кириб уларга мана бу нарсани бер. – шундай деб у яна чўнтақларини кавлаштирди ва ғижимланиб кетган бошқа бир қоғозни топди, буниси сариқ рангли эди (улар менинг хотирамда шундай ўрнашиб қолди). Бу муҳрланган бланкалар эди – тез орада

мен улар билан яхшилаб танишиб олдим! – ҳар қандай материални олиш учун тўлдирилиб, қўл қўйиладиган махсус бланкалар, бу “материал” ҳатто бир дона тахта, мих ёки болт бўлса ҳам ана шу бланкалар тўлдирилиши шарт эди. Компания бундай қоғозларни ҳамма ўнбошилардан талаб қилар ва шу орқали аниқ ҳисоб-китоб олиб борарди. Бу талабномалярсиз бухгалтерия қўли кесилгандай бўлиб қоларди. Рурк эса буларнинг барини кераксиз ва бемаъни нарсалар деб биларди. Унинг фикрича, одамдан ҳар кадамда қоғоз талаб қилиш мумкин эмас.

– Булар мени алдаб кетади деб ўйлайдиларми? – дерди у хафа бўлиб ва алами келиб.

Мен бундан шуни тушундимки, Рурк компания томонидан ўрнатилган тартибларни бузган ва бунинг учун яхшигина таъзирини ҳам олган бўлиши керак. Уларнинг таъбири билан айтганда, “думини бураб” қўйишган. У ирландларга хос жанговар феъл-атворининг бор қудратини намоён қилиб ғазабланар, безовталанарди. Шу билан бирга, энди бу бемаъни ишларнинг барчасини мен ўз елкамга олиб, уни шу юқдан халос қилишим ҳақидаги фикр Руркни биров тинчлантирарди. У тажрибали киши бўлиб, мендан яхшигина ёрдамчи чиқиши мумкинлигини бир қарашдаёқ тушуниб етди. Кейинчалик фақат шу юмуш учунгина мени ишга қабул қилганига тўлиқ ишонч ҳосил қилдим. Йўлга отланганимда у бошлиқлар шаънига яна бир қўпол гап айтди:

– Уларга айтиб қўй, қачонки материални олсам, кейин қўл қўяман, ундан олдин булбулчамни ҳам қўймайман!

Мен бу охирги гапни “айтиб қўйиш” керак эмаслигини тушунардим, албатта. Руркнинг ўзи ҳам бу гапларни етказишимни истамасди, шунчаки унинг ирландча ҳамияти қўзиб турганди, холос. Вудлонга келиб, болтларни қўлга киритдим, кейин идорага бориб ёзув-чизув ишлари билан шуғулланадиган ходимлар бошлигини топдим. У башанг костюм кийган, микти жуссали, рақс устасига монанд озгингина киши эди. Маълум бўлдики, у ҳам ғазабланиб юрган экан. Рурк материаллар ҳақидаги маълумотларни юбормайди. Бу материалларга ҳам, аввалгиларига ҳам қайдномаларни юборгани йўқ. Ҳисобот бериш учун бу қоғозлар муҳим эканини тушунмайди. Рурк маълумотларни бир ойлаб кечиктириб юборади, баъзан ундан ҳам кўпроқ кечиктиради – бу вақтда материал ундан фойдаланишларини кутиб қаердадир чанг босиб ётади! Бош ҳисобчи Рурк бу ҳолни қандай изоҳлашини билмоқчи. У, афтидан, материалларни бирор станцияга тўплаб, ўша ердан уларни керак бўлган вақтда олиб, сўнг қайдномаларни расмийлаштириш лозим деб ҳисоблайди, шекилли, дегандим, бош ҳисобчи ғазабдан портлаб кетаёзди.

– Нима?! – деди у бошини чангаллаб. – Мен кимман унга? Унинг фикрича, мен ҳисоботларни қандай тузаман? Ҳали у ҳамма материалларни бир жойга тўплаб, керагича олавермоқчимми?! Рурк деганингиз бедаво бир овсар! Унга менинг сўзларимни худди шундай етказинг. Ҳозироқ унинг олдига боринг ва унга айтингки, бирор материал унинг ҳисобига ўтганини айтганлари ҳамона у қайдномаларни тўлғазиб, қўл қўйиб менга етказиши шарт. Нима олишидан қатъи назар, бир дона ёнғоқ оладими, бир вагон кум оладими, менга барибир. Менга маълумотлар керак. Нима чала қолган бўлса, ҳозироқ тўлдирсин, акс ҳолда яхши бўлмайди. Мен бунга ортиқ чидаёлмайман. Унга қолса, мен ҳисоб-китобни қандай юргизаман?

Бу ишни сизга юкласин, бахтига сиз ҳозир шу ердасиз. Бу бизни кўп ноқулайликлардан қутқаради, Руркка эса жойини сақлаб қолишига ёрдам беради. Эслаб қолинг, бундан кейин сира кечикманг! Қайдномаларни вақтида тақдим қилинг! Акс ҳолда ё у кетади, ё менинг кетишимга тўғри келади.

Бу қайдномалар ва яна йигирмага яқин узундан-узоқ хомчўтлару ҳисоботлар, қайсики, иш билан боғлиқ материалларни қабул қилгани учун имзо чекишдан тортиб, нархи бир чақалик бир варақ оқ қоғознинг ишлатилгани ҳақидаги ҳужжатга қўл қўйишгача бўлган икир-чикирлар Руркнинг ҳаётини чидаб бўлмас ҳолатга олиб келганди. Кейинчалик менга маълум бўлишича, унинг бутун оиласи, ҳеч бўлмаганда катта ўғли ва иккита қизи кўпинча тун бўйи ана шу ҳисоботлар устида тер тўкиб чиққан. Бу юмушларнинг Рурк ёқтирадиган қурилиш ишларига ҳеч қандай алоқаси йўқ; аммо шу икир-чикирлар у ишлайдиган бошқарув тизимининг муҳим қисми эди. Буни у сира қабул қила олмасди. Бу ёзув-чизувларнинг салбий томони ҳам бор эди: агар қоғоз билан ишлай оладиган, сабр-тоқатли одам ҳозирги ишнинг ярмини бажарса ҳам бошлиқлар назарида яхшилар қаторида ҳисобланиши мумкин эди; аксинча, қанча яхши ишламасин, маълумотлари тушунарсиз ёки чала тўлғазилган кишининг ютуқлари ҳисобга олинмасди. Рурк буни тушунгани учун баттар ғазабланарди. У ўз ишини иложи борича яхшироқ бажаришга интилар, виждонан ишларди, шу билан фахрланарди, аммо худди жўртгага қилгандай, ундан ёзув-чизувни сўраб, ишдан қолдиришарди. Унинг фикрича, бу қайдномалар ва ҳисоботлар қурилишга ҳалал беришдан бошқасига ярамайди – Руркнинг хатоси ҳам шунда эди. Шунинг учун ҳам кўплардан яхши хизмат қилаётган Рурк ҳисобот тузишни билмагани сабабли, айниқса, бош ҳисобчининг назарида обрўси паст ходим ҳисобланарди. Бош ҳисобчига айтганларини сўзма-сўз Руркка етказишга ваъда бериб, ундан узоқлашдим.

Қайтиб келгач эса, эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилишга қарор қилдим. Агар шу ишни эплай олмасам, белқурак ва кетмон билан ишлашимга тўғри келади, бундай меҳнатга ярамаслигим эҳтимолдан йироқ эмас. Шунинг учун ҳам мен бош ҳисобчининг ҳолатини энг таъсирли оҳангда тасвирлаб бергач, Рурк олган материаллари учун қайдномаларни лозим тарзда етказиб бермаса, шўрлик бош ҳисобчи ишдан кетиб қолиши ҳам мумкинлигини гап орасида кистириб ўтдим.

– Билсангиз, ишлар шунақа, Рурк, – деб сўзимни яқунладим.

У, афтидан, ҳамма гапга тушунди, аммо ғазаби ҳали пасаймаганди.

– Қайдномалар! Қайдномалар! – гудранди у оғриниб, аммо аста-секин юмшай бошлади. – Қайдномалар керакми, унга? Бу қайдномалар унга нима қилиб берармиш? Ёпишиб олганини кўр! Нон ўрнига қайднома ейдими, бу? Мен ҳам ўнбоши, ҳам ҳисобчи бўлишим керак – бир йўла ҳаммасини бажаришим лозим! У кишимга қайдномаларни тўлғаз! Менинг бошқа ишим йўқми? – у ёнига тупурди ва жим бўлиб қолди.

Бироз вақт ўтгач бағрикенглик билан тан олди:

– Ўзим ҳам қайдномаларни мутлақо унутиб қўйибман-да.

Кейинги ойда бизни ишга кўмиб ташлашди. Морисанияда платформа қуриш, Тарритаунда дудбурон ўрнатиш, Уайт-Пленсда пиёдалар учун йўлакча ётқизиш, Такахода эса, каттакон цистернани кўмиб, тош билан коплаб чиқиш керак эди. Бундан ташқари, биз Ван-Кортлен ва Маунт-

Кискода платформа куришимиз, Хай-Бридж ва Ардслида сув миноралари, Кэриледа – йўлка ва зовур, Бронкс-Паркда ариқ ва оқовалар учун зовур, Мелрозда иморат учун қиркча дераза орасига бетон устунлар куришимиз керак эди.

Бунинг учун фақат Руркнинг ўзи эплай оладиган курилиш ишларини бажариш ва назорат қилишдан ташқари катта ҳажмдаги ҳисоб-китоб ва ҳар хил ёзишмалар билан шуғулланиш талаб этиларди. “Бу нимаси, – ўйлардим мен, – оғир курилиш ишлари билан қулоғига қўмилиб ётган кишини ҳисоб-китобдан ақалли қисман халос қилиш учун унга ёрдамчи ёки ҳисоб юритувчи беришмаса”. Агар Рурк озгина зийрак бўлганда, ўзига шундай ёрдамчини аллақачон топарди – ўз ишчиларидан бирини идора хизматчисига айлантириб қўйса, олам гулистон эди. Аммо афтидан, бу Руркнинг хаёлига ҳам келмаган. У фақат ўз оиласининг меҳнатидан фойдаланишга одатланганди. Буюртма берилган материалларни ишга тайёрлаш, ўз вақтида етказиб бериш ва керакли жойга тушириш учун ҳам алоҳида ходим талаб қилинар, аммо Рурк буларнинг барини ўзи бажаришга мажбур эди.

Шунга қарамай, у аъло даражада ишларди. Мен меҳнат қилишда унга тенг келадиган бошқа бир одамни учратмаганман. Тўғри, у буйруқ беришни ёқтирарди – девор тепасига, тупроқ уюмига чиқиб олиб ўша ердан ниманидир ўлчаш, ҳисоблаш, кўрсатма беришни севарди. Аммо бирор ишни тез бажариш талаб қилинганда, у белкурак ёки чилвир ё шоқулни қўлига олиб, соатлаб ишларди. Чарчоқдан сира шикоят қилмас, аксинча, ниманидир хиргойи қилиб, ҳуштак чалиб, токи бирор ишқал чиқиб қолмагунча ишлайверарди. Ишқал чиқиши билан жазавага тушиб, қичқира бошларди:

– Тўхта! Тўхта! Сен бирон нарсани тушунасанми ўзи? Нима қилаяпсан? Мен сенга нима дедим? Ерга қўй! Қўй деяпман! Нима, калланг ишламай-дими? Калтафаҳм! Эсипаст! Миясини еган овсар!

“Ё, Худо! – ўйлардим мен, – яна нима рўй бердийкин?” Қандайдир фалокат юз берди, деб ўйлаш мумкин эди. Аммо одатда арзимаган хатолик ўтган бўлиб чиқар, ёмон оқибатга олиб келиши мумкин бўлган бу камчилик осонгина тузатиларди. Италияликлар бир неча дақиқа югуришиб, шошиб қолишар, кейин яна ҳаммаёқ тинчиб, Рурк қадимий бир ирландча қўшиқни хиргойи қилар, ёки бирор оҳангни ҳуштак қилиб чала бошларди.

Руркнинг энг ёқимли хислати, унинг ҳаётга очик кўз билан қарашида, асосийси, гап-сўзлар ҳам, ҳисоб-китоблар ҳам эмас, муҳими, ниманидир куриш, барпо этиш, моддий неъмат яратиш эканига қатъий ишончида эди. Тўғри, мен унинг қўлида ишлаб турган кезларимда ёзув-чизув билан боғлиқ юмушларнинг унга ҳеч бир дахли йўқ эди. Аммо ўзига қолса, осмон ёрилиб саккиз минг бош ҳисобчи сафга туриб қайднома ва ҳисоботларни тўлдиришни талаб қилганда ҳам, уларнинг барчасини ишни битказиб олгунга қадар кутиб туришга мажбур қила оларди. Кунларнинг бирида ўша идорага қандайдир маълумотнома бериш керак бўлиб қолди ва мен шунинг учун Руркни ишдан чалғитишга журъат этдим. У менга роса ўдағайлади:

– Ҳисоботлар! Ҳисоботлар! Улардан нима фойда бор? Қани, айт, қани! Шу ҳисоботинг учун ишни ташлаб кетишим керакми? Шу иш бўлмаса, сенинг ҳисоботинг кимга керак? – мен чин юракдан унинг фикрига қўшилдим. Ҳақиқатан ҳам кимга керак бу “ҳисобот” деган даҳмазалар?

Руркнинг яна бир таъсирли хислати унинг қўл остидагиларга муносабатида намоён эди. Улар билан дўстона муносабатда бўларкан, вақти-вақти

билан тўполон кўтариб қолса-да, кейин яна хушмуомала бўлиб, мулоийм тортиб қоларди. У ишчиларини беғараз ҳазил билан рағбатлантиришнинг уддасидан чиқа оларди ва бу уларга ижобий таъсир қиларди.

Эрталаб ишга келаркан, у қувнаб қичқирарди:

– Салом, йигитлар! Бугун бир ишлайлик! Жимми, белкуракларни келтир! Чилвирни бу ёққа узат, Мэтт! – агар қазир ишлари кетаётган бўлса, ариққа дастлаб ўзи тушарди.

То яна бир ишқал чиқмагунча қурилишда осойишталик ҳукм сурарди. Йўл-йўлакай Руркнинг абадий қурол ташувчилари – Мэтт ва Жимми ҳақида бир неча сўз айтиб ўтаман. Иккови ҳам қирқдан ошган. Қисмат бадарға қилган дарбадарлар, озгин, кир-чир, қўполлашиб кетган, Худо билади, ким қайси йўллар билан Америкага келиб қолишган, бошларидан қандай саргузаштларни ўтказганлари ҳам ёлғиз Худога аён. Энди улар Руркнинг қаноти остидан паноҳ топиб, бир бурда нонларини ҳалоллаб топишмоқда, Рурк улар учун қудратли ҳомий мақомида эди.

Мэтт паст бўйли, қувноқ италиялик, майин овози ва назокатли хатти-ҳаракатлари билан ўзгалардан ажралиб турарди. Рурк уни жуда яхши кўрар, аммо унга аямай танбех берарди ҳам – у Рурк ишлаётган зовурда пайдо бўлган заҳоти қулоқни қоматга келтирадиган шовқин кўтариларди:

– Бу ёққа кўй! Бу ёққа дейман! Кўй! Бу ёққа! Бу ёққа! Жин урсин сени! Бефаросат!

Руркнинг дарғазаб қичқирликлари орасидан Мэттнинг норози тўнғиллаши эшитилиб турарди. Афтидан, у бошлиғи олдида ҳеч қандай қўрқувни ҳис қилмас, жазоланиб қолишни ўйламасди ҳам. У Рурк билан анчадан бери бирга ишлагани боис бундай бақир-чақирлар унга таъсир қилмай қўйган, ҳатто норозилик билдиришдан ҳам ҳайиқмасди. Ҳар доим эмас-у, лекин баъзида, шундай норозиликдан сўнг Рурк чуқурдан қип-қизариб сакраб чиқар, унинг ҳатто бўйинларига ҳам қон қуюлиб келар ва қичқирарди:

– Мен сени ҳайдайман! Сабрим тугади! Ялқов ҳўкиз! Аҳмоқ! Сен ўзи нимага ҳам ярайсан? Нима қила оласан? Ҳеч бало! Ҳеч бало! Ана энди мен сени ҳайдайман! Шояд сендан қутулиб, ором олсам.

У чуқур атрофида югуриб, бақириб, тишини қайрар, токи яна бирор нарса унинг диққатини чалғитмагунча тинчимасди. Сўнг у яна бирданига тинчланиб, кенгфеъл бўлиб қоларди. Бу шовқин-суронлар Руркка лаззат бағишларди, назаримда. У жанг қилгандагина бахтли бўладиган кишилар тоифасидан эди. Шундай ҳам бўлардики, у Мэттга бир оғиз ҳам гапирмасдан уйига кетиб қоларди. Мен “Тамом, Мэтт энди ҳайдалади”, деган ҳаёлга борардим. Аммо бундай эмаслигига тезда гувоҳ бўлардим. Эртаси куни Мэтт ҳеч гап бўлмагандай ишга келар, Рурк эса, ўтган воқеа ҳақида бошқа эсламасди ҳам.

Бир куни шундай тўполондан кейин мен Руркдан кейинги уч йилда неча марта Мэттни ишдан ҳайдайман, деб қўрқитганини сўрадим.

– Кўйсанг-чи, – деди у ўзининг таъсирчан табассуми билан, – айтганиннинг ҳаммаси ҳам ҳисобга киравермайди.

Унинг жамоасидаги энг ғалатиси юқорида эслатилган Жимми эди – овози ширали, кўзлари хумор, Калабрияда туғилган буғдойранг Жимми тулкидай айёр, қарғадай қақилдоқ эди. У Харлемдаги кўплаб италияликлар яшайдиган шаҳарчалардан бирида Рурк билан қўшни яшарди – Рурк она товукдай ўз жўжаларини қанотлари остида сақларди. Жимми унга хизматкор қаторида эди. Рурк ундан хат-хабар юборишда фойдаланарди. Қандай

хислатлари учун унга бундай ҳурмат кўрсатилгани номаълум, ҳар ҳолда тезкорлиги учун эмас. Нима бўлганда ҳам у доимо қандайдир топшириқ билан чопиб юрар, елкасида шалвираб турган, эскириб, чанг босиб кетган кийими уни ҳозиргина ташландиқ бошпанасидан чиқиб келган маст-аласт дайди қилиб кўрсатарди. Оғир ишга уни мажбурлаш ҳали ҳеч кимга насиб этмаган. Жимми бундай ишни ўзи учун ҳақорат деб билар ва ҳар доим ўзига бошқа бир осонроқ иш топишнинг тадоригини кўриб юрарди. У цемент тайёрлаш, ускуналарни ташиш бўйича мутахассис бўлгани учун ҳам бунга эришишда сира қийналмасди.

Агар-да, кимдир, масалан, мен (менга у ёт унсурга қарагандай қарарди) уни тартибга чақирмоқчи бўлсак, Жимми одатда шундай жавоб берарди:

– Кўявер, кўявер, мен ўз ишимни жуда яхши биламан. Худога шукр, Рурк билан ўн беш йилдан буён бирга ишлайман. Нима қилишим кераклигини ўзим биламан.

Агар Руркка шикоят қилгудай бўлсангиз, у бундай дерди:

– Шунақами, айёрлигини қара-я!

Ёки:

– Шошмай турсин, мен унга кўрсатиб қўяман! – ваҳоланки ҳеч нимани ҳеч қачон “кўрсатиб” қўймасди.

Аммо кунларнинг бирида Жимми жазоланди: у Рурк томонидан ишониб топширилган вазифани бажармади, тўғри, унинг хатоси ҳеч қандай зарар келтирмади, шу муносабат билан Руркка хос бўлган жуда кулгули сахна ўйналди. Бизнинг темир йўл компаниямизда шундай қатъий қоида бор эди: “Поездларнинг жадвал билан белгиланган келиши, тўхтаб туриши ва жўнаш вақтида станцияда ёки бошқа тўхташ жойларида бахтсиз ходисага сабаб бўладиган бирорта чуқур очиқ турмаслиги шарт!” Рурк буни яхши биларди. Юқоридаги кўрсатма қачонлардир юборилган бўлиб, бир нусхаси унинг жамланма ҳужжатлар жилдида сақланарди. Рурк шу қоиданинг ижросини Жиммига топширди. Топшириқ Жиммига жуда ёқиб тушди, энди у поездлар келиб-кетишини кузатаётган киши бўлиб, хоҳлаганча бекор юриши мумкин эди. Шунинг учун ҳам у икки баравар айбдор бўлиб қолди.

Бу воқеа шундай рўй берганди. Биз Вильямсбрижда платформада ишлаётгандик, кўмир бункери учун ўра тайёрланаётганди. Худди шу пайт станцияга келиб тўхтаган поезддан усталар бошлиғи тушиб келди, у бажарилган ишни текширмоқчи эди. Тўхтаб турган поезднинг ёнгинасида Рурк ишлаётган чуқур оғзини осмонга ланг очиб турарди. У кўлини силтаганча нимадир деб бақирарди, – топшириғи бажарилмай қолган бўлиши мумкинлиги унинг хаёлига ҳам келгани йўқ. Менимча, Руркни юқори баҳолайдиган усталар бошлиғи чуқурга қаради ва хотиржамгина деди:

– Бундай қилиш мумкин эмас, Рурк, сиз поезд келишидан олдин чуқурни ёпиб қўйишингиз лозим эди. Мен бу ҳақда аввал ҳам сизга айтгандим.

Рурк бошини кўтариб юқорига қаради ва тили танглайга ёпишиб қолди. Бошлиқ олдида бундай ноқулай аҳволга тушганидан хижолат тортди. Шуни ҳам айтиш керакки, у бошлиқларни ҳаддан ортиқ ҳурмат қиларди. Ғазабдан бўғилиб, бир лаҳза туриб қолди-да, кейин гулдираган овоз билан Жиммини чақира бошлади. Жимми одатига кўра:

– Нима? Нима? Нима керак? – деганча чопиб келди.

– Нима! Нима! – бақирди ирландиялик ғазабдан бутун вужуди қалтираб. – Сен, шайтоннинг эркатойи, ўзинг билмайсанми нималигини? Қайси гўрга даф бўлдинг? Ўра нимага очиқ ётибди? Мен сенга ҳеч иш

қилмасанг, қилма, лекин поезд келганда чуқурни очик қолдирма, деб айтмаганмидим? Сен нима қилдинг? Ў-ў, меров! Нега чуқурни очик қолдирдинг, жин ургур? Шунақа ҳам бўладими, мистер Вильсон шахсан ўзлари бу ерга келдилар, чуқур эса очик!

У жикқа терга ботиб, шолғомдай қизариб кетди – ҳозир юраги хуруж қиладигандай туюлди. Қўнғир сочли, рангпаргина, маъюс кўринишли, афтидан ошқозон касалига чалинган киши – мистер Вильсон унинг ёнида зўрма-зўраки хўмрайиб турар, аммо лабларида истехзоли табассум жилваси сезиларди. Афтидан, бу ходиса уни завқлантитарар ва ишончим комилки, у каттиққўллик қилмоқчи ҳам эмасди.

Шошиб қолган Жимми нима дейишини билмас, Руркнинг бош уста ҳузурида бундай ғазабланганидан ўзини йўқотиб қўйганди. Ўз айбини ювмоқчи бўлиб, чуқурни ёпишга тутинаркан, гўёки белкурак олиб келиш учун кетгани ҳақида нималарнидир гўлдирарди.

– Белкурак! – кўзлари ёниб қичқирди Рурк. – Белкурак! Худо урган эшаксан! Белкурак излаганмиш! Поездни кўрмай қолибди! Хайрият, сен аҳмоқни поезд босиб кетмапти! Ўра бўлса очик! Вильсон жаноблари эса шу ердалар! Мен сенга нима дегандим? Сенга нима учун ойлик тўлайман? Мишиқи! Белкуракмиш-а? Мен сенга белкуракни кўрсатиб қўяман! Бошингни ёраман! Тахтани қўй! Яна бир марта ўрани очик қолдирсанг, изингни ўчираман, овсар!

Усталар бошлиғи минган поезд станциядан узоқлашгач, Рурк тинчланди, аммо шундан кейин ҳам бир неча маротаба тутоқиб олдики, бечора италиялик ҳамма вақт ўзини худди игнанинг учида ўтиргандай ҳис қилиб турди.

Орадан бир соат ўтиб яна поезд келди, бунинг бирор сабаби бормиди, ёки Жиммининг ялқовлиги ва ўта боқибегамлиги сабабими, ишқилиб, ўра яна очик қолганди. Жиммининг ўзи вокзал ортида, аллақерда ўралашиб юрар, Рурк бўлса, одатдагидай ўрада ишлаётганди. Бу сафар Руркни тақдир аяб ўтирмади, зеро, унга усталар бошлиғини эмас, жиддий ва вазмин киши – инспекторнинг ўзини йўллаганди, Рурк унинг олдида кўркувдан доим титраб турарди. Инспектор ҳаддан зиёд салобатли, вазмин ва талабчан киши эди. Мен унинг жилмайганини кўрган эмасман. У ўрага яқинлашди ва пастга таънали қараб деди:

– Сиз поезд келишига ўрани шундай бекитасизми? Темир йўл қоидаларини ўрганадиган вақтингиз келди.

– Жимми! – бор овози билан бақирди Рурк ўрадан учиб чиқаркан. – Жимми! Шайтон! Қайси гўрга йўқолди бу ярамас италиялик! Мен унга ўраларни ёпишни буюргандим-ку! – Унинг ўзи шошиб-пишиб тахталарни ўра устига тера бошлади.

Яна бир кўнгилсизлик рўй берганини англаган Жимми оёғини қўлига олиб ўра томон чопаркан, кўркувдан ақлдан озаёзди. Табиийки, қорамағиз юзи оқариб кетганини пайқаш қийин эмасди. Унинг юз ифодаси сония сайин ўзгариб турарди. Рурк, афтидан, уни жойида ўлдирган бўларди, ва ҳаяжондан бир сўз ҳам дея олмасди. Аммо олдида инспекторнинг ўзи турарди, – қоида! Тартибни сақлаш мажбурияти! – Рурк италияликни бошлиқни олдида ўлдирар олмасди. У фақат ғазабланиши ва кутиши мумкин эди. Уни шахсан инспекторнинг олдида калака қилишди! Қандай даҳшат! Унинг юзи ва бўйни арғувон тусга кирди, кўзларида учқун чакнарди; қулоқсиз ходимга қадалган оловли нигоҳи гўё: “Шошмай тур, хали!” –

деяётгандай эди. Ниҳоят, поезд жўнаб кетди: станциядаги гап-сўзлар улуғ бошлиқнинг муборак қулоқларини ҳақорат қила олмайдиган даражада ортда қолиши билан Рурк Жиммига ўз ҳукмфармо ва жиззаки табиатининг бутун тийиқсизлиги билан ташланди:

– Демак, сен ўрани ёпмадинг? Мен ўн беш дақиқа олдин сенга атайлаб тайинлагандим-а? Қани, энди ўзингни нима деб оқлайсан?

– Мен бетон қориш учун сув ташиётгандим, – деди нолиган оҳангда Жимми.

– Бетон қориш учун сув! – инграб юборди Рурк – у аллақачон сокин гапира олмайдиган ҳолга келганди – ва ғазабдан қийшайиб кетган башарасини италияликни бетига яқин олиб борди.

– Бетон қориш учун сув! Мен бўлсам бу ерда ўтирибман аҳмоққа ўхшаб! Мистер Милз эса, келиб кўрдик... Эҳ, сен ҳўкиз! Эҳ, сен бахтиқаро ҳароми! Ўҳ, мен бетон қориш учун сенинг ўзингдан сув сиқиб оламан! Италиянча қовоқ каллангни янчиб ташлайман! Ҳозир бошини шу сувга тикаман-да, бўғилиб ўлгунингча ушлаб тураман, ярамас масҳарабоз, сенинг миянг ачиган! Мен сенга кўрсатиб кўяман, ўрани очик қолдиришни! Бунинг устига мен ўзим ўрадаман-а! Қани коржомангни ечиб бер-у кўзимдан даф бўл! Еч дейман сенга! Йўқол кўзимдан! Керагинг йўқ менга! Нима керагинг бор! Етар! Тур, жўна! Қайта кўзимга кўринма!

Руркнинг қўллари италияликни бурда-бурда қиладигандай ҳаракатга келди.

Аммо Жимми аҳволи қай даражада хатарли эканини билгани учун Руркнинг чангалига тушмасликнинг чорасини олдиндан кўриб қўйган эди. Рурк унга бақиришни бошлагани ҳамано у қадам-бақадам орқага чекиниб, тобора узоклашиб борди ва энди ўзига ярашмаган тезлик билан қоча бошлади: бунақа ҳолатга олдин ҳам бир неча бор тушгани кўриниб турарди. Зум ўтмай у станция биноси ортига ўтиб, кўздан ғойиб бўлди, бироз вақт ўтиб, Рурк тинчланиб, яна ишга киришиб кетгач, Жимми астагина ўша Худо қарғаган ўра тепасига келиб, уни кўриқлай бошлади. Паровоз овозини эшитар-эшитмас жон-жаҳди билан тахталарга ёпишиб, ўранинг устини ёпа кетди, поезд тўхташидан аввал тахталар ўранинг устида тартиб билан терилиб турарди. Бу ҳодисага Рурк заррача эътибор бермади. Куннинг қолган қисмида у Жиммини мутлақо эътибордан соқит қилди, гўё у бу ерда йўқдай. Эртаси кун тонгда Жимми ҳар доимгидек ишга келди ва тезда Руркнинг одатий ҳайқириғи янгради: “Эй, Мэтт! Эй, Жимми!” – гўёки ҳеч гап бўлмагандай. Ҳайратининг чегараси йўқ эди.

Бундан ҳам кулгилироқ, устига-устак Руркни қуршаб турган муҳитни тавсифловчи бошқа бир воқеа октябрнинг совуқ якшанбаларидан бирида рўй берди. Хай-Брижда темир йўл қиялигидан булоқ чиқиб қолди, сув темир йўл полотносини кўпориб ташлаши мумкин эди. Руркка зудлик билан сув қочириш канали қуриш топширилди. Буйруқ шанба кун кечаси берилди, уни бажариш учун якшанбада кун бўйи ишлашга тўғри келар, Рурк эса бунга сира одатланмаганди. Буйруқ ўз йўлига, аммо Рурк барча иймон-эътиқодли католиклар сингари якшанба кунлари эрталаб, ишга киришишдан олдин ибодат қилиш учун черковга бориб, у ерда ақалли тонгги ибодат куйини тик туриб тинглашга ўзида маънавий эҳтиёж сезарди. Шунга кўра у ўзининг якшанбалик либоси – узун этакли сюртугини кийиб олди – мен уни бу либосда аввал ҳеч кўрмаган эдим. Бу маросим либоси

унинг бақувват гавдасига жуда ажойиб кўриниш бахш этган эди. Сюртук унга тор келиб қолган, бунинг устига анчагина эскирган – менимча, Рурк уни никоҳ тўйига атаб тиктиргану, шундан буён уни ҳар якшанба куни албатта қолдирмай киярди. Бошига малларанг қалпоқ кўндириб, таниб бўлмайдиган ҳолга кирганди.

Қизиқишнинг зўридан, шунингдек, тоза ҳаводан кўпроқ нафас олиш учун соат тўққиздан иш жойимга келиб олдим. Руркни соат ўнгача кутишга тўғри келди. Яқингинамиздан оқиб ўтаётган Харлем дарёсидан салқин шамол эсарди, мен гулхан ёқдим. Кейин Рурк черковдан келди, қувнок, хушчақчақ, байрамона кайфиятда, аммо маросим кийимларидан бироз хиёлат тортаётгани сезилиб турарди.

– Рурк, – дедим уни тўрт тарафидан томоша қилиб, – бугун сиз нақадар пўримсиз. Мен сизни ҳеч қачон бундай башанг либосда кўрмаганман.

– Беҳуда гапларни бас қил, – жавоб берди у, – пўримлигимни яхши биламан.

Кейин у, одатдагидек, ғайрат билан ишга киришди: қилинган ишларни текшира бошлади. Бироқ юзидаги жиддий, ишчан ифодага қарамасдан, костюми ҳақида ўйлаётгани сезилиб турарди, бизнинг фикримизга ҳам эътиборсиз эмас эди. Нима дейсизки, ҳар кунлик либосида у ўзини анча эркин ҳис этарди.

Дастлаб, ҳаммаси яхши кетаётган эди, булутсиз чошгоҳимизга бирор нарса соя солмаётганди. Тушга яқин темир йўлда биз томон югуриб келаётган бир кишига кўзим тушди. У Руркни кўрмоқчи экан. Бу Руркка ўхшаш паҳлавонкелбат, сарғиш соқоли силлиқ олинган гирдиғум бир киши эди. Офтобда ранги ўчиб кетган малларанг костюм гавдасини сириб турар, қора қалпоғини кўзларига бостириб олган эди. Унинг ичиб олгани шундоққина кўришиб турарди, уни кўрган Руркнинг ғазаби қайнаб кетди ва доим бундай кезларда бўлгани каби гўё уни ичидан биров пуфлаётгандай шиша бошлади.

– Ярамас! – ғудранди у, – бунга яна нима керак? – Нотаниш одам яқин келганда кўшимча қилди: – Менинг бу ердалигимни қай гўрдан билибди? Идорадан айтишдимикан?

Бу орада муҳокама объекти темир йўлни кесиб ўтиб, тўғри Руркка қараб кела бошлади. Унинг афтидан ва бутун бўй-бастидан яхшилик билан келмаётгани сезилиб турарди.

– Қани, балки энди сиз менга пулимни берарсиз? – гап бошлади у келган захоти. Рурк унга ёвқараш қилди, аммо ҳеч нима демади; шунда у давом этди:

– Скарбородаги меҳнат ҳақимнинг қолган қисмини қачон тўлашингизни билмоқчиман. Кутиш жонимга тегди.

Рурк нафратдан титраб кетди. Афтидан бизнинг олдимизда бу нусханнинг пайдо бўлиши унга жуда алам қилди – бунинг устига шундай осуда ва тантанали тонгда келса-я.

– Мен сенга айтдим-ку, – ўпкалагандай гапирди у бироз жим тургач, – сен иш ҳақингни тўлиқ олдинг. Ҳатто ортиғи билан олдинг. Ишни тугатмай кетганинг учун мендан ортиқ бир цент ҳам ололмайсан. Яна олмоқчи бўлсанг, идорага бор. Кўрамиз, у ерда сенга нима дейишаркин. Менда сенинг ҳақинг қолгани йўқ, – сўнг Рурк қўлларини орқасига қилиб гулханга яқинроқ борди.

– Сиз мендан яна етти доллар қарзсиз, – эътироз билдирди нотаниш киши, Руркнинг тушунтиришларини эътиборсиз қолдириб, – шу пулни тўлаб қўйинг.

– Нима бўлганда ҳам, – жавоб берди менинг хўжайиним, – бермайман дейилдими, бўлди-да! Мен сенга ҳеч вақо бермайман.

– Ҳали шунақами? – деди келган киши. – Кўрамиз! Яхшилик билан бермасанг, ҳақимни тортиб оламан. Лақиллатиб кетавераман, деб ўйлаяпсанми? Мени чув туширишларига йўл қўймайман.

– Менинг сендан қарзим йўқ, – такрорлади Рурк. – Оёғинг бутунлигида жўнаб қол. Сенга ҳеч нарса бермайман. Норозимисан, идорага бор. – У бутун вужуди билан ортиқ эшитмаслигини намоиш қилиб, кескин бурилди ва йўл-йўлакай бу нуханинг мастлиги ҳақида тўнғиллаганча италияликлар томон кетди. Аммо нотаниш киши унга эргашиб, мунозарани давом эттирди. Рурк иложи борича сабр қилиб турди, аммо ахийри чидай олмай ўшқирди:

– Мени ўз ҳолимга қўй, бадмаст!

– Мен маст эмасман, – тишларини ғичирлатди нотаниш кимса, – охири марта сўраяпман – пулимни берасанми, йўқми?

– Йўқ, бермайман! – жавоб берди Рурк.

– Унда ҳақимни сендан тортиб оламан, – пўписа қилди нотаниш кимса. Лекин пўписасига яраша ҳаракат қилиш ўрнига фақат турган жойида журъатсизгина тепиниб қўйди. Афтидан нима қилишни унинг ўзи ҳам билмасди.

Рурк унга ортиқ эътибор бермай, гулхан ёнига қайтди, у ўзини вазмин тутишга уринса-да, ҳамон жаҳлидан тушмаганди. Нотаниш киши ёки бошқачароқ айтганда собиқ ғишт терувчи – менимча, касаба уюшма аъзоси эмасди – унинг изидан эргашиб келди, гулхан ёнида сармастларга хос сурбетлик билан Руркнинг башарасига бақрайиб тураркан, қандай чора кўришини билмасди. Ниҳоят Рурк, кўпроқ вазиятни юмшатиш учун (чунки нотаниш киши унинг шаънига яна ҳақоратомуз сўзларни ёғдира бошлаганди), тескари ўгирилиб кўмирни кавлаштира бошлади, сўнг эса бир неча ўтин-чўпни олиб, оловга ташлади. Ҳалиги киши худди шу пайт бир лаҳзалик ғазаб алангасига бўйсуниб, олдинга сапчиди ва сюртукнинг орқа этагига маҳкам ёпишди. Жони борича тортиб, уни охиригача қақратиб юбораркан қичқирди:

– Ҳали сен қарзингни тўламайсанми? Ҳақимни бермайсанми? А?

Бир лаҳзада худди саҳнадаги каби ҳамма нарса ўзгарди. Рурк қоматини тиклади, кескин қайрилди ва қичқирди:

– Ҳа, сен ҳали сюртугимни йиртадиган бўлдингми? Кўрсатиб қўяман! Попугингни пасайтираман ҳали! Шошмай тур! Энди ҳазир бўл! Оёғингни синдираман! Бекорхўжа! Пиёниста!

Ва ғалати юришлар қилиб, рақибига яқинлаша бошлади. Унинг кўзлари қисилиб, мушлари титроқ ҳолатда бир тугилар, бир очиларди. Нотаниш киши хатарни сезиб, Руркдай ғалати юришлар билан чекина бошлади. Улар мисоли қандайдир ҳарбий рақсни ижро этаётгандай эди. Юзларида чексиз ғазаб, қонга ташналик ифодаси акс этарди. Улар гўё икки ҳинду ёки Зулу қабиласининг икки жангчиси мисоли бир-бирини пойлаб айланарди, фақат қуш патлари ва эшакмунчоқлардан ясалган кийим-бош ўрнида эскироқ бўлса ҳам маросим сюртуқлари кийишганди. Рурк тинимсиз қичқирарди:

– Бу ёққа кел! Яқинроқ кел! Тайёр бўлдингми? Мен сенга кўрсатиб қўяман! Мажаклаб ташлайман! Ҳали менинг кийимимни йиртадиган бўлдингми? Шошмай тур! Яқинроқ кел! Тайёрлан! Ҳозир сени пора-пора қиламан! Ўлгунингча эслаб юрасан! Қани! Бу ёққа кел! Кел!

Уларга қараб туриб, булар бир-бирини кўрмаяпти, айланиб ахтараяпти, деб ўйлаш мумкин эди. Яқинлашиб келаётган муштлашув хурсанд қилмасди, албатта, аммо Руркнинг белини кўриб мен кулгидан ўзимни зўрға тийиб қолдим. Манзара шундай: сюртук этагидан ёқагача йиртилган, жандаси чикиб шамолда ўйнаб ётибди, тагидан крахмалланган кўйлак ва нимча кўриниб турарди. Нотаниш кишининг юзида қандайдир мастона тантанаворлик акс этганди, гўё: “Ўлсам, ўламан, лекин таслим бўлмайман!” деяётгандай эди. “Эҳ, хали бир мирикиб кулиб оламан-да!” – деб ўйладим.

Билмадим, агар ташқаридан чек қўйишмаганда бу жанжалнинг охири нима билан тугарди. Атрофда оломон йиғилиб бўлганди. Мен ва ҳаяжонланган, хўжайинларини ҳимоя қилишга тайёр турган италияликлардан ташқари бир қанча ўткинчилар ва қўшни станциядан келган йўловчилар гулхан атрофида тўпланишганди. Биз билан ишлаётган қўшни гуруҳнинг бошлиғи ҳам бу ёққа чошиб келди. У Руркни ҳам, унинг рақибини ҳам бир ҳамлада саранжомлашга қодир давангирдай киши эди. Дастлаб у нима гаплигини суруштирди, кейин жанжалкашларни тинчлантира бошлади:

– Тўхтанг! Нима гап? Нима тўполон? Ҳозироқ бас қилинг! Рурк, сен полицияни чақирсанг-чи? Қамаб қўйишсин бунини! Ёки сен унинг уйини биласан-ку, бор, ўша ерда хоҳлаганча жанжаллашинглар! Бу ерда уришиш мумкин эмас! Бирор бошлиқ келиб қолса, нима бўлади? – у шундай деб ўзининг оғир гавдаси билан рақиблар орасига туриб олди.

Бу аралашувдан Рурк биров ўзига келди, аммо ҳамон ғазаб ва уятдан қони қайнаганча, хансираб қичқирди:

– Кийимимни кўр! Қара, нима қилди! Эй, яхшилар! Мен бунга чидай оламанми? Учраган бадмаст мени ҳақорат қилади! Мен унга ишлаганидан ортиқ пул тўлашим керак эмиш! Ишни ташлаб кетсаям, пул тўлашим керак экан! Унга кўрсатиб қўяман! Қовурғасини эзиб ташлайман! Одамларни ишдан қолдириб, дайдиб юриш қандай бўлишини билиб қўйсин! – шундай деб у яна жангга киришди, аммо орага тушган девкелбат кишига бас келиш қийин эди.

– Қани, шундай бўлса, полицияни чақирайлик-чи, – дерди ўртага тушган қўшни гуруҳ раҳбари тинчлантирувчи оҳанг билан, – бу ерда уришиш мумкин эмас. Сен уришмаслигинг керак, Рурк! Бошлиқлар нима деб ўйлашади? Кейин ўзинг пушаймон бўласан.

У нотаниш кимсага тушунтириш учун ўгирилганда, ўша нусха аллақачон қочиб қолганди. Оломоннинг тобора кўпаяётганини кўриб, жиддий хавфга рўбарў келаётганини ҳис қилган Руркнинг рақибини Матт-Хевнга борадиган темир йўл бўйлаб қочиб борарди. Унинг узоқлашаётган гавдасини кўриб, Рурк яна қичқира бошлади:

– Мен сенга кўрсатиб қўяман! Ҳали бу учун жавоб берасан! Турмада чиритаман! Шошма! Қутулиб бўпсан! Ернинг тагидан бўлса ҳам топаман!

Аммо бу момақалдироқнинг сўнгги гулдирағи эди, холос. Дилозор кетган, бўрон тинганди. Бироздан сўнг Рурк ҳам йиртилган кийимларини алмаштириш учун Маунт-Вернонга, уйига жўнади. Мен уни ҳеч қачон бундай гангиган ҳолда кўрмаган эдим: унинг қовоғидан қор ёғар, безорини

жазолаш учун қонунга мурожаат қилар ҳолатда эди. Аммо орадан ҳафта ўтиб ўша бадмаст билан боғлиқ иш қай аҳволда эканини секин суриштирганимда, у бундай деди:

– Нима ҳам қила оласан? Унда пул йўк, қаматай десанг, хотини, болалари бор...

Шу билан бу соф ирландча воқеа якун топди.

Мен Вильямсбрижга келганимдан сўнг тез орада Рурк компания Мат-Хевнда, ўзининг йирик саралаш станцияларидан бирида бино қурмоқчи бўлаётгани ҳақида гапириб қолди. Унинг айтишича, қурилиш ҳажми жуда катта эди. Ёишт ва тошдан узунлиги икки юз ва эни олтамиш футли бино барпо этилиши керак. Қурилиш муддати – уч ой. Компания ташқаридан кўмак олмасдан, ўз кучи билан бундай бинони эплай олиш-олмаслигини аниқлаш учун шунақа муддат белгилаганди. Руркнинг юз ифодасидан мен шуни англадимки, бу ишни бажаришни ўз зиммасига олишни жудаям истаётганди; бу компанияга ишга келишидан олдин шунақа йирик қурилишларда кўп бор ишлаган Рурк, афтидан, ҳозир бундай имкониятдан маҳрумлиги учун ич-ичидан куйинмоқда эди. У ўзини ҳозир бажараётган майда-чуйда ишларидан анча юқори деб билар, яна қайтадан катта миқёсдаги қурувчи сифатида ўзини намоён этиб, компания раҳбарияти назарида обрў орттирмоқчи эди. Ваҳоланки, менинг назаримда, барибир ундан яхши иш бошқарувчи чиқмасди.

Матт-Хевндаги қурилиш Руркка қанчалик жозибали кўринса, бу лойиҳа билан боғлиқ идора ёзув-чизувлари – ҳисоботлару қайдномалар унга шунчалик кўрқинчли туюларди. Идора ишлари унинг учун азоб эди.

– Ўзингни қандай ҳис қилаяпсан, Тедди? – тез-тез сўрайдиган бўлди у энди менинг соғлиғимга олдингидан кўра кўпроқ эътибор бериб (мен унга моддий сабабларга кўра тез орада бу ердан кетишимга тўғри келади, шекилли, деб бир неча бор айтган эдим).

– Яхши, Рурк, аъло десам ҳам бўлади, – деб жавоб берардим одатда, – кундан-кун тузалиб бораяпман.

– Ана! Кўрдингми? Демак, бу ерда сенинг ҳам ўз ўрнинг бор! Яна бирикки йил қолсанг, отдай бўлиб кетасан. Қара, қандай озгинсан. Кўкрагинг қувват олиши керак, – шундай деб у қоқсуяк кўксимга секин уриб қўйди, – мана, мен умримда бирор марта касал бўлмаганман.

– Ҳа-а, – саломатлик манбаи бўлган бу одамнинг ёнида узоқроқ қолиш истагини чуқур ҳис қилган ҳолда, унга дўстона жавоб бердим: – Бу ерда иложи борича кўпроқ қолишга ҳаракат қиламан.

– Ҳаракат қил. Ҳаракат қил, бу сенинг фойданга! Агар янги бино қурилишини менга топширишса, сенга яна ҳам яхшироқ бўлади! Бу сени овутади.

“Ҳа, ажойиб овунчок!” – деб ўйладиму, фикримни овоз чиқариб айтмадим. Бу бакуват ирландияликни шунчалик ёқтириб қолсаму, унинг ҳеч бир ғаразсиз шухратпарастлик орзулари каминага шунчалар тушунарли бўлса-ю, унга қандай ёрдам бермаслик мумкин? У буюртмани қўлга кири-тиб бинони қуриб бўлмагунича бу ердан кетмаслигимни айтдим. Бу Руркка қаттиқ таъсир қилди. Унга миннатдорчилик туйғуси бегона эмасди, аммо ўзига ишонган ва сал нарсага ранжиб қолаверадиган ғалати феъли бор эдики, ўзига сездирмасдан, яширин ҳолда ёрдам бериш керак бўларди. У ҳамма нарсани ўзи бажаришни хоҳларди, ҳатто бу омадсизликка олиб келса

хам. Лекин мен унинг омадсизликка учрашига ишонмасдим – Руркнинг куч-ғайрати ҳаддан зиёд эди.

Орадан уч ҳафта ўтиб унга ўша ишни ростдан ҳам беришди. Ана шунда унинг ҳақиқий ирландча манманлик ва ҳокимлик жиҳатлари намоён бўлди. Биз ҳар хил йирик станция қурилишлари бораётган Матт-Хевнга кўчиб ўтдик: у ерда, кўплаб темир йўллар кесишадиган жойнинг қоқ марказида биз янги бинони барпо қилишимиз лозим эди. Руркка кўплаб ишчилар беришди. Дурадгорлар, ғишт терувчилар (булар, албатта, ишчилар уюшмалари аъзолари, қўлидан иш келадиганлар ва уддабуронлар, шунингдек, иши юришмаган омадсизлар) дан ташқари қирқта италиялик меҳнат қиларди. Улар тайёргарлик ишларини олиб боришарди – пойдевор учун тупроқ чиқаришар, шунга ўхшаш бошқа юмушларни бажаришарди. Рурк уларга катта завқ-шавқ билан иш буюрар ва ўзини сувдаги балиқдай эркин сезарди. Уни айниқса, ишнинг тез бориши қувонтирарди. У қурилиш бўйлаб қандайдир ғайриихтиёрий табассум билан кезиб юрар ва буйруқларни шу қадар баланд овоз билан айтардики, бутун атрофга эшитилиб турарди. Мен уни завқ билан кузатардим. Баъзан у ер ковловчилар тупроқ чиқараётган чуқур тепасига келиб, белкуракка энгашган елкаларнинг узун қаторини томоша қилиб турарди-да, қўлларини бир-бирига ишқаганча дерди:

– Иш кетаяпти, Тедди! Кетаяпти! Мен аллақачон ўзимни томда тасаввур қилаяпман. – Ва у шу заҳоти ишчиларни шошириб, турткилай бошларди, буни у шунга эҳтиёж бўлгани учун қилмасди, шунчаки тошиб бораётган ғайратини намоёиш этарди, холос.

– Шундай ҳам кавлайдиларми! Эҳ, сиз! Маҳкам, маҳкам олинг!

Ёки:

– Кетмонни ногўғри ушлаяпсан, кўрмайсанми? Мана бундай ушла, – бақирарди у, баъзан ўзи чуқурга сакраб тушар ва кетмонни айнан қандай тутиш кераклигини кўрсатиб, ишчиларни хурсанд қиларди. Баъзан у менинг олдимда ўз соҳасининг турли ғаройиб усулларини намоёиш этарди, масалан, ўн фут наридаги тахтага белкуракни отиб қадаб кўяр ёки белкуракка тупроқ олиб, уни ҳавода шундай айлантирардики, тупроқ ерга тўкилмасди; бу пайтда: “Ана шуни эпламагунингча ҳақиқий ғишт терувчи бўла олмайсан”, дея гап кўшарди.

Ишчилар билан айтишиш жонига тегса, мен материалларга талабнома-ю хомчўтлар ва ҳисоботларни тиришқоқлик билан ёзаётган ёғоч уйчага – олдимга келарди. Қоғозларни кўздан кечирар – бу пайтда унинг юзида ифодаланган ифтихорни томоша қилганингизда эди! – ишлар силлик кетаётганини кўриб одатда шундай дерди:

– Сенинг жойинг худди шу ер, Тедди! Сендан ажойиб ҳисобчи чиқади, агар мени президентликка сайлашса, сени давлат маслаҳатчиси қилиб олардим.

Аммо ҳаммадан кўпроқ уни қизиқтирган ва ҳаяжонлантирган нарса, шу кунларда кутилаётган ғишт терувчиларнинг келиши эди. Улар билан муомаласи қандай бўлади? Ишчилар дунёсининг бу ўзбошимча қароқчилари қачон хоҳласа, келади, қачон хоҳласа, кетади, ҳеч кимдан шафқат ҳам сўрамайди, ҳеч кимнинг ишларига аралашшига йўл ҳам қўймайди. Менимча, у ғишт терувчиларнинг ёввойиларча эркинликларини кўролмасди, шу билан бирга уларни қўлга олиб, ўз билигича бошқаришига ишонарди – бу жуда нозик дипломатия талаб қиладиган иш эканини айтиб ўтиш ке-

рак. Ишчилар уюшмаси ғишт терувчилари! Ғалати халқ! Ҳаётга нисбатан бунақа қувноқ, беғам, инсофсизларча муносабатни мен бошқа ҳеч кимда учратмадим. Булар айтиш мумкин бўлса, замонавий қароқчилар, бизнинг кунларимизнинг капитан Киддилари, улар “қунига олти долларни бериб кўйгину, мен билан ишинг бўлмасин”, деб талаб кўйишарди. Ишни бошлашар ва хоҳлаган пайтларида тугатишар, ўзларини иложи борича озроқ койитишга интилишарди. Энг масъулиятли, энг қийин лаҳзада кетиб қолишаверар, умуман, уларнинг хизматидан фойдаланишга мажбур бўлган корпорация вакиллари жонидан тўйғазишдан роҳатланишарди. Мени касаба уюшмаларига қарши деб ўйламанг, менга уюшган ишчилар ёқади. Бу бақувват халқ. Уларнинг томирида ҳаёт жўш уриб қайнайди. Аммо улар билан ишлаш унчалик ҳам осон эмас.

Рурк улар ҳақида ўйлаб, бўлажак жанжалларни олдиндан сезиб ҳузурланарди. Уларнинг келиши унга юраги нимани ҳаммадан кўп истаса, ўшани – ҳақиқий одамлар билан, ўзига ўхшаган кучли, қатъий, жўшқин кишилар билан тортишиб-талашиш, хумордан чиққунча сўкишиш имкони ятини ваъда қиларди. Бу азаматлар унинг таъна-ю, дашномларини индамай, жимгина кўтариб кетаверишмайди, улар унга жавоб қайтаришади, – унинг фикрича, ҳақиқий эркаклар шундай бўлиши керак. Улар ҳақида гапириб чарчамасди.

– Шошмай тур, улар ўттиз киши, ҳатто қирқ киши бўлиб келишганда, – деди у бир куни менга, – ҳар бири “олти юзта ғишт тераман – тамом!” деб кичкиради. Ана ўшанда кўрасан. Бир томоша бўлади! Бир томоша бўлади!

– Нимани кўраман? – сўрадим қизиқиш билан. – Ўшанда нима рўй беради?

– Ёқалашиб бошланади, нима бўларди. Ахир улар ўламса италияликлар эмас-да. Улар ўзларини хафа қилдириб кўймайди! Уларга бақириб кўр-чи. Шу ернинг ўзида билагингни шимаришга тўғри келади!

– Ҳа, ёқимсиз ҳолат, – дедим мен, кейин кўшимча қилдим. – Рурк, нима деб ўйлайсиз, сиз уларни қўлга ола биласизми?

– Қўлга ололаманми? Менми? – ҳайқирди у бўлажак тўқнашув ҳақидаги ўйнинг ўзиданоқ жанговар руҳга кириб. – Менга деса минг киши бўлмайдими, барини қўлга оламан! Уларнинг барча найранглари биламан! Мени алдаб бўпти уларнинг. Дўстгинам, – насиҳатомуз кўшимча қилди у, – сенга ҳам машғулот топилади: улар билан ҳисоб-китоб қилиш учун идорага қатнайсан. Роса югур-югур бўлади, буниси аниқ.

– Сиз, нима, уларни ишдан ҳайдамоқчимисиз? – ажабландим мен.

– Сен нима деб ўйловдинг? – қатъий жавоб берди у. – Нега ҳайдамас эканман? Нима улар бошқаларга ўхшаган одам эмасми? Нега уларни аяшим керак? – бироз жим тургач, кўшиб кўйди. – Э, йўк, мен уларни ишдан ҳайдамайман, кўрқма. Ўзлари ҳисоб-китоб патгаларини сўраб қолишади. Ахир, улар ади-бади айтиб ўтиришни ёқтиришмайди. Эҳ, сизга бизнинг иш услубимиз ёқмаса, марҳамат, мана паттангиз! Кўрасан, ишга шунақа азамат келади, ичкиликдан қарахт боши ёрилгудай – чунки улар ҳеч қачон хушёр бўлмайдилар, – ана шунда кўрасан улар нималарга қодирлигини!

Тан олишим керак, бундай келажак менга қизиқарли туюлмади, лекин ишнинг кулгили жиҳатларини қадрладим.

– Агар шунақа жанжалкаш бўлишса, ўша ғишт терувчиларни ёллаш шартми? – деб сўрадим Руркдан.

– Қаердан топасан ишчиларни? – жавоб берди у. – Яхши ишчиларнинг бари касаба уюшмасида. Бошқалари бир пулга қиммат. Ялқов ва арокхўр. Компания уюшмага қарши бўлмаганда, мен уюшмага ёзилмаган бирор кишини ишга олмасдим. Тўғриси айтганда, – ўйланиб давом этди у, овозида ҳамдардлик оҳанглари сезилиб, – уюшма ғишт терувчилари ўзини шундай тутишга ҳақли. Ахир улар оддий ишчилар эмас. Агар улар хоҳлашса, кунига саккиз юзта ғиштни ҳам тера оладилар. Уларга буйруқ беришнинг ҳам ҳожати йўқ. Уларнинг ўрнида сен ҳам шундай бўлардинг. Бошқа иш топишнинг имкони бўлганида сени эзишларига йўл қўйишнинг нима кераги бор? Мен уларни айбламайман. Ўзим бир пайтлар ғишт терувчи эдим.

– Аммо сиз ўзингизни бу ғишт терувчилардай тутмаган бўлсангиз керак?

– Нега энди? Худди шундай тутганман!

– Сиз бу билан фахрланаётгандайсиз?

– Нима кипти? – қизишиб кетди у. – Мен ўз ҳуқуқимни ҳимоя қилганман. Қанақа одам бўлди бу, бошига чиқиб олишса ҳам индамай турса, бу аҳмоқлик. Бундай бўлиши мумкин эмас.

Мен уни янаям ғазаблантирмаслик учун фикрини тасдиқлаб қўя қолдим.

Ниҳоят, ғишт терувчилар ҳам етиб келишди, ҳақиқатан ҳам жанговар халқ экан! Қандай эркинлик! Қандай талабчан оҳанг! Ҳуқуқ ва эркинликларига алоқадор низом қоидаларига нисбатан инжиқликни кўринг! Мен уларга ҳайрат билан қарардим.

Уларнинг аксарияти бақувват, соғлом, кўлидан ҳар қандай иш келадиган кишилар эди. Аммо ўз ҳуқуқлари ҳақида шунчалик қичкиришар, касбий маҳоратлари билан шунчалик мақтанишардики, улар билан бирга ишлаш жуда ёқимсиз эди. Бундай ҳолатда қайсар ва қизиққон ирландиялик эмас, черковнинг попи ҳам чидай олмасди. “Биринчи навбатда”, бизнинг қурилишда шундай ибора қўлланарди, улар касаба уюшмаси аъзоси бўлмаганлар бу ерда борми-йўқми, шуни билиш учун келишганди, агар бор бўлса, уларни ишдан ҳайдаш маъмуриятга фойдали эмасмикин? Талаблари рад этилса, улар дарҳол ишни ташлашади. Шу муносабат билан Рурк адоқсиз сўкишлар ва ҳақоратларга анча-мунча куч ва сўзамоллик сарф этди. Аммо барибир уюшмага алоқаси бўлмаган ишчиларни ишдан ҳайдашди. Шундан сўнг бизнинг “севимли” ғишт терувчиларимиз пулни уларга қачон, қаерда ва қандай тўлашлари билан қизиқишди. Улар иш ҳақини қачон сўрашса, биринчи мурожаатдаёқ беришларини исташарди – бу янги тортишувларга сабаб бўлди, чунки темир йўл компанияси ойда бир марта маош берарди. Аммо бу борада ҳам ғишт терувчилар ғолиб чиқишди. Қурилиш бўлими билан тузилган алоҳида шартномага кўра, ғишт терувчилар талаб қилишлари биланоқ иш ҳақи тўлиқ берилишига қарор қилинди. Мен эса қачон улар талаб қилишса, шу заҳотиёқ идорага бориб уларнинг иш ҳақини олиб келишга мажбур эдим. Сўнг яна тортишувлар бошланди – улар соатига қанчадан ғишт теришлари керак, ҳар бир деворни териш учун неча киши белгиланади ва улар қанча муддатда ишни тугатишлари ёки тугатишни хоҳлашлари мумкин ва ҳоказо ва ҳоказолар. Руркка худди шу керак эди. Ниҳоят, у ўзини кадрдон муҳитда ҳис қилди – у бақирар, кўлини силтар, улардан ади-бади айтишни бас қилишни ёки қораларини ўчиришни талаб қиларди. Буларнинг барчаси бир ёқлик бўлгач, ғишт терувчилар ниҳоят белқурак ва андаваларни қўлга олишни лозим топдилар ва иш қайнади. Иш улуғвор ва илҳомбахш бир тарзда бо-

рарди – қирк, ҳатто эллик нафар ғишт терувчи бир қатор бўлиб тизиблиб олишди, уларнинг атрофида йигирма чоғли киши ёрдамчилик билан овора; италияликлар янги-янги ғишт уюмларини ташиб улгуришолмайди, бошқа ўнбоши раҳбарлигидаги дурадгорлар тез кўтарилаётган деворларга тўсин ва тўсиқлар ётқизишга тайёрланмоқда.

Рурк майдончадан бир қадам ҳам жилмасди. У бир вақтнинг ўзида ўн ерда кўриниш бера оладигандай эди. Бир ишчи билан тортишар, иккинчисининг адабини берар ва албатта кимнидир ҳисоб-китоб қоғозини олиб келиш учун ҳайдарди. ”Туш! Туш пастга деяпман!” – эшитилиб қоларди ғазабли кичкирик, сўнг Рурк пайдо бўлар, унинг ортидан ғазабланган ғишт терувчи тахдидли сўзларни ёғдириб эргашарди. Рурк мендан ҳозирок идорага бориб унинг ишлаган соатлари учун иш ҳақини келтириб беришимни талаб қиларди. Мен идорага бориб келгунимча ғишт терувчи курилиш бўйлаб дайдиб юрар ва бошқаларни ҳам иш ташлашга даъват қиларди. Баъзан, аммо доим ҳам эмас, жанжал келишув билан якун топарди. Кўпинча эса, ғишт терувчининг ўзи пулни олиб, уни тезроқ сарф қилганидан хурсанд бўларди. Рурк бунақа жанжалкашнинг кетиши ёки қолишига ҳайратланарли даражада хотиржам муносабатда эди.

– Йигитчанинг ичгиси келиб қолибди, – дерди истехзо билан. Менинг назаримда, гўё кичик-кичик сахна кўринишлари намоиш этилаётгандай туюларди.

Аста-секинлик билан ҳамма нарса изига тушиб кетди. Ғишт терувчилар ҳам, Рурк ҳам жанжалдан тўйишди. Иш яна-да тезроқ илгарилай бошлади. Рурк қўлларини орқага қилиб тобора ўсиб бораётган деворлар устида ёки пастда, майдончада, пойдевор ёнида юрар; иш натижаларини кўргач, унда ғалати кеккайиш пайдо бўлганди, ишчиларга қизгин табассум ҳада қиларкан, бутун вужуди билан гердайиб юрарди. Иш шундай яхши кетаётгандики, кимга танбеҳ беришини билмасди, аммо жанговар кўринишини сақлаб қолишни ўз бурчи деб биларди. У ҳатто ҳозир ҳам қандайдир жангари ғишт терувчи билан жанжаллашиш йўлини излаб топар, ҳатто ҳисоб-китоб қилиш учун идорага йўллаб қоларди. Аммо бундай воқеа энди жуда кам юз берарди.

Уч ҳафтадан сўнг, мен кетишим лозимлиги, соғлигим анча-мунча тиклангани, ҳамёним эса бўшаб қолгани ва молиявий аҳволимни ўнглаб олишим кераклиги ҳақида Руркка айтмоқчи бўлиб турганимда, декабрнинг совуқ кунларининг бирида фалокат юз берди. Рурк ва бир неча италиялик (жумладан, Мэтт ва Жимми ҳам) битай деб қолган марказий залда ишлашаётганди. Уч девор туташган жойда, бино ичида жойлашган буғ қозони портлаб кетди; портлаш бир деворни йиқитиб, тўсин ва тўсиқларни учириб юборди, иккинчи ва учинчи қават – ўн беш минг ғишт – тўлалигича ичкарига кулаб тушди. Бир неча дақиқа ғишт ва ёғочлардан иборат бўрон кўзғалиб турди. Ҳамма тинчиганда Рурк ва беш нафар италияликнинг кўмилиб қолишгани маълум бўлди. Жиммидан бошқа ҳаммаси жиддий жароҳат олганди. Иккита италиялик жойида жон таслим қилган, учинчиси бир неча кундан сўнг вафот этди. Рурк портлаш пайтида энг хавфли жойда тургани боис жуда оғир жароҳатланганди. Уни ғишт уюми белигача кўмиб қолган, баҳайбат тўсин елкасидан босиб тушган, боши эзилган, қулоғи узилган эди. Унга қараган одам кўрқиб кетарди – бутунлай қонга беланган, оғриқдан афти қийшайиб кетган. Аммо у на кўрққан ва на руҳи чўкканди, ундан бошқача ҳолатни кутиш ҳам мумкин эмасди.

– Эҳ, мени эзиб ташлади-я! – деди у сўзга лаб очиб. – Яхшиямки, фақат оёқларимни, ҳамма еримни эмас. Қўйинг, қўйинг, мени чиқариб олишга шошилманг, бошқаларни қидиринг. Италияликлар шу атрофда.

Биз гапига кулоқ солмай, уни кутқара бошладик. Ёиштларни олиб тўрт тарафга итқитаётгандик, яна бизни тўхтатди.

– Италияликларга ёрдам беринг! – ҳамшаги ҳокимона оҳанг билан бақирди у. – Италияликлар кўмилиб қолди. Жимми ва Мэтт шу ерда. Менга ҳеч нарса қилмайди, кутиб тураман! Уларга нима бўлганини аниқланг!

Айтганини бажаришга тўғри келди. Биз Руркни қўйиб, италияликларни қазиб ола бошладик. Бу пайтда станция ва устахонадан кўплаб одамлар югуриб келиб, бизга кўмак беришди. Қаттиқ шикастланган Рурк азобли оғриққа бардош бериб, ҳамон бақирди, буйруқ беришга тиришарди. Аммо энди Руркда илгари унга хос бўлмаган аллақандай улуғворлик мавжуд эди. У худди афсонавий пахлавонга ўхшар, ярим одам, ярим худо, белигача эт ва қондан, белидан пасти ёишт ва тошдан яратилган, тоғдай баландликдан бизнинг заминий уринишларимизга қараб тургандай эди.

– Тўсинни кўтар! Учидан ушла! Ана у ерда! Энди ёиштларни устидан ол! Ана, ана унинг боши! Кўрмайсанми? Эҳ! Аҳмоқ! Ана, ана-ку боши!

Буни кўриб шундай ўйлаш мумкин эди: бизлар унинг халоскори эмас, унинг буйруқларини кўр-кўрона бажаришга мажбур бўлган хизматкорлари ва қулларимиз.

Рурк ва унинг бешала ёрдамчисини тезда кутқариб олдик. Иккитаси вафот этган, Мэтт бошидан оғир жароҳат олган, Жимми беэиён, арзимас жароҳат олган – юзи кўкариб, елкаси шилинган эди. Қўрққанидан бироз ўзини йўқотиб қўйгани сабабли шундай фожеали лаҳзада ҳам беихтиёр кулги кўзгатарди.

– Мана бу гурсиллаб тушди! – деди у ўзига келиб. – Мен охирзамон бўлди деб ўйладим! Миста Рук! Миста Рук! Қаердалар Миста Рук?

– Мен шу ердан, ярамас италянча! – хурсандлик билан жавоб берди енгилмас Рурк синиқ ёиштлар остидан. Бу пайтда биз унинг ярим гавдасинигина кутқаргандик. Кейин у кучсизроқ овоз билан қўшимча қилди: – Сени яхшигина эзғилагандир?

– Йўқ, йўқ, Миста Рук! Ҳечқиси йўқ, Миста Рук! Миста Рукка ёрдам беринг! – бақирарди Жимми югурганча “Миста Рук”ни кавлаб олаётганлар олдига бориб, ёишт бўлақларини улоқтираркан.

Ниҳоят, биз уни ёишт бўлақлари остидан кавлаб олдик. Унинг атрофида олиб-югурарканмиз, шунча одам унинг учун куйиб-пишаётганидан уялиб бизни ўзидан узоклаштирарди, бир сафар тўсинни олиш учун зўр берарканмиз шундай қичқирди:

– Астарок! Шошманглар! Нима кераги бор? Аҳволим унчалик оғир эмас. Шошма! Жимми, ҳов анави тахтани йўлдан ол!

Аммо уни кавлаб олганимизда аҳволи анча оғир эканлиги, жуда қаттиқ, ҳатто ўлар даражада эзилгани маълум бўлди. Кейинчалик дўхтирларнинг аниқлашича, унинг бели эзилган, икки оёғи синган ва ички аъзолари шикастланган эди. Руркни босиб ётган ёишт бўлақларидан озод қилганимиздагина аҳволи нақадар оғир эканлигини ўзи тушунди, чамамда. Қиринди тўшалган ерга вагон парки бошлиғи келтирган брезентни тўшаб, устига Руркни ётқизишди, худди шу пайт иккита тез ёрдам каретасида шифокорлар етиб келди ва текширувни бошлаб юборишди. Улар текширишаётганда Рурк

дўхтирларни киноядан холи бўлмаган танқидий нигоҳ билан кузатиб турди ва ҳатто икки марта қандайдир ҳазил гап ҳам қилди. Уни олиб кетишаётганда менга нима қилибди, деган саволига шифокор тетик жавоб берди: “Хавфли жойи йўқ!”. Рурк атрофга безовта бўлиб қарай бошлади. Кўзларимиз тўқнашди. Мен унинг кўзларидан ўз ҳолининг нақадар хароблигини жуда яхши англаб турганини уқдим.

– Рухоний бўлгандайди, Тедди! – шивирлади у. – Кейин малол бўлмаса, Маунт-Вернонга бориб хотинимга воқеани айтиб бер. Телеграмма юборишганда кўркиб юрмасин. Сен унга эҳтиёт бўлиб... Менга жиддийроқ бир гап бўлган деб ўйламасин. Керакмас... Ахир мени унчалик кучли эзган эмас-ку.

Унинг ваъдасини бажаришга сўз бердим. Шу пайт дўхтирлардан бири бемор чидаб бўлмас азоб чекаётганини кўриб, белига кокаин укол қилди. Бир неча дақиқадан сўнг Рурк ҳушидан кетди. Мен уни тиббий ходимнинг ихтиёрига қолдириб, рухонийга одам жўнатдим, ўзим эса, Маунт-Вернонга шошилдим.

Рурк шафқатсиз дард исканжасида яна бир ҳафта яшади. Ўлимидан бир ёки икки кун олдин мен у ётган касалхонада бўлдим. Иложи борича ҳамдардлик изҳор қилиб, ҳаётда ҳеч нарсани олдиндан билиш мумкин эмаслиги нақадар кўркинчли эканини гапирдим ва эҳтиётсизлиги портлашга сабаб бўлган юк кўтариш машинаси бошқарувчисини койидим. Аммо Рурк ҳеч нарсадан шикоят қилмади.

– Бу исталган вақтда юз бериши мумкин, – деди у, – бундан сақланиб бўлмайди. Шу пайтгача кўлимда ишлаганлардан ҳеч ким майиб ҳам бўлмаган, ўлмаган ҳам эди. Энди эса, аҳвол бунақа. Демак, тақдир шу экан.

Қудратли Рурк! Дафн маросимида келган италияликларнинг кўплигига қараб, Маунт-Вернонда яшовчи ҳамма италиялик уни билар ва севар экан деб ўйлардингиз. Гўёки, улар учун бу давлат аҳамиятидаги ишдай эди. Улар тўда-тўда бўлиб келиб, Рурк доим ибодат қиладиган ғиштин черковни тобора тўлдириб боришарди. Боши боғланган, бетоб ва ҳаддан ташқари ғамгин Мэтт ҳам келди. Жимми, биз билган найрангбоз, қитмир Жимми ўзини мутлақо йўқотиб қўйгандек кўринар эди. У юзини қўллари билан бекитиб, аччиқ-аччиқ йиғлар, хўрсинар, энтикар, дағаллашган қоп-қора қўлларидан кўз ёшлари сизиб тўкиларди.

– Миста Рук! Миста Рук! – энтикиб такрорларди у жасадга қараб. Кейин тобутни қабристонга олиб кета бошлашди, у бошини қуйи қилиб тобутга эргашиди, тобутни қабрга қўйишаётганда Жимми яна ўкириб йиғлашдан ўзини тия олмади.

– Миста Рук! Миста Рук! Мен у билан ўн беш йил бирга ишлагандим!

ХУЛИО КОРТАСАР

(1914–1984)

ОНАМНИНГ МАКТУБЛАРИ

Ҳикоя¹

*Рус тилидан
Олим ОТАХОН
таржимаси*

Аргентиналик атоқли ёзувчи, сеҳрли реализм оқимининг етакчи намоён-даларидан бири. “Классиклар ўйини”, “62. Йиғма модель” романлари ва бир қатор ҳикоялари билан жаҳон адабиётида ёрқин из қолдирган.

Тўғрисиям, бунақа бетайин эркинликнинг кимга кераги бор. Ҳар гал дарбон аёл Луиснинг қўлига мактуб тутқазар экан, ўтмиш ҳаёти эсига тушиб, кўз олдига келиши учун Хосе де Сан-Мартиннинг таниш сурати акс этган маркали конвертга бирров қарашининг ўзи кифоя қиларди. Сан-Мартин, Ривадавиа – булар оддийгина жой номлари эмасди: улар кадрдон кўчалар, маҳалла-кўй, киндик қони тўкилган гўшалар ҳақидаги махфий тилсимлар эди гўё... Ривадавиа–6500 – Флорес мавзеидаги данғиллама ховли-жой, онаси, ёр-дўстлари билан тез-тез йиғилишиб турадиган, қаҳвасидан билинар-билинемас канакунжут мойининг ҳиди келадиган Сан-Мартин билан Корриентос кўчалари туташган ердаги қаҳвахона...

Луис “Mercibien, madame Durand²!” дея миннатдорчилик билдирганча конвертни олиб, ташқарига юрди, уни шу топда қўшнилари кўрса эди, кечаги тугул, аввалги кунлардаги Луисга тамом ўхшатолмас эдилар. Онасининг ҳар бир мактуби (ҳатто яқинда юз берган воқеа, куракда турмайдиган ғалати хатога қадар ҳам) бир маромда давом этиб келаётган тинчгина ҳаётини алғов-далғов қилиб юборар, уни (худди деворга урилиб, сапчиб орқага қайтган коптокдек) ўтган кунлар қаърига улоқтирар эди. Энг ёмони, мактубларни олиб, ҳали очишга улгурмасиданок улар (ҳозир таъби тирриқ, шу билан бирга ҳаёли паришон Луис автобусда кўзларига ишонгиси келмай бугунги хатни қайта ўқиб ўтирарди) вақтнинг ўтишига таъсир этар – гўё сокин оқаётган кунларни тўхтатиб қўяр ва Лаура билан

¹ Манба: Х.Кортасар. Полное собрание рассказов в четырех томах. – Амфора. 2001.

² Раҳмат сизга, мадам Дюран! (фр.) (*Изоҳлар таржимонники.*)

Парижга келган онларидан эътиборан ҳаётида пайдо бўлган ва у кўникиб қолган ҳамда кўз қорачиғидек авайлаб-асрашга бор куч-ғайратини сарфлаётган турмуш тарзини бузиб юборарди. Онаси пайдар-пай юбораётган ҳар битта янги хат унинг шунча қийинчилик ва машаққатлар эвазига эришган эрки, бошқалар назаридаги чигал ип ўрами каби чалкаш янги ҳаёти аёвсиз тақдир қайчиси билан шартта кесиб ташлангандек бир зумда (айнан бир зумда, чунки у беозоргина қилиб жавоб хатини ёзган заҳоти уни унутиб юборар эди) бутун мазмуни ва барқарорлигини бамисли Ришелье кўчасида кетаётган автобус ғилдираклари остида қолаётган асфальт йўл янглиғ йўқотиб бораётганини эслатиб қўярди. Фақатгина эркинликнинг зоҳирий кўриниши, бамисли доим асосий иборанинг таянчи ва унга изоҳ вазифасини бажарувчи сўзни ажратиб қавсга олинганига монанд тасавуридаги ҳаётдан ва яна ўша замоно афсус-ўқинч ила эшикни қарс этказиб ёпган каби алоқаларни бутунлай узиш истагидан бошқа нарсаси қолмаган эди...

Одатда онаси юборган хатларни ҳамиша эрталаб келтириб беришарди, бугун ҳам худди шундай тонглардан бири эди. Лаура билан у ўтмиш ҳақида камдан-кам гаплашишар, Флорес мавзеидаги кўшкни эса мутлақо тилга олишмасди. Бунга Буэнос-Айресни эслашни ёқтирмаслиги сабаб эмасди. У Лаура билан аллақачон қочиб қутилган хеш-акраболар тугул, ҳатто эсласанг касофати урадиган кишиларнинг ҳам исмларини тилга олмасликка ҳаракат қиларди. Иттифоқо бир куни Лаурага ботиниб шундай деганди: “Ўтмишни бир варақ қоғоз ёки кераксиз кўлёзма каби парча-парча қилиб ташлаб юбориш мумкин бўлганда эди... Аксинча, ундан ҳеч қачон қутулолмайсан, ўтмиш қайтадан ёзилган тоза саҳифаларни ҳам расвои жаҳон қилади, менимча, бизни мана шундай истиқбол кутаётган бўлса ажаб эмас”. Чинданам, қавму қариндошлари яшаётган ва ёр-биродарлари вақти-вақти билан табрикномалар юбориб турадиган Буэнос-Айресни ёдга олишса бирон ерлари камайиб қолармиди? Бир пайтлар лобар хонимларнинг шов-шувига сабаб бўлган сонетларни эълон қилган “Ла-Насьон” жаридаси-чи! Гоҳ-гоҳ сиёсий инқироз, исён кўтарган полковник ёки тенги йўқ боксёр ҳақида юборилган номалар-чи?! Лаура билан шуларни эслаш баҳонасида Буэнос-Айрес ҳақида лақиллаб ўтиришса бўлмаймиди?! Бироқ хотини ҳам ўтмиш китобини варақламасди, фақат тасодифан, онасидан мактуб келган кунлари, ўшанда ҳам баҳонаи сабаб билан бирон воқеани эслаб қолар, битта-яримтасининг исмини тилга олар – ажабо, ана шунда ўтмиш худди ерга тушиб жарангламаган эски танга ёки дарёнинг хилват ёқасида узоқ пайт ётиб, аллақачонлар тароватини йўқотган эски буюм сингари эътиборни жалб қилмасди.

– Eh, oui fait lourd¹! – деди автобусда унинг рўпарасида ўтирган коранда. “Ҳақиқий жазирама қанақа бўлишини у қаёқдан ҳам биларди, – деб ўйлади Луис. – Февралда Авенида-де-Мойо ёки Линьенинг жин кўчаларида юрганида эди!”

У янаям ишонч ҳосил қилиш учун конвертни қайта очиб, хатни олди – тўппа-тўғри, янглишмаган, мана ўша сатр, дона-дона ёзилган. Тавба, қип-қизил бемаъниликдан бошқа нарса эмас, бировга айтсанг, ишонмайди, лекин турибди-ю, мана. Луис буни нима дейишга ҳам ҳайрон бўлиб

¹ Вой, бирам ёндирди-ей! (фр.)

боши қотди, ўзига келгач эса табиийки, биринчи навбатда, бундан қандай қилиб қутулиш ҳақида ўйлаб қолди. Нима бўлган тақдирда ҳам ойисидан келган мактубни Лаурага кўрсатмаслик керак. Майли, аҳмоқона хато юз берибди, ойиси янглишиб (Вико ўрнига, Нико деб ёзиб юборган бўлса керак) шундай ёзибди, лекин Лаурада нима айб, сезиб қолса дили оғрийди, шу керакми ҳозир. Сир эмас, баъзан юборилган хатлар эгасига етиб бормайди: шу дардисар хат ҳам етиб келмаса, сув-пувга тушиб кетса бўлмасмиди! Ишхонада бирон ахлат қутисига ташлаб юборса-чи? Лекин уч-тўрт кундан кейин Лаура: “Таажуб, онангдан хат келмай кўйди-я”, – деб сўраб қолса нима деб жавоб беришни ҳам ўйлаб қўйиши шарт. Ўзи онасиз ўсгани учунми, “сенинг онанг”, деган сўзни ҳеч қачон тилга олмаган Лаура балки сўраб ўтирмас. Мабодо сўраб қолса: “Ҳайронман. Шу бугунок икки энлик хат ёзиб юборай-чи, тинчликмикин?” – деб қўя қоларди. Хатида нега ёзмай кўйдингиз, дея ўпкаям қилиб қўйган бўларди. Шунда ҳаёт яна изига тушиб кетарди: иш, оқшомлари кинога боришлар... Лаура ҳар доимгидек ювошгина, мунис, унинг кўнглига қараган...

Ренн кўчасидаги бекатда Луис автобусдан тушди-ю, илкис (бу аслида савол ҳам эмасди, аммо бундан ортиқроқ нима дейиш мумкин) ўзига-ўзи, нима учун, падарига лаънат, хатни Лаурага кўрсатмаслигим керак, деб савол берди. Тўғриси, гап Лаурада ва ҳатто унинг қандай қабул қилишида ҳам эмас. Модомики, кўнглидагини яширар экан, янаям яхши, нима деб ўйлашининг сираям қизиғи йўқ. Унинг учун муҳими, биринчидан (биринчисидан кейин, иккинчиси ҳам бор) аввало Лауранинг ўша пайтда авзойида пайдо бўладиган ифода. Лаура мактубни ўқиётиб, Нико деган исмга дуч келиб қолади ва унинг ишончи комилки, дудоқлари илкис титраб кетади, бир зумдан кейин эса: “Ҳайронман, жуда ғалати... Онангга бирон нима бўлдимми?” дейди. Шу лаҳзаларда у Лауранинг бақириб юборишдан ўзини аранг тийиб турганини, ўпкаси тўлиб кетса-да буришган-тиришган юзини кафтлари билан тўсиб олмаётганини, ҳамда хотинининг тилидан чиқиб кетишига сал қолаётган Нико деган исм эканини ҳис қилиб ўтирар эди.

Реклама бюросида – Луис у ерда рассом бўлиб ишларди – шу пайтгача онасининг аввалги хатларидан моҳият-этибори билан заррача фарқ қилмайдиган эрталабки мактубини қайтадан ўқиб чиқди, ўша исм адаш-тириб юборилган ерини айтмаса, бу хатлар икки томчи сувдек бир-бирига ўхшарди. У ҳатто ўша сўзни ўчириб Нико ўрнига Виктор, деб ёзиб, шу билан арзимагандек туюлаётган машъум хатони тузатиб, уйга боргандан кейин Лаурага кўрсатмоқчи ҳам бўлди. Онаси ҳали Лаурага бир марта ҳам мактуб юбормаган бўлишига қарамай у бу хатларни ўқиб чиқишга қизиқарди. Негалигини тушунтириб бериш қийин, бироқ, онаси жўрттага қилгандек, фақат Луиснинг номига ёзар эди: охирида, баъзан ўрталарида Лаурага алангали саломлар йўлларди. Зотан, бу ҳеч нарсани англамасди. Лаура мактубларни берилиб ўқир, баъзан кўзининг хира кўриши эвазига ноаниқ ёзилган битта-яримта сўзлар учраб қолса, нима деб ёзилганини аниқлаш учунми, хатга узоқ тикилиб қоларди. “Мен доим саридон ичман аслида, доктор эса салицил кислотаси ёзиб берди...”

Мактуб яна икки ёки уч кун мобайнида ишхонасида, стол тортмасида ётди. Ўзига қолса, Луис уларни сақлаб ўтирмай ташлаб юборган бўларди. Бироқ Лаура уларни қайта-қайта ўқирди – ким билсин, такрор-такрор

ўкиб, ҳар сафар янги маънолар ахтариб топиш аёлларга алоҳида ҳузур бағишласа керак-да...

Онасининг хатлари қисқагина: уйдаги янгиликлар ва аҳён-аҳён мамлакатда юз берган аллақандай бир воқеа ҳақидаги хабардан иборат бўларди. Бу ҳам “Монд” газетасида аллақачон эълон қилингани учун ҳеч бир қизиқиш уйғотмас эди. Қисқаси, хатлар бир-бирига ниҳоятда ўхшар – оддий, соддагина, асосан кераксиз нарсалар ҳақида ёзилган бўларди доим. Худога минг қатла шукур, онаси ўзини ёлғиз қолдириб, уй-жойларини ташлаб чиқиб кетган ўғли билан келинидан ҳеч қачон ёзғирмас, сизларни соғиндим, деб дийдиё қилмас, ҳатто Никонинг бевақт ўлимини ҳадеганда эслаб, ўзи тугул буларнинг ҳам юрагини сикмас эди. Ҳолбуки дастлабки пайтларда бошларига тушган бу мусибат туфайли унинг тўккан кўз ёшлари ва оху фарёдига одам боласи чидаёлмас эди. Парижга келиб яшаётганларига икки йил бўлибдики, онаси хатларида бирон марта ҳам Никонинг номини тилга олмаган, Лаура ҳам ҳеч қачон у ҳақда гапирмасди. Шу боис кутилмаганда хат миёнасида Нико исмининг ёдга олинаётгани қандайдир ғайритабиий ҳол эди. Бунга ақл бовар қилмасди, босма ҳарфда ёзилган “Н” билан “О” ҳарфининг қинғир-қийшиқлигини айтмайсизми; энг ёмони исм аллақандай тушунуксиз ва палапартиш жумланинг ўртасида келар, эътибор берган одам мактубни қарилиги туфайли хотираси заифлашган киши ёзганини дарров пайқаб оларди. Онам, ногаҳон орадан шунча вақт ва воқеалар ўтганлигини унутиб қўйган-ов... Ўша сатр Лаурадан хат олдим, деган жумладан кейин келарди. Баққол дўкончасидан сотиб олинган оч кўк сиёҳда қўйилган хира нуқтадан кейин томдан тараша тушгандек: “Бугун эрталаб Нико сизларнинг аҳволингизни сўради”, – деб ёзилган эди. Қолгани яна жуда оддий тарзда давом этарди: соппа-соғ юрган холаваччанг Матильда йиқилиб, оёқ суяги лат ебди, ҳовлидаги кучуклар яхши ва ҳоказо гаплар... Лекин Нико уларнинг аҳволини сўрагани... Тўғри, Нико деган исми Виктор, деб тузатиб қўйиш жуда осон. Лаура иккисига доимо ғамхўрлик қилиб юрувчи амакиваччаси Виктор, турган гапки, улар ҳақида сўраган, онасининг хаёлига шу ўрнашиб қолиб, Виктор сизларнинг аҳволингизни сўради, дейиш ўрнига Нико деб ёзиб юборган – тамом, вассалом; танбех тугул, аҳамият беришга ҳам арзимайди. Виктор деган исмда Никога нисбатан иккита ҳарф ортиқ, лекин, ўчирғич бор, жиндай қунт қилиб тузатиб қўйиш қийинмиди шунчалик?! “Бугун эрталаб Виктор сизлар ҳақингизда сўради”. Виктор ойимни кўргани кириб, Парижга кўчиб кетган жигарларининг саломатлигини сўраши турган гап, бунинг ҳеч бир ажабланадиган ери йўқ.

У овқатланиш учун уйига келганда онасининг хати ҳамон чўнтагида эди. Буэнос-Айресдан жўнаб кетишгач, худди Парижнинг рутубатли ҳавосида олмадек сўлиган ва бироз кўпчиб тароватини йўқотган юзида ним табассум билан кутиб олган Лаурани кўриб, хат хусусида ҳеч нарса гапирмасликка қарор қилди. Никонинг вафотидан икки ой ўтгач, Буэнос-Айресни ташлаб кетиб, Парижда яшаётганларига икки йил бўлди, лекин, очиги, Луис Лаурага уйланган тўй оқшомидаёқ Аргентинадан бутунлай кўнглини узган эди. Бир куни кечқурун анчадан буён кўрпа-тўшак қилиб ётган Нико билан ораларида бўлиб ўтган суҳбатдан сўнг Луис Аргентинани, данғиллама ҳовли-жой, онаси, итлари, акасини ташлаб кетиш ҳақида ич-ичида қасам ичганди. Ҳолбуки, ўша кезлари атрофдагиларнинг

бари: Нико ҳам, Лаура ҳам, ойиси-ю, кучуклари, боғлари ҳам унинг қош-қовоғига қарар ёки унинг амрига мунтазирдек эди. Ана шу сабабли унинг қасами ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ рақс майдонида бутилкани чил-чил синдириб, ҳамма ёққа сочиб ташлаган бебош одамнинг совуқ қилиғига ўхшаб кетарди. Ўшанда ҳамма-ҳаммаси: унинг уйланиши, онасидан рухсат сўрамай-нетмай, бемаслаҳат, урф-одатлар, азалий ахлоқий қоидаларга тупургандек, ёру дўстларини лолу хайрон қолдириб, қўққисдан жўнаб кетишлари ақлга сиғмайдиган ишлар эди. Ҳатто Лауранинг ўтинчлари ҳам унинг кўнглини юмшатолмаган эди. Онаси хайхотдек ҳовлида, кучуклар ва дори-дармонлари-ю, Никонинг ҳалиям жавонда осиглиқ турган кийим-кечаги билан яккаю ёлғиз қолганди. Қолса қолаверсин, бошқалар ҳам билганини қилсин, менга нима! Назарида онаси ҳамма гапни тушуниб етган, у энди Никога аза тутиб йиғлаб-сиқтамас, паймонаси тўлганини сезган одамдек бефарқ, ҳеч кимни хушламай уйда у ёқдан-бу ёққа юрар эди. Лекин Луис кетар куни содир бўлган воқеаларни эслагиси келмасди – тўғриси, ёмон кўрарди, жомадонлар, дарвоза олдидаги такси, болалиги ўтган уй, Нико билан уруш-уруш ўйнайдиган боғ, яна ўша иккита ялқов ҳамда расво итлар!.. Ҳозир мана шуларнинг бари-барини унутишга рози эди. Ишхонаси – реклама бюросига борар, плакатлар чизар, тушлик қилгани уйига келиб-кетар, лабларидан беғубор табассум аримаган Лаура дамлаб берган қаҳвани роҳатланиб ичарди. Эр-хотин тез-тез кино кўргани, ўрмонда сайр қилгани боришар, шу тариқа Парижни янаям яхшироқ ўрганишар эди. Уларнинг толеи кулган эди: ҳаётлари тинч оқар дарёдек бир маромда давом этар, топган ишлари ўзларига манзур, яшаётган уйлари шинам, озода, кўрган фильмлари ҳам маъноли ва қизиқарли эди. Мана шундай ҳузурбахш кунларда онасидан хатлар кела бошлади.

Луисга бу хатлар малол келмасди, аксинча, улар бўлмаганда балки у эркинликнинг оғир тошини кўтаролмас ҳам эди. Мактублар бамисли онаси уларнинг гуноҳларидан ўтаётганлигига (лекин қайси гуноҳларидан?) бир ишорадек эди гўё; улар бир кўприк вазифасини бажарар, зотан, бу кўприк бир кун келиб икки тарафни бир-бирига боғлаши муқаррар эди. Ҳар бир мактуб онасининг саломатлигидан огоҳ этар, хонадон ташвишларини эслатиб, кўнглида ғашлик уйғотар, энг асосийси, болаликдан таниш зерикарли ҳаёт давом этаётганини ёдига соларди! Бироқ шу билан бирга, ана ўша илгари қандоқ бўлса, бугун ҳам ўша тарзда давом этаётган ҳаёт тартиби унинг қонини қайнатарди. Дарҳақиқат, кони қайнарди, Лаурани деб қайнарди, чунки Лаура у билан бирга Парижда тинчгина яшаб юрибди, онасидан хат келса, у ўзгаради, бегонадек бўлиб қолади ёки бир пайтлар кечаси, боғда, Никонинг бўғиқ, одами ваҳимага соладиган йўталини эшитган чоғда уни ўзи юз ўгирган ҳаёт тарзининг тарафдорига айлантриб қўяди. Йўқ, хатни у ўла қолса Лаурага кўрсатмайди. Исмни ўзгартириб қўйиш ҳам чиройли иш эмас. Лекин шу жумлани ўқиган Лауранинг кўнглига келмайдими? Онасининг кечириб бўлмас мана шу хатоси, аҳмоқона тасодиф – у кексаларга хос хиралашган кўзлари билан, бунинг устига эски перода, яна силлиқ қоғозга ёзишга қийналаётган қари онасини кўргандек бўларди – Лауранинг турмушини заҳарлаши мумкин-ку! Яхшиси, хатни ташлаб юбориш (у ўша куниеқ ташлаб юборди) ва кечки пайт ҳеч нарса бўлмагандек кинога бориш ҳамда Виктор улар ҳақида

сўраганини иложи борича тезроқ унутиш керак. Ҳатто амакиваччаси бўлса ҳам. Виктор уларнинг хол-аҳволини сўраса сўрабди.

Маккор, айёр ва олифта Том қачон Жерри қопқонга тушаркин, деб кутаяпти. Жерри унга панд бериб қочиб қолди-ю, Томнинг бошига кетма-кет бало-ю офатлар ёғила кетди. Танаффус пайтида экрандаги анонслар ўтиб бўлгунча Луис келтирган музқаймоқни шошмасдан еб олишди. Фильм бошланганида Лаура қўлини эрининг бармоқларидан бўшатди-да, ором-курсига янаям қулайроқ ўрнашиб олди. Луис унинг ўзидан яна узоқлашиб, дахлсиз, ўзидан бошқа ҳеч ким киромайдиган дунёсига кириб кетганини хис қилди. Ким билади, бу ёғига улар битта фильмни кўришдими, йўқми, ҳолбуки, кейинроқ ё уйга қайтишларида ёки ётар олдидан фильм хусусида одатдагидек фикр алмашиб оладилар. У хаёлан Нико билан Лаура аҳд-паймон қилиб юришган кезлари, бирга кинога боришганда уларнинг орасида ҳам шунақа бегонасирашлар юз берганми, йўқми, деб ўзига ўзи савол берди (бу савол эмасди аслида, лекин нима деса тўғрироқ бўлади?). Флоресда улар билмаган, кирмаган кинотеатр қолмаган бўлса керак; Лавалье кўчасини эгаллаган бефайз соҳил, баҳайбат арслон, занг чалаётган паҳлавон ҳайкали, Кармен-де-Пинильосдаги испан тилида ёзилган титр: бу фильм қаҳрамонлари ҳам, воқеалари сингари сохта, сунъий...

Хуллас, Жерри Томдан қочиб қутулди, навбат Барбара Стэнуик ёки Тайрон Пауэрга келди. Нико шу дақиқаларда Лауранинг белидан охистагина кучоқлаган (бояқиш Нико шунчалик уятчан, шунчалар одобли эдики) ва иккови худо билади, қайсидир гуноҳқорона қилмишлари учун ўзларини гуноҳкор сезишган бўлишарди. Луис уларнинг энг асосий масалада айбдор эмаслигини яхши тушунарди. Ҳолбуки, унинг бундай хулоса чиқаришга далил-асоси йўқ эди, бироқ Лауранинг Никога нисбатан кўнглида мавж урган туйғуларининг бунчалар тез сўниши ўша пайтдаги унашиб қўйишнинг бор-йўғи, шунчаки киши кўзига, кўни-кўшничилик, доим бирга бўлишлар, елкама-елка яшаш, Флорес мавзеси ёшларининг ҳою ҳаваслари, одатларининг бир хиллиги ва юзага келган муҳит билан боғлиқлигидан далолат берарди, холос. Кунларнинг бирида Луис Нико тез-тез бориб турадиган ўша рақс залига бориб қолди, акаси уни Лаура билан таништириб қўйди. Эҳтимол, илк учрашувлари бунчалик осон, енгил бошлангани учунми, давоми шунчалар омонат, оғир ва аччиқ бўлгандир. Лекин булар ҳақида у эслашнIAM истамасди: бу ўйин кўп ўтмай Никонинг мағлубияти билан тугади, касали хуруж қилиб Нико ётиб қолди ва ажал сиртмоғидан қутулолмай ўлиб кетди. Ажабланарлиси шундаки, Лаура ҳеч қачон унинг номини тилга олмасди; мана шунинг учун Луис ҳам у ҳақда сира гапирмасди; қисқаси, Нико гўё уларга ҳеч ким эмас – на марҳум, на ўлиб кетган қайноға, на она қорнидан таллашиб тушган ака – ҳеч ким.

Дастлаб, онасининг тана-дашном, ёзғириқлари-ю ўкириб йиғлашлари, Эмилио амакиси билан амакиваччаси Викторнинг (Виктор сиз ҳақингизда кизиқиб сўради бугун!) аҳмоқона аралашувидан кейин ортиқча даҳмазалар: маросим, тантаналарсиз – телефонда такси чакириб, шаҳар маъмуриятига боришганди-да, уч дақиқа нари-берисида, пиджагининг елкаси шундоқ қазғоқ қоплаган аҳволда никоҳдан ўтишган – бунақа шошилинч равишда Лаурага уйланиб олиш унга анча енгиллик туғдирганди. Ўшанда – онаси ҳамда ғазабдан ўзларини қаерга кўярини билмаётган жи-

гарларидан қочиб Адрогеддаги меҳмонхонага хуфёна жойлашиб олишгач, қаллиқдан кайноғага айланиб қолган Нико ҳақида бир оғиз ҳам гапирмагани учун Луис Лаурадан беҳад миннатдор бўлганди. Аммо ҳозир Никонинг ўлимидан икки йил ўтибди ҳамки – бу озмунча муддат эмас, боз устига уларни океан ажратиб турибди – Лаура ҳамон унинг номини тилга олмас, Луис эса ич-ичида бу сукут сақлаш ўзига ҳақоратдек таъсир қилаётгани ва унинг замирида таъна, виждон азоблари, хиёнатга монанд алланима пинҳон эканини сезишига қарамай, сабабини дангал сўрашга ботинолмагани, бунга юраги бетламагани боис беихтиёр унинг шеригига айланган эди. Ўзаро суҳбатлашиб ўтирган чоғларида у бир-икки бор жўрттага Никонинг номини тилга олди, лекин бу ҳеч нарсага ўзгартирмаслигини яхши тушунди, чунки назарида нима бўлган тақдирда ҳам Лаура суҳбатни бу ҳақда давом эттирмасликни лозим топарди.

Нафсиламбирини айтганда, ўзаро муносабатларида уларни киши билмас тарзда Никодан узоқлаштирадиган омонатгина таъқиқланган бир мавзу ҳосил бўлган эди. Худди улар билан тил бириктириб олгандек онаси ҳам Нико ҳақида чурқ этмасди. Ҳар хатида итларни тилга олар, Матильда, Виктор, салицил кислотаси, нафақа олаётгани ҳақида эслаб ўтарди. Ўлимидан кейин бўлса ҳам Никони тан олишга мажбур этиш учун Лаурага қарши бирлашиш зарурлиги тўғрисида гапириш тугул, лоақал ишора қилиб қолса керак, деб анчадан буён ишонч билан кутарди. Бунинг кимгадир зарур бўлиб қолгани учун эмас: Никонинг ўлик ёки тиригининг кимга қизиғи бор? Лаура Никонинг исмини тилга олмас ва ҳар сафар унинг номини беҳос айтиб юборса табиий равишда қабул қилиниши мумкин бўлган вазиятда ҳам бирдан жим бўлиб қолар, ана шунда Луис худди яна Флоресдаги ўша боғда кўраётгандек Нико кўз олдига келар, унинг қисқа-қисқа йўталани эшитгандек бўлар ва беихтиёр уларнинг – Лаура билан Луис иккисининг тўйига ўзининг жонсиз вужудини тўёна қилганини ички бир оғриқ билан эсларди.

Дарҳақиқат, тахмин қилганидек, бир ҳафта ўтар-ўтмас Лаура онасидан хат келмаётганлигини эслаб, ажабланди. У ўзича ҳар хил сабабларни рўқач қилди ва пировард-оқибат эрта-индин деб ўтирмасдан, ўша куниёқ онасига хат ёзиб юборди. Онаси жавобномани нима ҳақда ёзса-ёзаверсин, бу уни ортиқча ташвишлантирмас, фақат ва фақат мактуб Лауранинг қўлига келиб тегмаса бўлди – у шуни истарди. Икки ҳафталардан кейин дарбон аёл унга адмирал Браун портрети ва Игуасу шаршараси акс этган бир жуфт маркали таниш конвертни берди. У мактубни кўйнига яшириб, кўчага чиққач, деразадан бошини чиқариб қараган Лаурага қўл силкиб, хайрлашган бўлди. Назарида, хатни тез очиб ўқиш истагини ҳатто муюлишдан бурилиш зарурати ҳам рағбатлантиргандек бўлаётгани ғалати туюлди унга. Онаси Боби кўчага қочиб чиқиб кетгани, қайси бир қўтир кучукдан юқтирган шекилли, бир ҳафта ўтгач, ҳаммаёғи қичий бошлагани ҳақида ёзарди. Онаси уни Эмилио амакининг ветеринар ўртоғига кўрсатгани олиб борибди, вақтида даволатмаса, худо асрасин-у, Негро вабосини орттириб юрмасин яна. Эмилио амаки, иккаласини акароиндорисида чўмилтириш керак, деб маслаҳат берибди, лекин бунга кучқувват қаёқда, ундан кўра ўша ветеринар хашаротга сепадиган порошок ёки овқатга қўшиб бериладиган биронта дори тавсия қилганида яхши

бўларди. Кўшни уйда яшайдиган бир сеньоранинг кўтир мушуги бор экан, ким билсин, уйлари симтўр билан ажратилганига қарамай, балки ўша мушукдан юктиргандир. Эҳтимол, кампирнинг алжирашлари уларни толиктириб қўйган бўлса бордир, лекин Луис кучукларни шундай яхши кўрар эдики, болалигида улардан биттаси доим унинг тиззасида ухларди, Нико эса жониворларга бунақа раҳмдиллик қилмасди. Ўша сеньора итларга ДДТ деган доридан сепишни маслаҳат берибди, сабаби, ҳеч қанақа кўтир бўлмаса ҳам ит зоти борки, кўча-кўйда ҳар хил нажосат ичида юришади – бошқа бир балони юктириши мумкин эмиш; Бакакай майдони бикинига кўпинча ноёб ҳайвонларни ўйнатадиган цирк келади, эҳтимол, шулар ҳар хил микроблар тарқатиб кетгандир... Нима бало, онаси ваҳима бўлиб қолганми, дам Боби ҳақида, дам қайнаб турган сутда қўлини куйдириб олган тикувчининг ўғли ҳақида ёзарди.

Сўнг нимаси биландир зангори юлдузчага ўхшаш ажи-бужи доғ (онаси алам билан тўнғиллай бошлаганми, перонинг учи қоғозни тирнаб юборганди), кетидан агар Нико Оврупога кетса, ўзининг ёлғиз қолиши (назарида шундай бўлиши муқаррар) ҳақидаги маҳзун мулоҳазалар бошланарди. Минг афсус, кексаларнинг қисмати шу тахлит экан: болалар ажойиб кунларнинг бирида уяларини ташлаб кетган қалдирғочларга ўхшайди. Куч-қувватинг борида чидайсан – бошқа иложинг йўқ. Кўшни уйда яшаётган сеньора...

Кимдир туртгандек бўлди-ю, бир зумда Луисга кўчада юриш қоидаларини эслатиб қўйишди – бундай дашном бериш одати ғирт марселликларга хос эди. У метрога ўтиб борадиган торгина йўлакда туриб олиб йўловчиларнинг қатновига халал бераётганини салдан кейин фахмлади. Куннинг қолган қисми ҳам шундай хаёлот гирдобида ўтди. У Лаурага кўнғироқ қилиб уйда овқатланмаслигини айтиб қўйди. Хиёбондаги скамейкада икки соатча онасининг хатини қайта-қайта ўқиб ўтирди, қисқаси, бу алмойи-алжойи гапларни нима деб изоҳлашни билмай, боши қотарди. Аввал Лаура билан гаплашиб олиши лозим. Рост-да, нега энди юз берган бу ҳодисаларни Лаурадан яшириши керак? У энди бу хат ҳам йўқолди, деб муғомбирлик қилолмас, шунингдек, онаси янглишиб, бехосдан Виктор ўрнига Нико, деб ёзиб юборганига сира-сира ишонолмасди. Ҳатто онаси ўзини йўқотиб қўйган, деб ҳам бўлмасди. Ҳеч шубҳасиз, бу хатларнинг сабаби – Лаура, Лауранинг бошига тушиши муқаррар воқеалар эди. Ҳатто унақа ҳам эмас: бунга асосан ўшанда, уларнинг тўйлари куниёқ юз берган ҳодиса, Адрогедда ўтган асал оий ва дунёдаги жамики нарсалар тугул, қавм-қариндошларини ҳам унутиб, ўзларини Францияга олиб кетаётган кемада ишқ лаззатига берилишган фароғатли тунлар сабаб эди. Шуларнинг ҳаммасига балоғардон Лаура, бундан буён айбни фақат Лаурадан излашади, мана шу тушунчаларнинг асорати туфайли эси чалғиган онасининг тасавурида Никонинг Европага бориш ҳаракатига тушиб қолганига ҳам айбдор – Лаура. Ҳеч кутилмаганда сирдош бўлиб қолишганди: онаси Лаурага Нико ва унинг Европага бормоқчи экани ҳақида ёзарди, Никонинг фақат ва фақат Францияга, шунда ҳам Парижга, бор-йўқлигини мутлақо унутиб, ўзларини овсарликка солаётганларнинг уйига боришини Лаура жуда яхши тушунишини билгани учун ҳам у умумий қилиб, Европага деб хабар берганди.

Луис пайсалга солмай Эмилио амакисига онамдан хавотирланаяпман, зудлик билан унинг ҳолидан хабар олиб, керак бўлса зарур чораларни кўринг ҳамда жавобини ёзиб юборинг, деган маънода хат жўнатди. Сўнгра кетма-кет икки қадах коньяк ичди-да, Лаурага бугун бўлмаса эртага барибир ҳаммасини айтиб берадиган бўлгандан кейин шу бугунок айтишга қарор қилди ва йўлда нималар дейиш лозимлигини ўйлаб олиш учун уйларига пиёда кетди. У кўчалардан ўтиб, уйига яқинлашиб бораркан, ярим соатдан кейин Лаура билан рўй бериши муқаррар суҳбат ва ўзининг ноқулай аҳволга тушиши мумкинлиги ҳақида хаёл сурарди. Ажабо, онасининг мактуби Парижда кечган икки йиллик ҳаёти давомида юз берган воқеа ва ходисалардан тўғри хулоса чиқариш учун унга ёрдам берадигандек туюларди.

“Ҳа, ойи, ҳа, шўрлик кўтир Боби, бояқиш Боби, бечора Луис, ҳаммаёкни кўтирлар босиб кетган! Флоресдаги клубда, ҳар куни ракс оқшоми бўлиб ўтарди, ойи, бир куни мен ҳам ўша ерга бордим, чунки ўғлингиз Нико қўймади. Менимча қаллиғини кўз-кўз қилиб, мактанмоқчи бўлган. Бечора Нико, ўшанда ҳам роса йўталарди, ойи, ҳайронман, ҳеч ким бунга жиддий аҳамият бермасди, эғнида икки ёғи тугмачали кулранг костюм, сочларига бреолин суртилган, яп-янги шойи галстукда – қисқаси, бирон ерига гард юкмаган, башанг. Бор-йўғи бир дақиқа гаплашдик, одам сезади-ку суҳбатдошининг ўзига нисбатан кўнглини... Айтинг-чи, ана шундан кейин ҳам акамнинг қаллиғини раксга таклиф қилмай бўладими?! Ў! Қаллик эмиш – ошириб юбординг-ов, Луис! Менимча, сизга шундай деб мурожат қилсам қарши бўлмассиз?! Лекин, Нико ҳалигача сизни уйимизга таклиф этмаганига ҳайронман. Қўрқманг, ойимга албатта манзур бўласиз, гапим нотўғри чиқса отимни бошқа қўяман. Нико жудаям уятчан-да! Ҳали отангиз билан ҳам гаплашмаган бўлса керак! Тортинчок, дейсизми? Ҳа, шунақа! Менга ўхшаб... Нега куласиз? Гапимга ишонмайсизми? Кўринишимга қараб тўн бичманг, мен бутунлай бошқачаман... Жудаям иссиқ экан-а бу ер, тўғрими? Бизникига, албатта, боринг, мени айтди дерсиз, ойим хурсанд бўладилар... Биз уч киши тураимиз, кучукларимиз бор. Менга қара, Нико, уят эмасми, шунча пайтдан буён яшириб келдингми, ярамас! Кўриб турибсиз, биз шунақамиз, Лаура, ҳаддимиз сикқанидан бир-биримизга бемалол қаттиқ-қурум гапираверамиз. Рухсат берсанг, шу тангога сеньорита билан ракс тушсам...”

Ҳаммаси жуда осон, ҳатто айтиш мумкин, майнавозчиликдек рўй берди – Нико эса дазмолланган, ўзига оро берган, йўл-йўл галстукда. Лаура у билан бекорга алоқасини узди – қаттиқ янглишди; қув, олғир ука юлдузни бенарвон урарди, ҳар қандай аёлнинг бошини бир зумда айлантиришга қодир эди! “Нико теннис ўйнамайди! Қанақа қилиб ўйнайди, қачонки шахмат ёки маркадан ортмаса. Унга ҳалал бермасанг бўлди! Индамаслиги майли, қандайдир писмиқ, бечора, қисқаси, уни тушуниб бўлмайди”.

Нико секин-аста узоқлашиб кетди булардан, у доим йўтал дори ёки ачимсиқ матэ¹ ичиш баҳонасида нукул ўзини четга оларди. Охири ётиб қолди. Врачлар кўп юрмасин, ётсин, унга тинчлик ниҳоятда зарур, деб уқтиришди, бу айни “Вилья-дель-Парке”нинг гимнастика ҳамда қиличбозлик залларида ракс оқшомлари уюштириш авжига чиққан пайт-

¹ Матэ – Бразилия, Аргентина ва Парагвайда кенг тарқалган ичимлик.

га тўғри келди. Шундай пайтда бормай қачон борасан, қолаверса, Эдгар-до Донатонинг кўшиқларни ўзи жонли ижро этса нима керак яна...

Унинг Лаурага кўз-қулоқ бўлиб юрганидан онаси жуда хурсанд бўларди: акаси иккови Лаурани илк бор уйларига олиб келишган куниёқ уни ўз кизидек яхши кўриб қолди. Эсингизда бўлсин, ойи, тўнғичингизнинг холи йўқ, бир аҳволда ётибди, бу ҳақда битта-яримтага ортиқча гап қилиб юрманг, эшитиб қолса ёмон таъсир қилиши мумкин, доктор айтди, унга ҳаяжонланиш мумкин эмас, деб. Бунақа касалга йўлиққан одамнинг кўнглига бўлмағур гаплар келиши мумкин. Укам Лауранинг кўнглини овлаб юрибди, деб ўйламасин яна; бизнинг спорт залига қатнашимизни билмагани маъқул.

Аммо мен бу хусусда оғиз очмадим, шу сабабли Лаура билан у ерга бораётганимиз сирлигича қолди, уйдагилар ҳам билмади. Бу турган гап, Нико бояқиш соғайиб, оёққа тургунга қадар давом этди. Ҳаммаси ана ўшанда бошланди: зиёфат кетидан зиёфат, Никонинг рентген хулосаси, пакана Рамоснинг машинаси, Бэбиниқида йиғилиш, мусалласнинг ним нордан таъми, машинада соҳилга бориб, дарё узра ўтган кўприкда сайр қилишлар, тўлин ой ёғдуси остидаги муаззам дамлар. Меҳмонхонанинг юқори қаватидаги нурафшон деразага ўхшаган ой, машинада қаршилиқ килаётган сархуш Лаура... Эпчил қўллар, бўсалар, бўғиқ ихрашлар, дағал жун рўмол, сукунат, алоҳа, кечирганликни билдирувчи табассум.

Ҳозир ҳам эшикни очган Лауранинг лабида деярли худди ўшандагидек табассум жилва қиларди. Кечки овқатга буғлама гўшт, салат ҳамда қаймоқ тайёрлаб қўйган экан. Соат ўнда кўшнилари канаста¹ ўйнагани чиқишди. Алламаҳалда чиқиб кетишди. Ётар олдидан Луис хатни олиб тунги столчага қўйди.

– Илгарироқ айтмаганим сабаби – бергим келмаганди. Кўнглингга оғир оласан, деб ўйловдим. Назаримда, ойим...

Ўринда орқасини ўгириб олганча ётар экан, у индамай кутди. Лаура хатни ўқиб чикқач, конвертга солди-да, тунчироқни ўчирди. Луис одатига хилоф равишда нарироқ сурилиб хотинининг бир текис нафас олишини жон қулоқ бўлиб тинглагани билан, барибир, аниқ бир фикрга келолмади. Охири нима деб сўрашини билмай:

– Тушунгандирсан? – деди шифтдан кўзини узмай.

– Ҳа, исмларни адаштириб юборган шекилли?

Шундай бўлса керак. Пиёда тўрт, қирол. Пиёда тўрт, қирол. Қойил!

– Виктор деб ёзмокчи бўлганлар, менимча, – деди Луис тирноқларини кафтига қаттиқ ботириб.

– Гапинг тўғри. Менимча ҳам шундай, – деди Лаура.

Асп, қирол уч, фил.

Улар анчагача ўзларини ухлаганга солиб ётишди.

Лаура ҳам уйда бўлиб ўтган жамики гапларни биттагина киши – Эмилио амаки билса керак, деган фикрда эди, кунлар ўтди, аммо улар бу гапни бошқа эслашмади. Ҳар куни уйга келганида Луис Лауранинг оғзига қарар, бирон янгилик айтармикин, деб кутар, алоҳа, унинг хотиржам киёфаси-ю сукут сақлашини кўриб ич-ичидан зил кетарди. Уларнинг кундалиқ турмуши доимгидек давом этар, кинога боришар, бир-бирларини

¹ Канаста – қарта ўйинининг бир тури.

ялаб-юлқашарди. Луис Лауранинг кўнглида икки йил аввал Париждаёқ орзу қилган нарсаларидан биронтаси рўёбга чиқмаганлигига индамай кўникаб бораётганидан бошқа ҳеч қандай армони йўқлигини сезарди. Энди унинг нима демоқчилиги ёки унга нима бўлганини афт-ангорига қараб фаҳмларди. Гарчи ҳеч нарса қилмай ҳаётини мақсадсиз ўтказиш учун мислсиз мустаҳкам иродасини кўрсатаётган бўлса ҳам унинг ҳар жихатдан Никога ва орқада қоладиган ҳамда бир маромда яшаётган одамларга ўхшашлигини у англаб етганди. Нико билан Лаура бир-бирини яхши тушунган бўлишарди, Луис билан Лаура оила қуришган куни ўтли ҳарорат ва аҳиллик, ишқ-муҳаббат туйғулари билан лиммо-лим асал ойдан кейин бирга яшай бошлаган онлариданок шуни англаган эдилар.

Пировардида Лаура уйқусида босинқирайдиган бўлиб қолди. Деярли ҳар куни алоқ-чалок тушлар кўрар, лекин босинқираганларини Луис дарҳол сезарди. У ухлаб ётган Лауранинг қимирлаб, бўғиқ товушда гўлдирашидан буни дарров пайқарди. Бундай ҳолатлар Парижга кетаётганларида кемадаёқ бошланган эди, ҳали унда Нико ҳақида гаплаша олардилар, чунки унинг ўлиmidан уч-тўрт кун ўтган, Европага кетаётган эдилар. Иттифоқо Никони эслаб, у ҳақда узоқ гаплашишган кунларнинг бирида, ярим тунда Лауранинг хириллаб, инграшидан, бирдан оёқларининг томири тортишиб чангак бўлиб қолиши ва худди ўзини кўйиб юбормаётган алланиманинг чангалидан кутулмоқчидек ётган жойида типирчилаб, чинқирган овозидан чўчиб уйғониб кетди. Лаура қўллари, бутун аъзойи бадани ва овозини ишга солиб, уни бошидан-оёқ чирмаб олган ёпишқоқ бир нимадан халос бўлмоқчидек кучанарди. Луис уни уйғотиш ва ўзига келтириш учун елкаларидан ушлаб қаттиқ-қаттиқ силкитди, сўнг унга сув берди, Лаура эри тутган сувни ўша босинқираш изму ихтиёридан чиқмай туриб ютоққанча ичди. Бироздан кейин ўзига келгач, ҳеч нарсани эслолмай, нималигини тушунтириш мумкин бўлмаган аллақандай қўрқинчли нарса ҳақида гапира туриб охири ухлаб қолди ва бир олам сир-синаотни ўзи билан туш деб аталган маконга олиб кетди, бироқ Лаура билган нарсани Луис билар, Лаура тушида худо билади, қанақа ваҳшиёна қиёфада кирган шарпа билан кўришганини ва бу ожиз аёл кўркув зўриданми ёки эҳтимол, беҳуда муҳаббат умидидами тиз чўкиб ўшанинг оёқларини кучоқлаб олмоқчи бўлаётганини ҳам тусмолларди. Ҳар сафар мана шу туш бир хилда такрорланарди: Луис унга сув тутар ва ичиб бўлиб ёстикка боши тегар-тегмас ухлаб қолишини жимгина кутар эди.

Эҳтимол, бир кунмас бир кун кўркув, таъбир жоиз бўлса, ориятдан устунлик қилар. Балки ана ўшанда у билан курашиш имкони туғилар... Эҳтимол, ҳали умид қилса бўлар, ҳаётлари ўзгарар, ҳозирги сохта, сунъий кулиб боқишлар ва француз киноларидан ташкил топган умргузаронликка ўхшамаган, бутунлай ўзгача тарзда, бир вақтлари орзу қилганларидек хуррам, осуда, энг асосийси, мазмунли яшаш насиб этар.

Ишхонасида еттиёт бегоналар қуршовида Луис ҳаётда доим яхши кўрган хушмуомалалик, осойишталик ва тартиб-интизомга амал қилиш лозимлиги ҳақида ҳаёл суриб ўтирарди. Модомики, Лаура бу мавзуда чурқ этмасдан намоийшкорона тарзда Эмилио амакиларининг жавобини кутар экан, онасига бор гапни айтиб, бу англашилмовчиликни у билан очиқ гаплашиб олиши керак эди. Онасига жавоб ёзар экан, у кейинги ҳафталарда рўй берган янгиликларни қисқача баён қилиб ўтган бўлди-да,

мактубни ўзининг назарида ҳаммасини жой-жойига қўядиган жумлалар билан тугатди: “Хуллас, Виктор Европага бораман, деяптими? Жуда соз. Ҳозир кўпчиликнинг орзуси дунёни кўриш бўлиб қолди. Бу саёҳатчилар бюроси фаолиятининг самараси бўлса керак. Унга айтинг, бизга хат ёзсин, барча керакли маълумотларни сўраб-суриштириб, хабар қиламиз. Тортинмай тўғри бизни келаверсин, эшигимиз унга доимо очик”.

Эмилио амаки ортиқча куттирмади, у жияни юборган мактубни ўқиган заҳоти жавоб ёзган бўлса керак. Никонинг вафотидан кейин буларнинг ноҳўя қилмишларидан қаттиқ хафа бўлгани ва ўша пайтдаги гина-кудуратлар ҳамон дилидан аримаганлиги хатдаги ҳиссиз жумлалардан рўй-рост сезилиб турарди. Нафсиламбрини айтганда, Эмилио амакиси ўз норозилигини Луисга бирон марта ошкор қилмаганди, лекин жиянига муносабатини ўзига хос тарзда билдириб қўйганди. Масалан, у Луисни кузатгани чиқмади ва икки йил давомида бегона юртда, мусофирчиликда яшаб юрган кезлари, бир марта ҳам хат орқали бўлсин, туғилган куни билан табрикламади. Мана ҳозир ҳам онаси ҳақида ташвиш чекаётган Луиснинг илтимосини фақат қариндош бўлгани учунгина бажариб, истар-истамас онанинг туриш-турмуши ҳақида ёзарди. Онасининг аҳволи яхши экан-у, лекин у билан деярли гаплашмабди: кейинги йилларда бошига нималар тушганлигини эътиборга олса, ҳаммаси аён ва тушунарли. Унинг ёлғизликдан жуда эзилаётгани сезилармиш, иккита ўғил ўстириб, не-не умидлар билан катта қилса-ю, қариган чоғида хотираларга ёр бўлиб ҳовлида бойқушдай бир ўзи қолса. Тўғри-да, табиийки, ҳар қандай одам шу кўйга тушади. Уни қизиқтирган сатр масаласига келганда, нозик иш бўлгани учун, бу хусусда Эмилио амаки жуда эҳтиёткорлик билан гап очган, лекин афсус, аниқ бир жавоб ололмаган, ҳаттоки онаси уни ич-қарига ҳам таклиф қилмай, пировардида айвончада гаплашиб жўнатиб юборибди. Шу чокқача қайнисини ҳеч қачон бунақа кутиб олмаган экан. Соғлигингиз қанақа деган саволга аъло даражада деб жавоб қилибди, тўғри, гоҳ-гоҳ боди хуруж қилиб безовта қилаётганмиш. Шу кунларда эса айниқса эркакларнинг кўйлақларини дазмоллаш толиқтириб қўяётган эмиш, у кимларнинг кўйлаги экан деб сўраса, жавоб бериш ўрнига бошини чайқаб қўяверган.

Онаси Эмилио амакисининг хатини ҳам, унинг ўзини кўргани келиб кетиш тафсилотини ҳам узоқ муҳокама қилишларига йўл қўймади. Орадан тўрт кун ўтгач, волидасининг буюртма бўйича юборган хати келди, холбуки, у авиапочта орқали Парижга шошилиш хат юборишнинг сира ҳожати йўқлигини жуда яхши билар эди. Лаура Луисга қўнғироқ қилиб, уйга иложи борича эртароқ келишини илтимос қилди.

Ярим соатдан сўнг Луис уйга келганда Лаура столдаги сарғиш гуллардан кўз узмай хаёл суриб ўтирарди. Мактуб стол чеккасида ётарди. Луис уни олиб ўқиб чиқди-да, яна жойига қўйди. Кейин хотинининг ёнига ўтириб, унга саволомуз қаради. Лаура елкасини қисиб қўйди ва “уф” тортди.

– Онанг эсини еб қўйибди, – деди.

Луис сигарет тутатди. Кўзларига тутун кириб ачиштирди. У ўйин давом этаётгани ва энди юриш навбати ўзига келганини англади. Бироқ бу партияни уч-тўрт киши ўйнаётган эди. Энди унинг ишончи комил: онасининг ҳам бу ўйинда иштироки бор, у қандайдир доналар терилган шахмат тахтаси ёнида тургани аниқ. Луис оромкурсига чўкиброк ўтирди-да, нима

учундир кафтлари билан юзини тўсди. Лаура ўкириб йиғлашга тушди. Пастда, ҳовлида дарбон аёлнинг болалари қий-чув кўтариб ўйнашарди...

Маълумки, тун одамзодни кўп жумбоқлардан халос қилади. Улар иккови ҳам ич-ичидан хоҳлаб-хоҳламай майл-истакларини қондиришга уринишгандан кейин уйкуга кетдилар.

Эрталаб, кечаси ҳеч нарса бўлмагандек, об-ҳаводан, Сен-Илидаги жиноят, Жеймс Дин ҳақида валақлаб ўтиришди – яна индамасликка азму қарор қилишган ё ўша ичимдагини топ ўйини бошланганди гўё. Мактуб ҳамон ўша жойда ётар, нонушта қилиб ўтиришганда кўзлари тушмаслиги мумкин эмасди. Аммо Луис ишдан келганида хатни у ердан тополмаслигини сезарди, Лаура нима қилиб бўлмасин унинг изини куритарди.

Бир кун ўтди, иккинчи кун ҳам ўтди, индинига қўшнилари айтиб берган латифаларни эслаб Фернандекнинг ичакузди кўрсатувини кўриб, роса кулишди. Ана шунда театрга бориш ва ҳафтанинг охирларида Рон-телбелда дам олишга қарор қилишди.

Ўша кунлари Луиснинг иш столи ҳар хил керакли-кераксиз маълумотлар ёзилган қоғозлар билан тўлиб кетди, булар бари онаси хатида айтиб ўтган тафсилотлар билан муштарак эди. Кема чиндан ҳам 17-сана, жума куни Гаврга, махсус поезд эса ўн биру қирқ бешда Сан-Лазер вокзалига кириб келарди. Пайшанба куни улар театрга бориб, окшомни хушнуд бир кайфиятда ўтказишди. Ундан икки кун аввал Лаура яна кечаси алаҳсираб чиқди, лекин Луис сув келтириш тугул кимир ҳам этмади, орқасини ўгирганча ётаверди. Охири Лаура тинчиб, ухлаб қолди. Эртасига у кун бўйи ёзги қўйлаги билан андармон бўлди, бичди, тикди, бир ерларини ўзгартирди. Улар музлатгичнинг қарзидан қутилишгач, электр тикув машинаси олиш зарурлиги хусусида гаплашишди.

Луис стол тортмасидан онасининг мактубини топиб, эртасига ўзи билан ишхонасига ола кетди. Онасининг поезд қачон келишини аниқлашда янглишмаганига шубҳа қилмаса ҳам бандаргоҳдаги идорага сим қокди. У фақат шу нарсага ишонарди: қолган тафсилотларнинг биронтасига ишониш тугул улар ҳақда ўйлаб кўришни ҳам истамасди. Эмилио амакининг бетайинлигига нима дейсиз! Матильдага ёзса бўлмасмиди? Сирдош яқин дўст бўлишмаса-да, Матильда, албатта, шу ишга бош қўшиши зарур, у Луиснинг онасига ёрдам кўрсатиш шарт эканини сўзсиз тушунган бўларди. Бироқ, тўғрисини айтганда, онаси ёрдамга муҳтожмиди, айнан онаси-я? Дафъатан у Матильдани телефон орқали гаплашишга чақирсаммикин, дея ўйлаб қолди. Алоҳа, херес¹ билан бегли печеньелари эсига тушиб елкасини қисди. Унга хат ёзиб юборишга энди улгуролмасди, хат ёзса бўларди. Лекин, минг қилса ҳам барибир ўн еттинчи санани кутгани маъқулроқ, то...

Ичкилик унга унутишга, ўйламасликка ёки жиллакурса, кўркмай ўйлашга ёрдам бермай қўйди. У Буэнос-Айресда Никони кўмиб келишгандан кейин онасининг авзойини тобора аниқроқ эслай бошлади. Ўша куни у ғам-алам ифодаси деб ўйлаган аломатларни ҳозир уясидан узоқдаги аллақайси гўристонга ташлаб кетилаётган йиртқич бир ҳайвоннинг ваҳшиёна иржайишидек қабул қиларди. Онасининг асл қиёфасини мана энди англаяпти. Ўша пайтда барча қариндош-уруғлари таъзия билдириб, кўнгил сўрагани келиб, кечаси билан унинг ёнидан

¹ Херес – вино тури.

жилмай ўтириб чиққанларида онасининг қиёфаси қандай бўлса, ҳозир худди ўшандайлигича тасаввурида жонланмоқда эди. У ҳам Лаура билан бирга ўша кунлари Адрогедан келганди. Лекин онасининг ёнида узоқ қололмасди, сабаби, бирин-кетин Эмилио амакиси, унинг кетидан Виктор ёки Матильда кириб келишар ва худди ҳаммалари келишиб олгандек уларга совуқ муомала қилишарди. Никонинг бу аҳволда дунёдан кўз юмиб кетганини, булар эса Адрогедан ўйнаб-кулиб келганини сира-сира хазм қилишолмас, қўйиб берса... Луис бутун қариндошларининг шошилиш равишда, таниш-билиш қилиб чипта олиб берганларининг, совғасаломлар билан кемага кузатиб қўйганларининг сабабини мана энди, ҳозир фахмлаб турарди.

Тўғри, пайсалга солмай зудлик билан Матильдага мактуб ёзиши лозим эди, буни фарзандлик бурчи тақозо этарди. Тўртинчи қадахдан олдинроқ бу ҳақда фикр юритишга қодир эди. Бешинчи қадахдан кейин у ҳамма бўлиб ўтган воқеалар ҳақида бир-бир мулоҳаза юритиб чиқди-да, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишига оз қолди, ҳолбуки кулса, ўзининг фарзандлик бурчи устидан кулган бўларди; худди болаларнинг бурчи бордек, худди тўртинчи синфда ўқиётган боланинг манфур тўртинчи синфнинг табаррук муаллимаси олдидаги бурчидек.

Шак-шубҳасиз, фарзандлик бурчига кўра, Матильдага хат ёзиши шарт. Лекин ойимнинг тоби йўқ, ақлдан озган деб ўзини овсарликка солиб нимага эришади? Бу қийноқлардан қутулишнинг ягона йўли – ҳеч нима қилмаслик. Ҳаммаси қандай бўлса, шундай давом этаверсин, фақат жума кунгача...

Луис одатдагидек Лаура билан хайрлашиб, ишим кўп, тушликка келмайман деганида, у нима бўлишини олдиндан биларди, у ҳатто: “истасанг у ерга бирга борамиз”, демоқчи ҳам бўлди.

Луис вокзалдаги қаҳвахонага кириб ўтирди, нияти яшириниш эмасди, йўқ, аксинча, унинг нияти ҳаммани кўриб ўтириш-у, ҳеч ким уни кўрмасин. 11 дан 35 дақиқа ўтганда Лаураининг қораси кўринди, Луис уни мовий юбкасидан таниди. Қаҳвахонадан чиқиб, унинг ортидан юрди, Лаура бир ерда тўхтаб поездлар қатнови жадвалига кўз югуртириб чиқди, вокзал ходимининг олдида бориб нималарнидир сўради, сўнг чиптасини олиб перронга ўтди – у ерда одамлар гавжум, ҳамма кўзи тўрт бўлиб поездни кутиб турарди. У мевали яшиқлар тахланган чоғроқ вагон ортига ўтиб, Лаурани кузатиб борди. Назарида, Лаура платформага кираверишда тургани маъкулми ё олдинроққа ўтиб туришми, деб иккиланаётгандек эди.

Поезд узоқ куттирмади, тезгина етиб келди. Лаура худди ичкарида ҳаво етишмай, бўғилиб қолаётгандек ҳовлиққанча бошини вагон ойнақларидан чиқариб олган йўловчиларни таниб-танитай бақир-чақир, шовқин-сурон билан эшелон томон талпинган оломонга қўшилиб кетди. Луис вагончани тез айланиб, ёғ тўкилган ерларни босмасдан, эҳтиёткорлик билан юриб перронга ўтди.

Албатта, у беркиниб турган еридан қараб чиқиб келаётган йўловчиларни, уларнинг орасидаги Лаурани, ҳатто унинг чехрасида зуҳр этган энгиллик ифодасини ҳам кўриб турарди. Чинданам Лаураининг қиёфасидан энгил тортганлигини ҳис этмасмиди ўша онларда? (Бу савол эмасди, лекин нима деса тўғрироқ бўлади?) Ана ундан кейин эса

энг охирги йўловчи билан сўнгги ҳаммол кетгунича, хоҳласа перронда қолиши ва офтоб нури тўшалган майдонга тушиб, коньяк ичиш учун қаҳвахонага борса бўларди. Шу бугуноқ кечкурун у онасига хат ёзади, бугун юз берган воқеа ҳақида бир оғиз эслатмайди (нимасини эслатади?), кейин Лаурага ҳаммасини айтиб беришга ботинади (бирок, турган гапки у ботинолмайди ҳам, бу ҳақда гаплашмайди ҳам). Ёниб кетмайдими ҳаммаси! Бу бақир-чақир қилаётган, қувонч ёшларини яширмай бир-бирини кучоғидан қўйиб юборгиси келмаётган одамларни томоша қилиб туришнинг ўзи бўладими? Йўқ, у жомадон ва қоп-қанорлар билан тўлиб-тошган перронда уймалашаётган оломон орасидан нимаси биландир Никога ўхшаш одамни учратиб қолиш умидида кўзлари олма-кесак терарди, зотан, у мана шу тутуриксизликка ишонишни хоҳларди. Олди-дан ўтиб кетган шунча одам ичидан нари борса иккитаси аргентиналик эди, сочларининг таралиши, эгниларидаги камзуллари, Парижда эканликларидан ҳаяжонланаётганларини яшириш мақсадида виқор билан қадам ташлашларидан шундай хулоса чиқарса бўларди. Улардан биттасининг аллақаери чинданам Никога ўхшарди. Фақат ўша ўхшашликни излаб топиш керак эди. Иккинчиси Никодан кескин фарқ қилар, очиги, биринчиси ҳақида ҳам бемалол шундай деса бўларди. Биргина бўйнини олинг, Никоникидан анча йўғон, белиям шунақа. Чап қўлида жомадон кўтариб кўча томонга йўл олган иккинчисидан ҳам Никога ўхшаш жиҳатларини топса бўларди. У ҳам Нико сингари чапақай, унга ўхшаб эгилиброк юрар, сохт-сумбати-чи, суякдор елкаси-чи... Нафсиламбрини айтганда, Лаура ҳам шундай деб ўйлаган бўлса керак, сабаби, у Лаурадан кўз узмай ордидан борар ва унинг юз-кўзида анавинда алаҳсираб уйғониб кетиб, каравоти чеккасида бўшлиққа тикилиб гарангсираб ўтирган чоғларда нигоҳида зуҳр этган ўша таниш ифода қотиб қолгандай эди.

Бирок минг қилганда ҳам, яъни иккови ундан ўхшашлик излаганлари билан бу кимса уларга бегона эди: у чиптасини топиш учун чўнтагини қавлагани тўхтаган маҳал тикилиб юз-кўзига қарашди.

Лаура биринчи бўлиб вокзални тарк этди, уни Луис қидириб ўтирмади, биладикки, у автобус бекатига боради. Ўзи эса вокзал қаршисидаги хушманзара оромгоҳ биқинида жойлашган қаҳвахонага кириб, стуллардан бирига ўтирди. Нега бу ерга кирди, официант қизлардан сўрадимки, йўқми, кейин эслолмади, лекин арзонгина коньякнинг ўткир таъми оғзидан анчагача кетмади.

Тушлиқдан кейин мук тушиб янги афиша лойиҳасини чизиб ўтирди. Гоҳида тўхтаб онасига хат ёзиш ҳақида ўйлаб қолар, бирор қарорга келолмай яна ишга берилар эди, алоҳа иш вақти тугагунга қадар барибир аниқ бир қарорга келолмади.

Уйига пиёда кетди. Уйларида ховлисида дарбон аёлни учратиб, у билан бироз гаплашиб турди, шу тобда дуч келган таниш кўшнилари билан узоқ суҳбатлашган бўларди, лекин ҳаммаси уйига ошиқар: кечки овқат маҳали яқинлашган эди.

Доимий одатига биноан зиналарни бир-бир босиб шошилмай юқорига кўтарилди, учинчи қаватда, эшиклари қаршисида тўхтаб нафасини ростлади, ҳатто худди ичкарида нима бўлаётгани билан қизиққан каби эшикка суянди. Сўнгра одатдагидек кўнғироқ тугмасини кетма-кет икки марта босди.

– Келдингми, кечикканингга хайрон бўлиб ўтиргандим, – деди Лаура муздек юзини тутиб. – Ишинг кўпайиб кетгандир-а?.. Кирақол тезроқ, қозондаги гўшт куйиб ҳам кетгандир.

Йўқ, гўшт қовурилиб ҳам, куйиб ҳам кетмаган, лекин ўта бемаза ва қаттиқ эди. Фурсатдан фойдаланиб, Лаурадан вокзалга нега бординг деб сўраса борми, ичаётган қахваси ёки чекаётган сигараси балки ёқимлироқ таъсир қилган бўлармиди. Лекин Лаура кун бўйи уйда ўтирибди; худди биров уни ёлғон гапиришга мажбур қилаётгандек ёки онасининг кўнгилсиз васвасалари хусусида аския қилишини кутаётгандек...

Қахвасини болқошиқ билан аралаштириб ўтирганида у яна қулай фурсатни қўлдан бой берди. Лаурадинг тўқиган ёлғон жавоби ҳеч нарсани ўзгартирмасди. Икковининг хаёлида Никодан бошқаси бўлмагандан кейин нима фарқи бор? Столга учинчи одам учун мўлжаллаб идиш-товоқ кўйса бўлмасмиди? (Бу савол эмас, лекин бошқа нима ҳам дейиш мумкин?) Жаҳлдан жазавага тушиб, сигарет тутуни ичра қийшайиб ва тобора онасига тортиб бораётган сўлғин ва гезарган юзига мушт туширса бўлмаймиди? Худди Нико нариги хонада ўтиргандек ёки бир замонлар ўзи сингари зинада эшикка суяниб гап пойлаб тургандек, ё бўлмаса ака бўлиб у эгаллаган, ҳар доим унга тегишли оппоқ чойшабда ёнбошлаб олганча ётгандек. Ана ўша (Нико) Лаурадинг тушларида бу ерга сўроқсиз кириб келган. Эҳтимол, ҳозир ҳам оғзида сигарет, сал-пал йўталганча ўша ерда чалқанча ётгандир, ишшайиб: томирларида бир томчи ҳам хаётбахш, соғлом қон қолмаган – охирги кунлари унинг афт-ангори шундай тус оларди.

Луис бошқа хонага кириб, стулга ўтирди-да, тунчиरोқни ёқди. Онасига жўяли гапларни ёзиши учун унинг хатини қайта ўқиб чиқишнинг хожати йўқ эди.

У хатни “қадрли онажон”, дея бошламоқчи бўлди. Лекин “Қадрли онажон”, деб ёзди-ю, қоғозни ғижимлаб ташлади. Сўнг “Она” деб ёзиб кўрди. Хонада ҳаво етишмаётгандек, тўрт тарафидан деворлар сиқиб келаётгандек юраги сиқилди. Гўё ҳамма нарса бўғарди уни. Уй икки киши учун мўлжаллаб қурилган эди, у шундай деб ўйлади. Ҳа, аниқ икки кишига мўлжалланган. У “Она” деб ёзгач, бошини кўтарганда, Лаура останада унга тикилиб турарди. Луис ручкани қоғоз устига қўйди.

– У жудаям озиб кетгандек туюлмадим сенга? – деди Луис.

Лаура тушунарсиз бир ҳаракат қилди. Унинг ёноқларидан икки қатор инжудек кўз ёшлари оқарди.

– Сал-пал, – деди у. – Одам бир хил турмайди-да доим...

QO'SHNIM – QARDOSHIM

ТУРКМАН МУМТОЗ ШЕЪРИЯТИДАН

ДАВЛАТМАММАД ОЗОДИЙ

(1700–1760)

Туркман тилидан
Баҳодир КАРИМ
таржимаси

КОНИ БОР

*Гофил одам, кел, насиҳат хони¹ бор,
Хон ичинда турли неъмат кони бор.*

*Хон ичиндан неъмат еган одамнинг,
Ҳеч гумонсиз кўнглида иймони бор.*

*Мурда улдирким, насиҳат тингламас,
Зоҳиран гарчи ичинда жони бор.*

*Зикри ҳақдан гофил бўлган одамнинг,
Ўтса оламдан анинг на сони бор?*

*Ҳақ азалда кимсани қилса саид,
Бу насиҳат мушкидан дармони бор.*

*Фоний ичра тутмаган Ҳақ амрини,
Ҳаширда сонсиз ҳазор армони бор.*

*Тош кўнглини сол насиҳат обиға,
Бўлса тавфиқ юмшаса имкони бор.*

*Вой агар тавфиқи Ҳақ, ёр бўлмаса,
Найласин ул панд деган ёрони бор.*

*Ҳеч ўтгайми урмоқ ила тошга ўқ,
Гарчи ким қўлда пўлат пайкони бор.*

*Золимнинг кўнгли эрур тошдан қаттиқ,
Носиҳнинг гар илкида суҳони² бор.*

¹ Хон – дастурхон.

² Суҳон – эгов, арра.

Ҳақ ишин осон этар ул банданинг,
Дунё-охир ҳар киминг эҳсони бор.

Тирлик этган зикри Ҳақ бирла (дуоим) давом,
Рӯзи маҳшар хуш кечар даврони бор.

Сўз била танбеҳ қилур бу мискин Озод,
Гофир отлиғ ҳар кимнинг субҳони бор.

ФАРЁДИМ

Ҳамду сано собит сенга,
Ё раб, эшит фарёдими;
Раҳм айлабон бу осийга,
Ё раб, эшит фарёдими.

Лутф айлабон тутгил қўлим,
Хато сўйлар ҳар он тилим,
Ўзинг сари бошла йўлим,
Ё раб, эшит фарёдими.

Бўлсин дуруди бешумор,
Ҳақ дўстига сад¹-минг ҳазор,
Ҳам оли асҳоб чаҳор ёр,
Ё раб, эшит фарёдими.

Баҳри карамингни бахш қил,
Кўнглимга имонни нақш қил,
Ҳам бу ёмонни яхши қил,
Ё раб, эшит фарёдими.

Ҳарчанди бадкор ўлмишам,
Ошуфта афкор ўлмишам,
Афвидан уммид қилмишам,
Ё раб, эшит фарёдими.

Кечди абас вақти фато¹,
Вой ҳасрат-о, вой ҳасрат-о,
Мендан хато, сендан ато,
Ё раб, эшит фарёдими.

МАХТУМҚУЛИ

(1733–1791)

Туркман тилидан
Жуманиёз ШАРИПОВ
таржимаси

НАМАСАН

Асли сени кўрмаганман, дилдорим!
Қумримисан, булбулмисан, намасан?
Ғамгин дилни хаёлингда алдарман,
Боз ичинда гул-гулмисан, намасан?

Қароқчимми, ё сайидми, хўжаами?
Ё соқийми, ё шаробми, ё жомми?
Ё йилмисан, ё кундузми, кечами?
Ё оймисан, ё кунмисан, намасан?

¹ Сад – юз.

² Вақти фато – йигит вақти.

Ё мушкмисан, ёки чамбил, ё анбар,
Айтолмайман, ё чархмисан, ё чамбар?
Дарёмисан, ё мавжмисан, ё сафсар,
Гирдобмисан, тўлқинмисан, намасан?

Олтинмисан, кумушмисан, зармисан?
Ё аришмисан, Курсимисан¹, ермисан?
Ё ёқутми, ё маржонми, дурмисан?
Ё чирогми, ё зиёсан, намасан?

Махтумқули, кеч номусу орингдан,
Кўлингни торт бу вафосиз корингдан.
Жаҳон тўла, сен зофилсан ёрингдан,
Ё мастмисан, ё шайдосан, намасан?

КЎРИНГ

Ҳар йигитнинг аслин билай десангиз,
Маъракада ўтириб-туришин кўринг.
Биров билан ошно бўлай десангиз,
Аввал ўз сўзида туришин кўринг.

Узоқ-яқин йўлга борар бўлсангиз,
Мардлик киличини солар бўлсангиз,
Бир бедовни² сайлаб олар бўлсангиз,
Сийнасин, сағрисин керишин кўринг.

Бир пул тушса бир ифлоснинг қўлига,
Кўксин очиб, кезар қишининг елига,
Харидор бўлсангиз қизга, келинга,
Адабин, икромин, ўтиришин кўринг.

Мард йигитнинг от-яроғи шай бўлса,
Етишар ҳар ерда ҳайда-ҳай бўлса,
Ўзи Ҳотам бўлиб, яна бой бўлса,
Чор атрофдан меҳмон келишин кўринг.

Бир нечани қилдинг моли бисёри,
Бир нечани қилдинг бир пулнинг зори,
Яхши-ёмон – одам зотининг бори
Навбат билан ўтиб боришин кўринг.

Тангри безор, билинг, закотсиз бойдан,
Сиз ҳам қочинг зинҳор ул келар жойдан,
Мардга бир иш тушса, кўрар Худойдан,
Номарднинг ҳамроҳдан кўришин кўринг.

¹ Курси – Аршнинг иккинчи номи. Етти қават осмондан ташқари, алоҳида саккизинчи осмон маъносида ҳам тушунилади.

² Бедов – уқкур, ўиноқи от.

Номард юрар мудом ўлимдан қочиб,
Уйига келганда заҳрини сочиб,
Мард йигит меҳмонга қучогин очиб,
Номарднинг меҳмондан қочишин кўринг.

Золимлар унутар зикри Оллони,
Арзон олиб, қиммат сотар галлони;
Судхўр ноинсофлар ҳалол тиллони
Ҳаром фойдасига беришин кўринг.

Мард йигитнинг иши суҳбат – саз бўлар,
Кўнгли қиш бўлмайин, доим ёз бўлар,
Яхшининг кўнглида гина оз бўлар,
Ёмоннинг кунда бир урушин кўринг.

Қадрдон, қардошдан узоқда туриб,
Қадрсиз ёт билан қариндош бўлиб,
Махтумқули, носозларга дуч келиб,
Хўжанинг, сайиднинг юришин кўринг.

КАМИНА

(1770–1840)

Туркман тилидан
Олим ТЎРАЕВ
таржимаси

ЗУЛФИНГ

Аждарҳодек ястаниб, ганжи наҳона зулфинг,
Маишхури олам ўлмиш фоний жаҳона зулфинг.
Кўрсатмади гул юзинг, боғ Исфахона зулфинг,
Оламга анбар сочар, текканда шона, зулфинг.
Найлайки, ўт солибдир мен нотава на зулфинг.

Ҳай-ҳай, сенинг юришинг арслонга, шерга ўхшар,
Чарос каби кўзларинг жоним оларга ўхшар.
Ҳалқа-ҳалқа зулфларинг камонга –дорга ўхшар,
Ўрим-ўрим сочларинг гўёки морга ўхшар,
Ҳар тори бошқа-бошқа, ўт солди жона зулфинг.

Хўп очилмиш гулларинг, гуллардан ўзга бўлсин,
Сўзла, ширин тилларинг, тиллардан ўзга бўлсин.
Кучай нозик белларинг, беллардан ўзга бўлсин,
Биз бошлаган ишимиз эллардан ўзга бўлсин,
Оқизиб ашки-қоним оби равона зулфинг.

*Кел кетайлик, Камина, сайли чаман истасанг,
Лола райхон очилган бир анжуман истасанг,
Лаъли, гавхарлар тақиб, дурри Яман истасанг,
Зулфинг ҳар торига юз минг туман истасанг,
Нақд берайин пулингни, бир-бирдан сана зулфинг.*

СЎЗИМ БОР САНГА

*Кора кўзли, қалам қошли паризод,
Айтабилмам, битта сўзим бор санга.
Ишқингда куйиб мен айладим фарёд,
Икки чашмим бир кўрмоққа зор санга!*

*Дилхастаман, зулфларингга боғлама,
Ханжар уриб, юрак-бағрим доғлама.
Меҳмонингман, эшигиндан қувлама,
Керакмасми номус ила ор санга?*

*Дол гардандан тилло безак тақмасанг,
Кўзинг сузиб камон қошинг қоқмасанг,
Юзминг сўзлар айтсам, бери боқмасанг,
Нелар қилсам ёқар экан ёр санга?*

*Камина дер, сендан истарман вафо,
Вафо истаб келсам, сен қилдинг жафо,
Ишқингда хастаман, айлагин шифо,
Шифо истаб келдим, мен бемор санга.*

МУЛЛАНАФАС

(1810–1862)

КЎЗЛАРИНГ

*Қарашларинг жисмимни куйдирди, эй жон кўзларинг,
Йўқ, йўқ, ёлгон дедим, юз дардга дармон кўзларинг.*

*Кўрган айтар наргиси тоғлар чекилмиш кўксига,
Тоғ эмасдур, кўнглим ичра бўлди меҳмон кўзларинг.*

*Боқмайин десам юзингга, қатлимга бўлгай сабаб,
Воҳки, боқсанг жон олгуси моҳи тобон кўзларинг.*

*Ханда қилсанг лабларинг юз минг ўликни тирилтар,
Бир қарашида минг тирикни қилди бежон кўзларинг.*

*Йилда бир қурбон этарлар аҳли айём ийд учун,
Бир қарашда мингни қурбон қилди кўзларинг.*

*Кўзламай агёр ила, мен телбага қилмиш назар,
Бас, менинг куйган танимга қолди ҳайрон кўзларинг.*

*Ақлу ҳушим жамъ айлаб, ишқидан чекдим оёқ,
Бу нафас ҳолин яна, қилди паришон кўзларинг.*

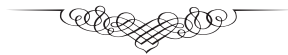
НОЗЛИ ЁР

*Қора сочинг кеча дебон ухлабман,
Кундуз экан кўп армоним, нозли ёр!
Сабо – саҳар вақти дебон чоғлабман,
Кўзим очсам, армон экан, нозли ёр!*

*Кел, кўришсанг мўъжизакор қўлингдан,
Айланайин даҳанингдан, тилингдан.
Айб этмагил қўлим солсам белингдан,
Оташгоҳи, сўзанимсан, нозли ёр!*

*Таърифин эшитдим қора кўзингинг,
Гадосиман, жоним, кулар юзингинг,
Забондан айрилган ҳар бир сўзингинг
Қурбониман– фидосиман нозли ёр!*

*Нафас деяр, ишқим ҳаддан ошибдир,
Томошанга улус-эллар шошибдир.
Кўзим очсам, ойим-қуним ботибдир,
Зиндон бўлди кенг жаҳоним, нозли ёр.*

РЕЙИМБОЙ СОБИРОВ

(1933 йилда туғилган)

ГУРГАНЖ¹

(Романдан парча)

*Туркман тилидан
Абдувоҳид САИДМАТОВ
таржимаси*

МАЪМУНИЙЛАР ДАВРИ

XXIII боб

Хазораспдан Гурганжгача отни қистаб хайдаганда уч кунлик йўл эди. Муҳаммад Ибн Салом уч кундан кейин ўз тақдирининг нима бўлишини билмаганидан отларни қистамасдан хайдаб, Хазораспга тўрт кун деганда етиб келди. У Абул Ҳорис билан учрашган пайти ўзининг ва йўлдошларининг жонини омон сақлаш мақсадида озроқ ёлғон сўзлаши лозим эди. Шу сабабдан йўл бўйи айтадиган гапларини ўйлаб, учрашувга тайёрланиб келарди. “Худойим тил-забон берса бундан ҳам кутуларман” деб, юрагидаги хижилликни юмшатишга уринарди. Шундай ўйлар оғушида у кун пешиндан оған пайти Гурганжнинг Хазорасп дарвозасидан кириб борди. “Биз подшоҳнинг бир иш билан Хазораспда қолган навкарлари” деганларидан кейингина уларни ичкари киритдилар. Аммо кўшк олдида турган соқчиларга тўғриси айтиш лозим эди. Абул Ҳорисга Муҳаммад Ибн Салом деган одам ўн отлик билан бирга Ғазнавийдан элчи бўлиб келганларини айтганида у ўнг ёнида турган Алп Тегинга ялт этиб қаради-да:

– “Бўрини йўқласанг, қулоғи кўринар” деганларидек ҳозиргина унинг гурунгини қилгандик, энди буни нима қиламиз? – деб сўради.

– Нима қилишимиз маълум. Хоин фақат ўлимга муносиб. Уни қабул қилиб ўтириш ҳам керак эмас, – деди Алп Тегин ўз сўзларини ўзи маъқуллагандек бошини силкиб.

– Аммо “Элчига ўлим йўқ” деган гап ҳам бор.

– Ҳазрати олийлари, агар элчи ўзга юртнинг одами бўлса шундай. Ибн Салом Ғазнавийлар давлатининг фуқароси эмас, ўз юртимизнинг одами. Шундай бўлганидан кейин дарҳол бу хоиннинг калласини кесиб, Ғазнавийга юбормоқ даркор.

Абул Ҳорис бир муддат ўйга ботди. Сўнгра:

¹ Журнал варианты.

– Йўқ, иш бундай бўлмайди. Биз ундан фойдаланишимиз лозим. Чакиринг уни! – деди.

Алп Тегин Абул Ҳориснинг сўзларига хайрон қолиб, “Ундан қандай фойдаланиш мумкин” деб кўнглидан ўтказди-ю, аммо подшоҳнинг сўзларига қарши бирон сўз демади.

Муҳаммад Ибн Салом кўшкнинг тахт турган айвонига кирар экан, Абул Аббоснинг тахтида ўтирган Абул Ҳорисни, унинг икки ёнидаги амалдорларни кўриб эти жунжикиб кетди. У подшоҳларга қилиниши лозим бўлган таъзимни бажо келтирганидан сўнг Абул Ҳорис кинояли оҳангда:

– Марҳабо, қадрли дўстим. Мен сизни йўқотиб, тополмай юргандим, – деди. Ибн Салом унинг киноясини тушунмагандай:

– Сиз билан яна учрашиш тақдирда бор экан, шахзодам, – деди.

– Сен, нима, менинг подшолигимни тан олмақчи эмасмисан?! – деб Абул Ҳорис “Сиз”дан “Сен”га ўтди. Ибн Салом ўз хатосини тушуниб:

– Кечирасиз, ҳазрати олийлари меники, албатта тан оламан, – деди.

– Бу хатони кечирса бўлар. Аммо сенинг кечириб бўлмас хатойинг ҳам бор.

– Зоти олийлари, айтсангиз, қай ишда хатолашган бўлсам, тузатайин.

– Энди уни тузатиб бўлмайди. Аммо Ғазнавийнинг хизматига қачон ва қандай қилиб ўтиб қолганингни айтиб бер.

– Зоти олийлари, мен унинг хизматига ўтганим йўқ, аммо унинг элчи бўлиш таклифига юртимизда қон тўкилишини олдини олиш мақсадидагина рози бўлдим.

– Мен ҳам шуни истаганим учун Қолжи хонимни Ғазнага жўнатгандим. Аммо сен уни Хазораспда тутиб олиб, Ғазнага ўтказмабсан. Агар сен айтганингдек ватанимиз тупроғида қон тўкилишини истамаганингда бу ишни қилмасдинг. Ундан кейин юртда бўлган давлат тўнтариши ҳақида Ғазнавийга хабар бермасдинг. Сенинг бу ишларинг хоинликдан ўзга нарса эмас. Хоиннинг жазоси эса ўлимдир.

Ибн Саломнинг устидан бир кўза совуқ сув куйилгандек бўлди. У Қолжи хонимнинг соқчиларидан бири қочиб келиб, бунга хабар етказганини аңглади. Энди унинг тақдирга тан беришдан ўзга чораси йўқ эди.

– Зоти олийлари, агар мени хоин ҳисобласангиз, майли, жазоимни беринг. Аммо қон тўкилишнинг олдини олиш учун Ғазнавий билан битим тузинг. Мен буни ўлимим олдидан халқимнинг тинчлиги учун сиздан илтимос қилмоқчиман.

Абул Ҳорис бир муддат жим қолгач Ибн Саломга бокди-да:

– Майли, мен сени ўлимга буюрмайин. Бу сенга раҳмим келгани учун эмас, ватанимизнинг тинчлиги учун. Ҳозир мен сенинг бошингни кесиб Ғазнавийга юборсам, уруш эълон қилганим бўлади. Тинчликни сақлаш учун эса унинг шартларига рози бўлишимиз керак. Қани айт, элчи сифатида Ғазнавийдан нима таклиф билан келдинг? Унинг шартлари қандай экан?

– “Алп Тегин билан шахзода олдимга келсин, эгилган бошни қилич кесмас” дейдилар, шартларимни ўзим айтаман”, – деди.

Ичини ит тирнаб турган Алп Тегин чидаб туролмади:

– Эй элчи бўлгич, биз сенинг изингга тушиб унинг хузурига борсак албатта бизга ҳеч нима демас, аммо жаллодларига айтиши аниқ. Буни ўзинг ҳам яхши биласан! – деди

– У “Эгилган бошни қилич кесмас” деди, султоннинг гапига Оллох гувоҳ.

Алп Тегин яна бирон нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаганида Абул Ҳорис бир қўлини кўтариб “бас” ишорасини қилди.

– Ундай бўлса, султоннинг ҳузурига бўш қўл билан боролмаймиз. Бунинг учун бир-икки сандиқ тилло ва кумуш керак бўлади. Ҳазинамизда эса бунча ақча йўқ. Аммо Гурганж бой шаҳар, бу миқдор ақчани йиғиш учун бир-икки ҳафта сабр қилсак, кифоя. Шундан кейин биз албатта султоннинг ҳузурига борамиз.

– Шунчалик совға-саломлар билан борсангиз, султоннинг қаҳрини сўндирар, – деди Ибн Салом Абул Ҳорисга гап уқтириб билганидан қувониб.

– Жаҳли олтин-кумуш билан тушадиган бўлса, биз уни топиб берамиз. Аммо менинг яна бир билгим келган нарса: Қолжи хоним оғасига мен билан ўрталарида бўлиб ўтган воқеани айтдимикин?

– Айтибди, афсуски, совчи воқеасини ҳам айтибди. Шу гапи учун султоннинг Қолжи хонимдан ҳам жаҳли чиқибди. “Мен буни ундан қутулиш учун ўйлаб топдим”, деганидан кейин сал юмшабди.

Абул Ҳориснинг юзи ўзгариб кетди. Қолжи хоним билан ораларида бўлиб ўтган воқеа султоннинг ғазабини баттар кўзгаганини тушунди. “У бизни битим учун эмас, бошимизни олиш учун чақирмоқда, буни билмаслик аҳмоқликдан бошқа нарса эмас”, деб кўнглидан ўтказган Абул Ҳорис:

Жаноб Ибн Салом сизга рухсат, дегач, жонининг омон қолганидан хурсанд бўлган Ибн Салом Абул Ҳорисга бошини эгиб, орқаси билан юриб ташқари чиқди. У ўз йўлдошлари билан орқага қайтганларидан кейин Абул Ҳорис билан бўлган учрашув ва гапларни миясида айлантириб бир-бир элақдан ўтказди. У Абул Ҳориснинг бошида ғазабини сочиб, сўнгра мулойимлашганининг сабабини изларди. У Абул Ҳорис ва Алп Тегинларнинг ўз гуноҳларини бўйнига олиб, Ғазнавийнинг ҳузурига келишларига ишонмасди. Унинг бу шубҳалари асоссиз эмасди. У Абул Ҳориснинг ҳузуридан чиққан заҳоти у ерда машварат бошланди. Ибн Салом билан бўлган суҳбатда ёш подшоҳнинг ўзини тутишини кўриб, гап-сўзларини тинглаб ўтирган амалдорлар унинг мақсадига кейин тушундилар. Биз Ғазнавийнинг элчисини изига қайтариб юбориб, бир ҳафтача вақтдан ютдик. Қўйявер, олтинларни кутаверсин. Бу вақт мобайнида биз жангга ҳозирланамиз, – деб сўз бошлаган Абул Ҳорис Алп Тегинга юзланди:

– Қўшинга яна қанча аскар қўшса бўлади?

– Беш минг атрофида, зоти олийлари.

– Шу билан қўшинимизнинг сони эллик мингдан ошади. Худо хоҳласа Ғазнавийнинг изига ит солиб қувамиз, – деб Абул Ҳорис ўтирганларга юзланди. Кўпчилик унинг сўзини маъқуллаб, “Иншоолло”, дедилар. Уларнинг орасида ўтирган, ёши бир жойга бориб қолган қозикалон сўз сўради:

– Зоти олийлари, қалбингиздаги ёшлик жўшқини сизни очик майдондаги жангга ундаб турибди. Аммо Ғазнавийнинг жангларда тобланган, уруш таълимини анча ўзлаштирган, кўп юртларни босиб олган қўшини бор. Уни очик жангда мағлуб қилмоқликни ҳалигача биров уддалай олган эмас...

– Сиз нима демоқчисиз, ҳурматли қозикалон? Ғазнавийнинг ҳузурига бош эгиб бор демоқчимисиз? – дея Абул Ҳорис унинг сўзини бўлди.

– Йўқ, ундай демоқчи эмасман. “Эгилган бошни қилич кесмас”, деган бўлса-да, унинг ҳузурига бориш хавфли.

– Унда нима маслаҳат берасиз?

– Менинг маслаҳатим жанг эмас, балки мудофаа. Гурганж қалъаси баланд ва мустаҳкам. Ғазнавий келиб шаҳарни қамал қилар. Аммо қанча вақт қамал қилса-да, қалъани олиб билмас. Аскарларимиз эса қалъа деворлари устида туриб, ёй билан яқинлашган душманни тутдай тўқар.

– Мухтарам қозикалон, Хоразм фақатгина Гурганж шахридан иборат бўлса сизнинг таклифингизни маъқулласам бўларди. Биз шунча қўшин билан қалъада бекиниб ўтирсак, душман фақат Гурганжни қамал қилиб қолмасдан қишлоқларимизни вайрон қилади, халқни талон-тарож қилади. Биз фақат ўзимизни эмас, халқимизни қўриқлашимиз лозим. Шунинг учун қўшинни Ҳазорасп томон бошлаш ва душманни ётган жойида босиш керак.

Подшоҳнинг амрона айтилган бу гапидан сўнг ҳеч ким ўз фикрини билдиришга журъат этмади. Абул Ҳорис қўшиндаги камчиликларни тўғрилаш, қурол-яроғ, озик-овқат масаласида амалдорларга кўрсатмалар берди ва:

– Ҳозирдан бошлаб барчамизнинг ишимиз фақат шундан иборат. Жуда тезлатиш лозим, – деди. Ҳеч кимдан садо чиқмагач, яна қозикалон ўтирган жойида гап бошлади:

– Ҳазрати олийлари, бир ҳафта эмас, тўрт-беш кун вақтимиз бор. Ибн Салом сизнинг гапларингизни Ғазнавийга етказгани билан у айёр тулки инонмаслиги турган гап. У сизнинг вақтдан ютиш режангизни дарров тушунади.

– Ёшулли, – деб Абул Ҳорис кинояли тиржайди. Олтин-кумуш деганнинг сеҳрли кучи бор. У ҳар қандай ақлли одамни ҳам йўлдан адаштиради. Ундан ҳам ёмони – баднафслик. Ғазнавий ҳам фаришта эмас, балки у ҳам бир осий банда. Биз унга бир хачир олтин-кумуш ваъда қилдик. Кутиши аниқ. Ақли бунга йўл қўймаса ҳам нафси шуни исташига ишонаман.

Амалдорлар подшоҳнинг ёш бўлишига қарамасдан бундай чуқур фикрлай олишига тан бердилар. Шу сабаб маслаҳат узоқ давом этмади. Бош саркарда Алп Тегин, саркардалар Хумор Тош, Сайёт Тегинлар подшоҳнинг ёнида қолиб бўлғуси жанг режаларини туздилар, тартибларини ишлаб чиқдилар.

– Ҳазрати олийлари, бизнинг қўшинимиз ҳам сон жиҳатдан Ғазнавийнинг қўшини билан тенглашиб қолди. Юзма-юз жангда бизнинг қўшинларимиз устун чиқишига ишонаман, аммо... – деб Алп Тегин тўхталиб қолди.

– Нима аммо? Айтавер, – деди Абул Ҳорис.

– Ғазнавийнинг беш юзга яқин жанговор филлари бўлиши керак. Филларни бизнинг лашкар томон ҳайдаса, қандоқ бўлар экан, деб ўйланаман.

Ҳали жанг кўрмаган Абул Ҳорис саркардалари Хумор Тош билан Сайёт Тегинга қаради. Биринчи Хумор Тош ўз фикрини билдирди:

– Ҳазрати олийлари, душманнинг бу усули унчалик ҳам кўрқинчли нарса эмас. Биз асосий ҳужумни ёв қарама-қаршисидан эмас, иккала ён томондан амалга оширамиз. Аммо марказга ҳам ўн минг аскар қўямиз. Бу фақат кўз учун бўлади. Душман филлари ўртага чиққанида, ўша ўн минг лашкар орқага чекинади, ён тарафдагилар эса ҳужумга ўтади. Ана ўшанда филлар ён тарафга ўгрилиб улгурмай қирғинга дучор бўлишади.

Бу фикрдан Абул Ҳориснинг чеҳраси очилди ва Алп Тегиннинг бош саркардалиги бекор экан, деган фикр миясидан ўтди. Сўнгра Сайёт Тегин ҳам қизиқ бир фикрни ўртага ташлади:

– Зоти олийлари, филлар ўтдан ўлгудек кўрқадилар. Биз ҳам беш юз-олти юзта ҳўкизнинг шохига машъала боғлаб филларнинг қаршисига ҳайдасак, филлар орқага ўгрилиб ўз лашкарини босиб, янчиб қочишга тушарлар.

– Зоти олийлари, иккаласининг ҳам фикри тўғри. Мен ўзим ҳам шу фикрларни юрагимга туккандим, – деб Алп Тегин бошини силкитиб қўйди.

– Юрагингизга туккан бўлсангиз аввалроқ айтсангиз бўлмасмиди, – деб Абул Ҳорис кинояли жилмайди. Сухбат охирида Алп Тегин шу топда вазир Сухайлийни Абул Ҳориснинг ёдига тушириб:

– Зоти олийлари, у энди сизнинг ҳукмингизни кутиб ётибди деб, “Ўлимга фақат подшоҳларгина ҳукм қила олади”, деган Абул Ҳориснинг гапини ёдига солди.

– Нима, энди сиз подшоҳсиз, Сухайлийни ўлимга буюринг демоқчимисиз?

– Зоти олийлари, душмандан қанчалик тез қутулсангиз, шунча яхши.

– Тўғри айтасиз, душмандан ўз вақтида қутулган афзал, аммо Сухайлий бизга қандай душманлик қилди?

– Зоти олийлари, унинг душманлиги Хазораспда маълум бўлди-ку.

– Мен унинг Хазораспга нима мақсадда келганини тушунмабман. Соқчиларга буюринг, уни ҳузуримга келтиришсин. Гаплашиб кўрайлик. У доно одам. Балки бугунги вазиятда унинг ёрдами тегиб қолар.

Алп Тегин ночор буйрукни бажаришга киришди.

Бироздан кейин Хазораспда тутқун қилиниб Гурганж кўшқининг орқасидаги бир хоналарга қамаб қўйилган Сухайлийни олиб келишди. У ғамга чўккан қўй кўзларини Абул Ҳорисга тикканича остонада тўхтади. На салом берди, на таъзим қилди. Абул Ҳорис эса ундан бир садо чиқармикин, деб бир фурсат индамай тикилиб ўтирди. Охирида:

– Ассалому алайкум, жаноб Сухайлий, – деди.

– Ваалайкум ассалом, шаҳзода, – деб Сухайлий бошини сал эгди.

– Сиз мени шаҳзода деб подшоҳлигимни тан олмаётирмисиз?

Сухайлий унинг саволига жавоб бермасдан гапни бошқа томонга бурди.

– Мендан нима истайсиз?

– Сизга яна бир савол бераман, уни ҳам жавобсиз қолдирсангиз суҳбатимиз шу билан ниҳоясига етади.

Сухайлий бу гапнинг маъносини дарҳол тушунди.

– Жавоб бергулик савол бўлса албатта жавоб бераман, аксинча, бўлса сиз мени жаллодга топширасиз.

Абул Ҳорис бу одамнинг мардлигига тан берган, ҳолда Сухайлийнинг кўзларига тикилди. Сўнгра:

– Саволим шундай, сиз вазири аъзам сифатида Абул Аббосга хизмат қилдингизми ёки Хоразм давлатигами?

– Абул Аббос Хоразм давлатининг қонуний подшоҳи эди. Мен унга хизмат қилишни Хоразм давлатига хизмат қилиш деб тушунганман.

– Демак, янги подшоҳга хизмат қилсангиз ҳам Хоразм давлатига хизмат қилдим деб тушунасиз, шундайми?

– Бир нарсага ёки бировга хизмат қилиш учун унга бўлган эътиқод зарур. Энди менинг Оллоҳдан ўзгага эътиқодим қолмади.

Абул Ҳорис бу одамни ўзига хизмат қилдира олмаслигига кўзи етиб, жаҳли чиқди.

– Фақат Оллоҳгагина эътиқодингиз қолган бўлса, мен сизни ҳозирок унинг ҳузурига жўнатаман. Олиб чиқинг! – деб қичқирди.

Бошини тик тутиб турган Сухайлийни олиб чиқарканлар, у ортига ўгирилиб:

– Шаҳзода, ҳеч бир жиноят жазосиз қолмайди, шуни билиб қўй, – деди.

Бу гаплар Абул Ҳориснинг юрагига темирдек эмас, ўқ каби ботди. Подшоҳ доно Сухайлийни ўзига маслаҳатчи ёки вазир қилиб олишидан чўчиган Алп Тегин эса ўз мақсадига етганидан хурсанд бўлди. Агар шундай бўлганида у подшоҳликда учинчи даражали одам бўлиб қоларди-да.

Бугунги бўлиб ўтган воқеалар Абул Ҳорисни анчагина толиқтирди. У Алп Тегинга жавоб бериб юбориб бироз ором олиш учун оромгоҳига йўл олди. Аммо олдинда олди-бердили жанг турганида ором қаёқда? Унинг калласида турли хил фикрлар чарх урарди. Сухайлийнинг айтган гаплари барчасидан ўтиб тушди. “Менинг қилган ишим жиноятми? Мен нима қилсам ҳам шу юртнинг мустақиллиги йўлида қилдим”, деган фикрлар билан ўзини бироз бўлса-да, чалғитди.

* * *

Жангда мағлуб бўлган Абул Ҳорисни олиб келди, олдин ўзи ўтирган тахтнинг пойида тиз чўқтирдилар. Абул Ҳорис менга қара, деган овозни эшитиб бошини кўтарса тахтда Маҳмуд Ғазнавийни кўрди.

– Кўрдингми, кеча сен ўтирган тахтда бугун мен ўтирибман, эртага бошқа бириси. Тожу тахтнинг ҳеч кимга вафоси йўқ. Сен шу бевафо тахт учун ўз падарингнинг иниси бўлмиш амакинг Абул Аббосни ўлдирдинг. Унинг жуфти ҳалоллига кўз тикдинг. Бу ишларнинг жавобини беришинг керак бўлади.

– Мен у ишни тожу тахт учун ёки қандайдир аёл учун қилмадим, султон! Мен Абул Аббос юртимизни сенга сотгани учун, юртимнинг мустақиллиги учун қилдим. Мустақиллик учун қилич яланғочлаш айб эмас!

– Ўх-ў, сен нотик ҳам экансан-ку. Унда айт-чи, эрининг жасади ҳали совимаган аёлга кўз тикиш ҳам гуноҳ эмасми? Ёки сен Қолжига аввалдан ошиқмидинг?

– Қолжи хоним ҳар кимга ҳам муносиб яхши аёл.

– Кўз очиб кўрган ёстикдошини ўлдирган одамга: “Менга совчи юбор”, дейдиган аёл, яхши аёл бўлса мен уни сен билан қовуштираман.

Сўнгра никоҳ ўқийдиган мулла билан Қолжи хонимни келтиришларини буюрди. Мулла кирди. Унинг изидан эса бўғиб ўлдирилган Қолжи хонимнинг жасадини келтириб қўйдилар.

– Қани, мулла, мана шу аёлни шу эркакка никоҳлаб қўйинг, – буюрди Ғазнавий.

– Подшоҳи олам, ўликни тирикка никоҳлаб бўлмайди, шариатда...

– Мен сендан шариъатни сўрамадим. Ўқи деганда, ўқи! – деб Ғазнавий ғазаб билан ҳайбат отди. Мулла бечора кўрққанидан бир қўлини Абул Ҳорисга, бир қўлини узала ётган Қолжи хонимга теккизган ҳолда нимадир деб гўлдиради-ю, Ғазнавийнинг рухсати билан орқасига тисралиб ташқарига йўналди.

– Энди бўлса, – деди Ғазнавий, – бу ошиқ-маъшукларни бир хонага қамаб, эшигига ҳам етти жойидан қулф уринг. Қирқ кеча-кундуз ош-сувсиз севгилисининг жамолига термулиб ўтирсин. Ўзи ҳам шундан кўп яшамаса керак. Сўнгра иккаласини бир чуқурга кўминглар!

– Йўқ, султон, мени ҳозирнинг ўзида ўлдир, – деб қичқирди Абул Ҳорис ва ўзининг овозига уйғониб кетди. У қаро терга ботиб ўтираркан: “Эй

Оллоҳим, бу қандай аҳвол бўлди, бу недан хабар экан-а? – деб кўнглидан ўтказди. Қанча вақт шундай ўтирганини билмади, аммо бир пайт ўзига келиб: “Тушга нима қирмайди, душман нима демайди”, деб ҳардамхаёл ўрнидан турди.

Тонг энди бўзараётган эди.

* * *

Олдинда шиддатли жанг турганида ҳар қандай ботирнинг ҳам юрагига ғулғула тушади. Абул Ҳорис ўзини мард одам ҳисобласа-да, хавотирда эди. У ичидаги хавотирни саркардалару аскарларга билдирмасликка ҳаракат қиларди. У буни уддалади ҳам. Подшоҳнинг ўзини бемалол тутиши унинг атрофидагиларда ҳам хавотир ўрнига қандайдир ишонч уйғотди. Абул Ҳорис катта жанг кўрмаган, ёш юраги ғайратга тўла эди. Шу ғайрат қўшин билан олдин келишилган қарорга кўра Хазорасп томон юриш бошланди. Бу катта лашкар пойтахтдан чиқиб, элатлик ерлардан ўтганидан сўнг бир очик майдонда тўхтади. Лашкарнинг камондозлари, қиличбозлари, найзабозлари ва отлиқлари бўлак-бўлак сафга тизилди. Абул Ҳорис, Алп Тегинлар саф олдига от ўйнатиб чиқдилар ва қўшинни кўздан кечирдилар. Катта майдонда саф бўлиб турган эллик минг кишилик лашкарнинг ҳайбати Абул Ҳориснинг руҳиятида кўтаринкилик, юрагида ифтихор туйғуларини пайдо қилди. Кунни кеча ҳеч ким билмаган, ҳеч ким назарига илмаган шахзода бугун шунча лашкарга эга бўлган, эга бўлгандаям даврнинг энг зўр подшоҳига қарши туришга чоғланган, ғалабага эришган тақдирда номи оламга дoston бўлиш арафасида турган подшоҳи олам бўлиб турибди.

– Хоразмнинг мард лашкарлари, – деб Абул Ҳорис лашкарга юзланиб ўз сўзини бошлади. Биз бугун ватанимизни ёвуз душмандан халос этиш мақсадида катта жангга бораётимиз. Ҳар биримиз муқаддас ватанимизнинг азиз тупроғини душманга топтатиб қўймаслик учун бу жангга жанговар руҳ ва катта куч-ғайрат билан киришимиз лозим. Бизнинг жангимиз, Ватани асраш жангидир. Ҳақ ишда эса Оллоҳ хамиша мадаққордир. Шундай бўлганидан кейин ғалаба иншооллоҳ биз тарафдадир. Ватан учун олға!

Абул Ҳорис сўзини тамомлар-тамомламас лашкарнинг бир овоздан: “Олға! Олға” деган хитоби янгради. Шундан кейин лашкар олдиндан режаланганидек икки ёни икки тарафга бўлиниб ўртадаги ўн мингликдан ён тарафга орани очди. Ўнг тарафдаги қўшинга Хумор Тош, чап тарафдагига эса Сайёт Тегин бош бўлдилар. Ўртадаги ўн мингликда эса Абул Ҳорис ва Алп Тегинлар қолишди. Уч бўлакка бўлинган қўшиннинг Хазораспга етиб боришига эса уч кун қолганди.

XXIV боб

Султон Маҳмуд бир ҳафта кутди. Гурганждан келиши керак бўлган олтин-кумуш билан бирга Абул Ҳорисдан ҳам дарак бўлмади.

– Муҳаммад, Гурганждан ханузгача хабар йўқ ёки сен ҳам... – деб Ибн Саломга ўқрайиб қаради. Султоннинг “Ё сен ҳам” деган Ибн Саломни совуқ тер босди. У ўзининг бу ҳолатини билдирмасликка уриниб:

– Қиблаи олам, мен бошига тож кийиб ўзини подшоҳман деб ўтирган одамнинг гапларига инондим. Одатда подшоҳлар бир сўзлик бўладилар.

– Сен айтган ўша курумсоқ бошига ўнта тож қўндирса-да, ҳақиқий подшоҳ бўла олмайди. Ул Алп Тегиннинг қўлидаги қўғирчоқ. Аслида Маъмунларнинг бутун авлоди ҳукмдорликка нолойиқ. Абул Аббос ҳам мустақил подшоҳ эмасди.

Султон бу сўзларни айтаркан, Ибн Саломга юзланиб сўради:

– Энди нима қилиш керак? Яна кутамизми?

Ибн Салом нима дейишини билмади. “Ё сен ҳам...” деганнинг охирини айтмаган сўзининг маъноси ҳам шу бўлса керак. Ибн Саломнинг жавобини кутиб, унга назарини тиккан султон:

– Нимага жимиб колдинг, Муҳаммад? – деди. Унинг сўзларида қаҳрни туймаса-да, Ибн Салом бироз хавотирга тушиб:

– Нима дейишни ҳам билмаяпман, қиблаи олам,– деб ерга боқди.

– Сен билмасанг, мен биламан. Улар куч тўплаб олиш учун вақт керак бўлганидан сени алдаб жўнатибдилар. Ёки мени алдашни сендан илтимос қилишган.

Ибн Салом ўзини қанчалик мард санамасин, султоннинг сўнгги сўзидан кейин ўлим хавотири юзини докадек оқартириб юборди.

– Қиблаи олам, онт ич десангиз ичайин, аммо...

Султон қўл ҳаракати билан унинг сўзларини бўлди.

– Онт билан ўлимдан кутулиш мумкин бўлганида Олллоҳ ҳам онт ичганларнинг гуноҳидан ўтарди. Буни сен биласан ва онт ичишдан қўрқмайсан.

– Мен ўлимдан қўрқмайман, аммо сиз мендан ноҳақ гумон қилмоқдасиз.

– Мен гумон қилмадим. Аҳволни тарозуга солиб кўрдим. Тарозунинг бир палласига ўзимни, бир палласига эса сенинг ватанинг Хоразмни қўйдим. Сен учун албатта мен эмас, ватанинг қимматлидир. Ватан учун, ватанни қўриқлаш учун ўртага жонни тикиб таваккал қилинади. Мен буни яхши тушунаман. Аммо шунга билиб қўй. Улар қанча қўшин тўпласалар ҳам менинг қўшинимга бас кела олмайдилар. Филларимнинг ўзи бутун лашкарни яксон қилишга етарли.

– Қиблаи олам, Ватан ҳақда айтганларингиз жуда тўғри. Ватанни ҳеч кимга, ҳеч нарсага алишиб бўлмайди. Агар алишганлар бор бўлса, улар хоиндилар. Мен хоин эмасман. Ватан учун ўлиш лозим бўлса ўлимга ҳам тайёрман. Аммо мен сизни менинг ватанимни босиб олишга келган фотиҳ деб эмас, бу ерда рўй берган адолатсизликни ажрим қилишга, адолатни тиклашга келган соҳибқирон деб тушунаман. Шунинг учун мен сизга хоинлик қилмаяпман. Сизнинг номингиздан Гурганжга элчи бўлиб боришимдан ягона мақсадим, ватанимда рўй бериши мумкин бўлган хунрезликнинг олдини олиш эди. Буни сиз ҳам яхши биласиз. Шундай бўлганидан кейин мен уларнинг куч тўплаб, қон тўкишларини қўллайманми? Агар Абул Ҳорис Алп Тегиннинг гапига кириб, уруш оловини ёкса, минглаб хоразмлик йигитларнинг уволига қолади. Сизнинг ҳам неча жангчиларингизнинг мурдалари ёт юртда қолади. Буларнинг ҳаммасига бу урушни бошлаган одам гуноҳкор бўлади. Яъни Қуръони каримнинг сўзи билан айтсак, бу ишлар гуноҳи кабирадир.

Кўзини узмай Ибн Саломнинг гапларини тинглаб ўтирган султон Маҳмуд унинг ўзини оқлаш учун айтган гапларига инонишни ҳам, инонмасликни ҳам билмай қолди. Шу сабаб уни яна бир марта синаш мақсадида:

– Муҳаммад, сўзларингда мантиқ бор. Аммо маъносини исботлаб билармикансан? – деди.

– Қандай исботлайин, қиблаи олам?

– Бизга садоқатинг чин бўлса ўзингнинг юз йигитинг билан бирга бизнинг сафимизга қўшил. Шу билан золимларнинг жазосини беришда ўз улушингни қўш.

Ибн Саломнинг тепасидан қайноқ сув қуйилгандек бўлди. Ғазнавий уни ватан хоини бўлишга мажбурлаётганди. Унинг жавоби тайёр эди. Аммо қандай айтишни билмай бироз каловланди. Агар: “Мен ўлсам ҳам ўз элдошларимга қарши қилич кўтармайман”, деса бунинг охири нима билан тугаши номаълум. Султон эса жавоб кутарди. Ибн Салом эса гапни буриб бошқачароқ жавоб берди.

– Қиблаи олам, бўри ҳам ўз қавмини ёрмас экан. Агар мен сиз айтгандай қилсам, чўлдаги бўричалик ҳам бўлмасам керак.

Султон Маҳмуд кинояли жилмайди:

– Демак, қўшилмайсан?!

– Қўшилмайман, қиблаи олам!

– Ҳм-м... унда улар ёнига бор-да, уларга қўшилиб бизга қарши уруш эълон қил.

Ибн Салом султоннинг бу гапларига инонмасдан унга боқди.

– Бу нима деганингиз қиблаи олам

– Бу сенинг ўлим ҳукминг. Сени бу ерда шу аҳволингга ўлдирсам, ожизга зулм қилган бўламан. Урушда қўлинг қуролли ҳолда ўлим топсанг, бу мен учун ҳам ҳалол йўл.

Ибн Салом Ғазнавий ўзини мард, адолатли қилиб кўрсатишга уринаётганини тушунди.

– Қиблаи олам, сўзларингизга инонганимга шубҳа йўқ. Аммо мен урушнинг тарафдори эмасман.

– Уруш бошланса, от яроғли одамнинг бетараф бўлиб қолиши мумкин эмас. Ҳозир бор-да, ўз қавмингга қўшил, жанг майдонинда менга йўлиқмасанг ҳам менинг одамларимдан бирига дуч келарсан. Шунда менинг ҳукмим ижро этилади.

Ибн Салом султонга одатдаги таъзимини қилиб, орқаси билан юрди-да, ташқарига чиқди. Ибн Салом султоннинг бу “ўйин”ига қандай баҳо беришни билмаса-да, ҳар ҳолда атрофига йигитларини йиғди. Гурганж тарафга йўлга чиққанларида ҳам ҳеч ким уларга ҳалал бермади. От чоптириб боришига у ўзини худди аждаҳонинг оғзидан омон чиққан каби ҳис қиларди. Аммо Ғазнавийнинг: “Сени ўлимга ҳукм қилдим”, деган сўзлари уни ўйлантирарди. “Қирк йил қирғин бўлса ҳам ажали етган ўлади”, деган нақл бор. Жанг майдонида ким ўлиб, кимнинг тирик қолиши ёлғиз Оллоҳгагина аён. Бу ўйлар унинг юрагидаги хавотирни бироз пасайтиргандек бўлди.

Султон Маҳмуд Ибн Салом чиқиб кетганидан кейин бош ҳожиби ва бош саркардаси бўлмиш Олтин Тошни чақирди.

– Олтин Тош, – зарда билан юзланди унга султон, – биз Ибн Саломнинг гапларига инониб, бир ҳафта кутдик. Мен агар улар таслим бўладиган бўлсалар, қон тўкишга нима ҳожат деб ўйлагандим. Йўқ. Уларга бу муҳлат олтин-кумуш йиғиш учун эмас, бизга қарши урушга тайёрланиш учун керак экан. Бу энди маълум бўлди.

– Қиблаи олам, мен сизга бу одамга инонманг дегандим. Сиз оққўнгиллик қилдингиз.

– Тўғри айтибсан. Балки Ибн Саломда гуноҳ йўқдир. Балки улар билан тили биттадир. Ким билсин. Шу сабабдан мен уни гуноҳкор дея олмадим. Қўйиб юбордим. Эндиги масала қўшинни оёққа турғизиш керак. Мен агар бўйин эгмасалар Гурганж қалъасида бекиниб ётган бўлсалар керак деб ўйлагандим. Агар шундай қилганларида бизга ҳам бу мустаҳкам қалъани ишғол қилиш осон кечмасди. Вақтдан ютмоқчи бўлганларига қараганда Абул Ҳорис ёшлик ғайратига ишониб, очиқ майдонда савашмоқчига ўхшайди.

– Қиблаи олам, фақат ёшлик ғайрати эмас, етарликча куч ҳам йиғган бўлсалар керак. Ахир бир ҳафта муҳлат ҳам бердингиз.

– Сен уларнинг кучи бизникидан устун демоқчимисан?!

– Йўғ-е, қиблаи олам. Олтин Тош шу вақтгача бирон бир кучни сизникидан устун санаганми!

Султон кинояли жилмайди-да:

– Ундай бўлса, лашкарни юришга ҳозирла. Саркардаларни йиғиб юриш тартибларини келишиб олинглар. Билишимча, Абул Ҳориснинг бош саркардаси кўпни кўрган маккор одам. У бизнинг филларимиз борлигини билади. Филларни ўртага жойлаб ҳужум қилади, деган фикрда бўлса, икки ён томондан ҳужум қилиши мумкин. Шуни ҳам назардан қочирманглар.

– Тушундим, қиблаи олам. Уларнинг бу хийласи бизга иш бермаслиги аниқ.

* * *

Ўзининг юзта отлиғи билан тушга яқин Хазораспдан чиққан Ибн Салом ёзнинг жазирамасида бир кеча-кундуз йўл юргач, қаршисида кўринган катта қўшинни кўрди-ю, отининг жиловини тортди. У йигитларига ўгирилиб:

– Бу келаётган қўшин шахзода Абул Ҳорисники бўлса керак, – деди.

– Энди у шахзода эмас, шоҳ бўлди, – дея йигитларидан бири кинояли жилмайди.

– Уни шоҳ дейишга сира тилим айланмаяпди-да, – дея Ибн Салом отдан тушди.

Йигитлар ҳам унга эргашдилар. Давр тақозосига кўра отлик одамнинг олдидан подшоҳ чиқса, ўша одам то подшоҳ ўтиб кетгунга қадар отдан тушиб, таъзимда туриши лозим эди. Аммо оралик масофа узок бўлганлиги сабабли улар отдан тушдилару отларини етаклаб, аста юравердилар. Қаршидан келаётган отлиқларнинг бу ҳаракатларини кузатиб келаётган Абул Ҳорис билан Алп Тегинлар уларнинг бегона эмаслигини туйдилар.

– Келаётганлар ким экан? – Абул Ҳорис Алп Тегиндан сўради.

– Билмадим, зоти олийлари, Муҳаммад Ибн Салом бўлса керак.

– Мен ҳам ўша деб ўйлаяпман. У Ғазнавийнинг буйруғи билан нимадир айтишга келаётирмикан?

– Йўқ, зоти олийлари, Ғазнавий алданганини билганидан кейин элчи юбориб ўтирмаслиги аниқ. Унинг қўшини ҳам шу пайт йўлда бўлса керак.

Абул Ҳорис қўл ҳаракати билан қўшинни тўхтатди. Ибн Салом ва унинг йигитлари унинг қаршисида келиб тиз чўкдилар.

– Ибн Салом, яна элчи бўлиб келдингми?

– Йўқ, олий ҳазратлари, сизнинг тарафингизда туриб жангга кириш учун келдик.

– Ғазнавий қандай қилиб сизларни қўйиб юборди ёки у бу ниятингиздан беҳабар қолдими?

– Буни унинг ўзи буюрди.

– Ўзи буюрди? Тушунтириброқ гапир!

– У ўзининг алданганини билгач, мени ўлимга ҳукм қилди. Аммо ҳукми жанг майдонида амалга ошироқчи.

Бу гапдан Абул Ҳорис билан Алп Тегинлар хайрон бўлиб бир-бирларига бокдилар.

– Жанг майдонида ўлим унинг ўзини кутиб турибди, – Абул Ҳорис хайрон қолди. Унинг ижозати билан Ибн Салом ва йигитлари отларига миниб, қўшин қаторига қўшилдилар.

* * *

Ғазнавийнинг қўшини ҳам тўрт бўлакка бўлиниб, катта оқим бўлиб келмоқда эди. Гурганжликлардан фарқли ўлароқ бўлак қўшинининг марказида бир чақирим орқада эҳтиёти шарт келаётган яширин қўшин ҳам бор эди. Бу бўлак олдинги бўлакларнинг қай бири душмандан пастлай бошласа, ўшанга ёрдам бериши даркор эди. Шундай ҳол қўшиннинг шимол тарафдаги қисми жангга кирганида кўзга кўринди. Хумор Тош бошчилигидаги гурганжликлар душманни кўришлари биланок ҳаялламай от солдилар. Ғазналиклар эса мўр-малахдек ёвга тузукроқ қаршилик қилолмай қолдилар. Шу пайт орқадаги қўшин етиб келиб, гурганжликларни тор-мор қилишди. Қочаётган лашкарнинг бир қисми Гурганж тараф сурилди, Хумор Тош бошчилигидаги бир бўлаги бўлса ўрта бўлакка келиб қўшилдилар. Ўрта бўлакни жануб томондан қилиниши мумкин бўлган ҳужумдан сақлаб келаётган ғазналикларнинг ўн беш минг кишилик бўлаги гурганжликларнинг Сайёт Тегин бошчилигидаги қисмининг ҳужумига учради. Аммо сон жиҳатдан оз бўлишларига қарамадан, урушда тажрибали ғазналиклар уруш таълимини кўрмаган ёш йигитлардан иборат бўлган гурганжликларга яхшигина талофат етказдилар. Натижада Сайёт Тегин ҳам келиб ўрта бўлак қўшинларига қўшилишга мажбур бўлди. Шу пайтда ўрта бўлакда қаттиқ жанг борарди. Ғазналиклар уларга қарши филларни юбордилар. Гурганжликлар эса олти қатор аскарларнинг орасида турган ҳўкизларни олдинга чиқардилар. Ҳўкизларнинг шохларига ўралган машъалаларга ўт қўйиб филларга қарши ҳайдадилар. Боши оловланиб келаётган махлуқларни кўрган филлар ўтақаси ёрилиб, гурганжликлар ўйлаганидек изига, аскарларнинг устига эмас, икки ён тарафга қочдилар. Ҳўкизлар бўлса жон аччиғида югуриб олдинги қатор жангчиларини ерга кулатдилар. Аммо орқа қатордагилар бу ҳўкизларни қиличдан ўтказдилар. Йўли очилган ғазналиклар тўғри келиб гурганжликлар билан юзма-юз бўлдилар. Бу жанг бошланмасдан олдин орқа қаторга ўтган Абул Ҳорис икки тарафдаги қўшинларининг енгилаетганини кўриб, ғалабага бўлган ишончини йўқотди. У энди қўл остидаги қирқ-элликтача аскарини олиб Гурганжга етиб олса қалъа дарвозаларини беркитиб олишни хаёл қила бошлади. Аммо бу ниятига етолмади. Хумор Тош билан Саёт Тегин қўшинларини тор-мор этган душманнинг икки ён тарафдаги қўшинлари уларни қуршаб олди. Жангни яна давом эттирсалар, гурганжликлардан бирортаси ҳам омон қолмаслиги маълум бўлди. Шу сабабли Абул Ҳориснинг буйруғига кўра қўшин қуролларини ташлаб, таслим бўлди. Доимгидек ғазналиклар уларнинг отлари ва яроғларини тортиб олиб, ўзларини тиз чўқтирдилар.

Бу ҳақда кўшин орқасида фил устига қурилган чодирда ўтирган Ғазнавийга хабар берганларида, у кинояли жилмайиб: “Ким билан ўйин қилмоқчи бўлганларини билгандирлар энди”, деди, сўнгра пастга тушиб, сайис келтирган отига минди. Кўшин орасидан бир чеккага чиқди. Бош хожиб ва кўшин саркардалари унинг атрофига йиғилдилар. Султон уларга юзланиб шундай деди:

– Оғир жангдан кейин кўшинга дам бермоқ керак. Аммо бу майдонда қалашиб ётган ўликларни жойламасдан дам олиб бўладими. Асирлар ўзлариникини, бизникилар ўзимизникини йиғиб тупроққа берсинлар. Сўнгра ҳов анави майдонда кўринаётган тепанинг устига ўтиб, чодир тикиб дам олсинлар. Ҳозир шу тепа устига менинг чодиримни тикинглар. Сўнгра Абул Ҳорисни, Алп Тегинни, жангда ўлмаган бўлса, Ибн Саломни топиб ҳузуримга келтиринглар. Улар билан бўлакча суҳбатим бор.

Олтин Тош султон айтган одамларни асирлар орасидан излаб топгунча тепага чодир ҳам қуриб битказилди. Бош хожиб учта пиёдани отининг олдига солиб султоннинг чодирига элтди.

Султон Маҳмуд туркман гиламлари тўшалган кенг чодирнинг тўрида ёғоч катда келганларга ўткир нигоҳини қадаб ўтирар, юқоридаги туйнукдан тушган нурдан унинг думалоқ қора соқолли юзи бирмунча текис кўринарди.

– Шаҳзодани ҳам пиёда олиб келдингизми? – киноя аралаш тиржайди султон ёнидаги Олтин Тошга қараб. У ҳам тиржайиб бош силкиди.

Султоннинг олдига тик турган асирлардан иккитасининг боши тик, бирининг боши эгилган эди. Султон:

– Шаҳзода, беш кун подшоҳ бўламан деб шунча одамнинг уволига қолдинг, у дунёда бунинг жавобини берасан ҳали.

– Шунча одамнинг уволига қолган бир мен эмас, – деди шаҳзода султонга тик боқиб. Султон Маҳмуд ботир одамлар ғаним душмани бўлса ҳам ҳурмат қиларди. Шунинг учун Абул Ҳориснинг гапларига ғазабланмади.

– Сен фақат мен эмас деб мени ҳам гуноҳингга шерик қилмоқчимисан? Агар сен аввалбошда менинг олдимга гуноҳларингдан ўтишимни сўраб келганингда, бу гаплар йўқ эди. Келишга қўрқдингми ёки Ибн Салом менинг гапларимни тўғри тушунтира олмадимми?

–Тушунтирди.

– Мен эса сенинг Ибн Саломдан айтиб юборган гапингга инониб бир ҳафта кутдим. Сен ваъда қилган олтин-кумуш учун эмас, олтин-кумуш ўзимда ҳам тўлиб ётибди. Мен бугунги қон тўкиш бўлмасин деб кутдим. Шунинг учун бу қон тўкишлар гуноҳини мен билан бўлишаман дема. Қолаверса, мана бу янги тушган келиндек бошини эгиб турган. Алп Тегинга “Кўтар бошингни” деб султон ҳайқирди. Сен маккор тулки Султон Маҳмудни жангда енгиб бўлмаслигини мана бу ёш болага тушунтирмадингми? Сенинг эскирган жанг усулларингни султон Маҳмуд фаҳмлайди деб ўйламадингми? Сенинг биргина қилган ақлли ишинг, агар у ўзингдан чиққан фикр бўлса, менинг филларимнинг устига шохлари оловли хўкизларни ҳайдаганинг бўлди. Агар сенинг ўрнингда ақлли бир саркарда бўлганида султон Маҳмудни очик майдонда на хўкиз билан, на олов билан енгиб бўлмаслигини ўз подшоҳига тушунтирган бўларди. Сенинг ўрнингда мен бўлганимда Гурганж қалъасининг деворлари устида минг-тача камонбозни қолдириб, асосий кўшинни қалъадан чеккароқда ҳалқа қилиб тузардим. Душман келиб қалъани қамал қилганида тепадаги ёйчилар

билан отишарди, дарвозаларга хужум қилиб кўрарди. Чарчаган кўшин кечаси дам олаётганида устига ёпирилиб қирғин қилардим. Бир кечада кўп куч йўқотган душман қалъани қўлга киритиш осон кечмаслигини билиб, ноилож ярашишни таклиф қиларди.

Султоннинг сўнгги гапларини диққат билан тинглаган Абул Ҳорис Алп Тегинга ёвқараш қилиб қўйди. Султон сўзларини давом эттириб:

– Сен бу қон тўкилишининг олдини олиш ўрнига шахзодани ҳам урушга гижгижлаб қилган гуноҳингдан оғирроқ гуноҳинг ҳам борлигини биласанми? Алп Тегин султонга ноилож қиёфада бир қараб қўйди-да, яна бошини эгди.

– Хоразмнинг қонуний подшоси Абул Аббосга қарши қурилган фитнанинг ҳам бошида тургансан. Алп Тегин ўзини оқлаш учун гапирди:

– Қиблаи олам, мен бир хизматкор бўлсам, Абул Аббоснинг тахтига даъвогарлик қилишга ҳеч бир ҳуқуқим йўқ. Шундай бўлгач, мен қандай қилиб фитна уюштирайин.

– Шундай дегин, унда фитнани тахтга ҳуқуқи бор одам қилибди-да. Абул Ҳорис номардларча иш тутаётган Алп Тегинга нафрат билан қаради. Аммо унга гапиришни лозим топмай султонга юзланди:

– Марҳаматли султон, бўлиб ўтган ўша воқеага фитна эмас, кураш дейилса тўғри бўларди. Биз юртимизнинг мустақиллиги учун курашга отланганмиз.

Боядан бери ўзини такаббуруна тутган шахзоданинг ўзига “марҳаматли” деб юзлангани учунми ёки ўзининг қилган ноҳақликларини ҳақ ҳисоблаётгани учунми унинг қаршисида турган султоннинг юзида кинояли жилмайиш зоҳир бўлди.

– Шахзода, –деб султон салмоқ билан гап бошлади, – қонуний подшоҳга қарши қаратилган ҳар бир ҳаракат кураш эмас, кўзғолон деб аталади. Кўзғолонга эса фитначилар бош бўлишади. Кўзғолон демаклик юртдаги осудаликни бузиш, ноҳақ қон тўкишлиқдир. Хоразмшоҳ Абул Аббоснинг ўлими учун халқнинг кўз олдида энг олий жазо берилади.

Султоннинг бу гапидан кейин Абул Ҳорис билан Алп Тегинларнинг юзлари оқариб, аъзойи баданларини совуқ тер босди. Султон Абул Аббосни ким ўлдирганини сўрамасдан жазо берилишини айтишининг ўзи кўрқинчли бир ҳол эди. Бу кўрқув ҳисси Абул Ҳорисга ёмон таъсир қилди. У:

– Абул Аббосни мен ўлдирмадим, деб юборганини ўзи сезмай қолди.

– Қолжигга ҳам шундай дебсан, қани, менга ҳам унинг ўлдирилишини бир бошдан сўзлаб бер-чи.

Абул Ҳорис Қолжи хонимга айтган гапларини хотирлади. Энди ўша гапларни такрорлаши лозим эди. Аммо Қолжигга айтганидек бу ерда Алп Тегиннинг исмини тилга олишга ботинмади. Чунки Алп Тегин унинг буйруғи билан қилич солган. Шу сабабдан султонга бўлган воқеани бошқача тушунтиришга уринди.

– Абул Аббоснинг ўлими унинг ўзидан бўлди. Мен кўшкка кирган пайтимда у менга қилич ўқталиб югурди. Ёнимдаги жангчилар билан бўлган тўқнашувда эса ўлдирилди.

– Ўшанда ёнингга Алп Тегин йўқмиди? – деб султон ўсмоқчалаб сўради

– Бор эдимиз?!

– Ўзим унинг аниқ- тиниғига етаман, – деб султон ўткир кўзларини Абул Ҳорисга қадади. У Абул Аббосга тиғ урган Алп Тегин эканини биларди. Аммо жазо фурсати етгунча билганини айтишдан тийилди. Жазони эса

Гурганжда ижро қилиб, халққа қонуний подшоҳни ўлдирган одамнинг аҳволи қанақа бўлишини кўрсатиб қўймоқчи эди. Султон булар билан гап чувалтириб ўтиришни истамади-да: “Ибн Салом қолсин, қолганларни олиб чиқинг”, деб буюрди.

Султоннинг амри бажо келтирилди. Абул Ҳорис билан Алп Тегинни олиб кетдилар. Боядан бери Ибн Саломга ўз диққатини қаратмаган султон унга мулоийм назар билан боқиб, ўтиришга рухсат берди.

– Қани, Муҳаммад Ибн Салом, мен сени ўлимга ҳукм қилгандим, қандай қилиб тирик қолдинг?

– Қирқ йил қирғин бўлса ажали етган ўлади, дейдилар. Ажалим ҳали етмаганга ўхшайди.

– Гапинг тўғри. Аммо ўлмай қолганингнинг яна бир сабаби, сен ҳақ экансан. Мен ноҳақ ҳукм қилибман. Сен Ғазнага бораётган Қолжини тўхтатганинг ва юртда бўлган исён ҳақида хабар берганди. Бўлмаса Қолжи аёл макрини ишга солиб менинг бошимни айлантириши турган гап эди. Золимлар эса жазосиз, даврон суриб яшайверишарди. Тўғри, бироз қон тўкилди. Аммо тарихда адолат учун тўкилган қон нотўғри ҳисобланмайди. Сенинг бизга қилган хизматинг таҳсинга лойиқ. Султон сўзини тугатиб бир ҳовуч тилло солинган сирти кашталиқ халтачани Ибн Саломга ирғитди. Султоннинг бу саховати Ибн Саломни довдиратди, аниқроғи, бошини ҳам қилди. У ўзини бир ҳовуч олтин учун юртини сотган одамдай ҳис қилди. Шу фурсатда унинг бошига келиб-кетиб юрган фикрлар миясини тўзғитиб юборди. “Эй худойим, мен энди ким деган одам бўлдим? Юртимда бўлган бу қонхўрликнинг сабабчиси ким? Мен Қолжини тўхтатиб, Ғазнавийга хабар жўнатмаганимда бу кўргиликлар бўлмасмиди. Аммо унда мен подшоҳимиз Абул Аббоснинг буйруғига хиёнат қилганим, Абул Ҳориснинг жиноятини яширганим бўлардим-ку.

Султон аввалига унинг бу ҳолатини тушунмади. Қувоняпти деб ўйлади.

– Қиблаи олам, саховатингиз учун катта раҳмат, аммо мен совғангизни ололмайман. Уйимга кетишга ижозат берсангиз, менга улкан мукофот шу бўлади.

– Ибн Саломнинг бу гапларидан сўнг султон унинг олдига тилло ташлаб хато қилганини англади. Аммо ичида: “Бунча бойликдан юз ўгирган аҳмоқ” деган ўй ўтди ва юзига кинояли табассум инди.

– Мен сени ўлимдан озод қилдим, аммо асириликдан эмас. Гурганжга бирга кетамиз. У ердаги аҳволни тузатганимиздан кейин биз билан Ғазнага кетасан. Гурганжда илм билан шуғулланишга имкониятинг қолмади. Энди бу ишни Ғазнада, устозинг Беруний билан биргаликда давом эттирасан. Бизга сеникидек илмлилар керак, – деди.

Ибн Салом ўзининг илмга бўлган ҳаваси натижасида ёшлигининг ўн йилини Бағдодда кечирди. Илмга ташналиги унга улкан сабр-тоқат бағишлади, Ватанга бўлган муҳаббати эса чексиз куч-ғайрат бахш этди. Энди бундан кейинги айроликка қандай чидаркан. Шу сабаб султоннинг сўнги сўзлари уни бироз довдиратди. У нима дейишини ҳам билмасдан жим қолди.

– Нимага жим бўлиб қолдинг Муҳаммад, ёки таклифим ёқмадим?

– Сизники таклиф эмас, буйруқ қиблаи олам. Ғолиб ўз асирини нима қилса ҳам ҳаққи бор.

– Йўқ, бу жавобинг менга ёқмади. Сен Ғазнага ўз ихтиёринг билан борасанми ёки йўқ, менга мана шуни айт!

– Қиблаи олам, асирда ихтиёр бўлмайди. Аввало сиз мени ўз ҳукмдорлик буйруғингиз билан асирликдан озод этинг. Сўнг мен ўзимнинг тўғри жавобимни айтаман, – деб Ибн Салом қўлини кўксига қўйиб хиёл эгилди. Султон:

– Мен Султон Маҳмуд Ғазнавий ўз ҳукмдорлик сўзим билан жангда асир тушган Муҳаммад Ибн Саломни асирликдан бутунлай озод қиламан! – деди.

– Бўлди, қиблаи олам. Бу ишингиз мен учун улкан саховат. Худойим сизни ҳамиша паноҳида асрасин.

– Қани сен энди озод, эркинг ўзингда, одам сифатида истагингни баён қил.

– Қиблаи олам, ҳали сиз “бизга илмли бошлар керак” деганингиз учун, агар менинг шу ожиз бошимни ҳам илмилар қаторига қўшсангиз, уни танамдан ажратинг-да, Ғазнага олиб кетақолинг, дегим келиб турибди. Аммо менинг истагим ҳукмдорнинг истаги олдида ҳеч нарса эмас.

– Ҳм-м, буни билганингнинг ўзи яхшилик аломати, – деб султон Маҳмуд кинояли жилмайди. Аммо бу сафар ҳам мен ожизга душман бўлмайин, майли, истамасанг кетма. Сенсиз ҳам олимларим етарлик. Мавлоно Берунийнинг бир ўзи сенингдек ўн олимга баробар.

– Тўғри айтасиз, ҳукмдор. Мавлоно Берунийнинг бир ўзи менингдек ўн эмас, юз олимга баробар.

Султон тилига келган аммо очик айтмаган сўзининг Ибн Салом томонидан айтилганига яйраб кулди.

– Менинг юзхотир қилиб айтмаганимни ўзинг айтдинг, – деди кулгидан тийилиб. Сенинг илминг Берунийнинг илмига қараганда юз эмас, ўн ҳисса кам бўлса бордир. Амо бу ерда илм билан шуғулланиш учун шарт-шароит қолмади. Шундай бўлгач: “Илмига амал қилмаган олим устига китоб ортилган эшакдир”, деганидек бўлмасин тағин.

Ҳалигини “юзхотир қилиб” деяётган султоннинг энди уни эшакка тенглагани Ибн Саломнинг кўнглига қаттиқ ботди. У бу гапни иккинчи марта эшитиши эди. Ўшанда оддий бир деҳқоннинг айтганига унчалик парво қилмаган. Аммо ботиниб ҳукмдорга бирон нима дея олмади. Бир ҳисобдан унинг айтганларида жон борга ўхшаб туюлди. Унга илм керак бўлса айроликка чидаши ёки умуман, илмдан воз кечиши лозим эди. У икки ўт орасида қолгандек туйди ўзини. Зуваласи ҳийла найрангга ийланган Ғазнавий инсон руҳининг ҳам билимдони эди. У Ибн Саломнинг илмдан осонлик билан воз кечмаслигини яхши биларди. Шунинг учун илмдан айро олимнинг ким бўлишини Ибн Саломнинг изтиробга тўла кўнглига янада изтироб солиш йўли билан тушунтирганди. Султон унинг ўйга ботганини кўриб, ўзининг сўзлари нақадар қаттиқ таъсир қилганини англади.

– Муҳаммад, мен тўғриси айтдим. Ўзинг ўйла. Эндиликда иккала давлат бир бўлди. Карвонларнинг қатнови ҳам кўпаяди. Истаган вақтингда карвон билан келиб оилангни кўриб кетишинг мумкин. Қолаверса, Ғазна билан Гурганжнинг ораси унчалик узоқ ҳам эмас.

Ибн Салом султоннинг бу гапларидан кейин унга рад жавобини беролмади. Шунинг учун у истаса-истамаса, Ғазнага кетишга розилик бериши керак эди.

– Қиблаи олам, сиз Гурганждаги ишларингизни тўғрилагунингизча мен ҳам уйга бориб, ота-онамнинг розиликларини олсам. Шунинг учун менга ижозат берсангиз.

– Ижозат. Аммо сенга Гурганж тўғрисида бир топшириғимиз бор. Яъни

биз ўз мартабамизга муносиб қарши олинсак, раҳм-шафқатимиз ҳам шунга лойиқ бўлади.

Ибн Салом султоннинг нима демоқчилигини дарҳол тушунди. Султоннинг “раҳм-шафқатли” бўлишини таъминлаш ўзининг бурчи эканлигини яхши англади, ва:

– Тушундим, қиблаи олам, худо хоҳласа, ҳаммаси жойида бўлади, – деди.

– Баракалла Муҳаммад, сен ҳамиша яхшилик тарафдори эканингни билардим, – деб ён тарафида турган кўнғироқни чалди, чодирга хизматкорлардан бири кирди. Султон унга Ибн Саломни от-яроғлик, йўл харажатлари билан жўнатишни топширди. Ибн Салом ўрнидан турди-да, Султонга таъзим қилиб ташқарига чиқди.

Ибн Саломни жўнатиб юборганларидан кейин Олтин Тошнинг миясига шубҳали бир фикр келиб султоннинг ҳузурига кирди:

– Қиблаи олам, Ибн Саломни кўйвориш керак эмасди, уни ўзимиз билан бирга олиб кетишимиз керак эди.

– Нима учун?! – деди султон Олтин Тош ўзининг хатосини топишга уринаётганидан ачиқланиб.

– Қиблаи олам, у Гурганжга бориб халқни сизга қарши кўзғаса, дарвозаларни беркитиб олса, биз яна қайта бошдан оввора бўлиб Гурганжни камал қилишимиз керак бўлади.

– Хавотирга ўрин йўқ. Ибн Салом иккиюзламачи эмас. Борганда ўзининг ноҳақлигини кўрарсан, – деди султон ишонч билан.

XXV боб

Ибн Салом Гурганжга етиб келганида қалъа деворлари устида турган жангчиларни кўриб гурганжликларнинг душманга таслим бўлмасликка, шу ерда туриб қалъани химоя қилиш учун онт ичганлигига тушуниб етди. Девор устидаги аскарлар Хазорасп яқинида султон Маҳмуд лашкаридан енгилиб тарқаган аскарларни бир қисми эканини билиб, султонга “Ҳаммаси яхши бўлади” деб берган ваъдасини бажариш осон кечмаслигини англади. У ўз сўзининг устидан чиқиш-чиқмасликни эмас, султон Маҳмуднинг ғазабидан бу ерда тўкилажак қонни кўз олдига келтириб, сесканиб кетди. Нима қилиш керак? гурганжликларни нима қилиб бўлса ҳам бу ишдан қайтариш керак. Султоннинг раҳм-шафқат қилиб ўтирмаслиги аниқ. Буни у катхудоларга тушунтириши керак. Шу мақсад билан девор тагига бориб кичқирди:

– Ҳой йигитлар, ёнингизда шаҳарнинг катхудоларидан бирортаси борми? Менинг айтадиган гапим бор. Аскарлардан бири олдинга чиқди:

– Мана мен бор, нима гапингиз бўлса айтаверинг, – деди.

– Мени ичкари киритинглар, қалъанинг ҳокими, қозикалон ва бошқа амалдорлар билан сўзлашадиган сўзларим бор.

– Мен сизни танийман, Муҳаммад Ибн Салом. Яна элчи сифатида келган бўлсангиз энди сизнинг сўзларингизни тинглаб ўтирмаймиз. Яхшиси, бориб Ғазнавийга айтинг. Гурганжни қирқ йил қамал қилса ҳам қалъага киролмайди. Келган жойига қайрилиб кетаверсин!

– Эй яхши йигит, мени ичкарига кирит, қолганини сўнг кўраверамиз. Балки мен ҳам ўқ-ёй олиб сафингизга қўшиларман.

– Бу бошқа гап. Дарвоза ёнига бораверинг, ҳозир очишади, – деди юқоридаги йигит. Ибн Салом қалъага кириб отининг бошини тўғри кичик сарой томон бурди. Саройга кираверишда эшик олдида тўхтади. Кўлини кўксига қўйиб, у ердагиларга салом берди. Бу ерда шаҳар ҳокими, козиқалон, шайхулислом ва бошқа ўнга яқин одам йиғилишган эди. Улар Ибн Саломни Абул Аббоснинг кўшида кўп кўришган, уни таниган одамлар бўлишса ҳам рўйхушлик бермадилар.

– Яна ўша, олдинги таклифингиз билан келдингизми жаноби Ибн Салом? – деди ҳоким унга совуққонлик билан боқиб.

– Олдинги таклифим ҳам ёмон таклиф эмасди. Подшоҳингиз уни қабул қилганида бунчалик қон тўкилмасди, ўзи ҳам асир тушиб бунчалик забун аҳволда қолмасди, – деди Ибн Салом совуққонлик билан. Шунда ўтирганлардан бири:

– Фожеангиз нимаси? Биз шаҳарни мудофаа қилмоқчимиз, – деди.

– Шаҳарни қанча вақт мудофаа қила оласиз? Уни бир ой, нари борса, икки ой мудофаа қилиш мумкин. Шу вақт ичида Ғазнавий қалъани йиқиб бўлса ҳам қўлга киритади. Бунинг устига унинг ғазабига дучор бўласизлар, у қалъани қонга ғарқ қилади. Ҳеч кимга раҳм қилмайди. Сиз вақтинчалик қахрамонлигингиз оқибатида халқни қирғинга дучор қиласиз.

Ибн Саломнинг бу гапларидан кейин орага жимлик чўкди. Ибн Салом гапларим таъсир қилди шекилли, деб ўйлангунча ўтирганларнинг орасидан “Кўзсиз ботир” топилди. У бир қўлини кўтариб Ибн Саломга қарата гап бошлади:

– Гурганжимизнинг дарвозалари жуда мустаҳкам. Устига-устак қалъа деворлари устидан ёй ўқларини ёғдириб турсак, қанақасига олиши мумкин қалъани.

Унинг гапларини маъқуллаганлар ҳам бўлди.

– Қалъани ғанимга ўз қўллари билан топшириш – кўрқоқларнинг иши!

– Тиз чўкиб яшагандан, тик туриб ўлган афзал!

Боядан бери кўксига тушган оқ соқолини силаб, ўйга ботиб ўтирган Шайхулислом уларнинг сўзларини бўлди:

– Муҳтарам вазир жаноблари, бунчалик ҳам қизишаверманг. Ҳар бир масалани совуққонлик билан ҳал қилиш лозим.

Ибн Салом Шайхулисломнинг бу сўзидан кейин ҳалиги гапирган одам янги подшоҳнинг вазирларидан бири эканини тушунди. У:

– Жаноб вазир, – деб бояги одамга юзланди, мен ҳозиргина: “Қалъани йиқиб бўлса ҳам олади”, деб бекорга айтмадим. Ғазналикларнинг қалъаларни қамал қилишда ишлатадиган турли-туман қуроллари бор. Шу қурооллар билан улар Гурганжга ўхшаш неча қалъаларни забт қилганликларини бутун дунё билади. Ундан кейин сизнинг: “Тиз чўкиб яшагандан кўра, тик туриб ўлган афзал”, деган сўзингиз бу куннинг воқеаларига сира ҳам тўғри келмайди. Бутун бошлик халқни ҳалокатга сазовор қилиб бўлмайди ахир, – деди Ибн Салом. Ўтирганлар бир-бирларининг юзларига боқиб айтишга сўз топмаган одамдек яна жимиб қолдилар. Ибн Салом эса яна давом этди:

– Жаноблар, бизнинг мағлуб бўлганимизни тан олишдан ўзга чорамиз йўқ. Лашкарнинг ярми жанг майдонида қирилиб кетди. Бир қисми қочиб, бу ерга келган бўлса-да, бошқа бир бўлаги Ғазнавийнинг қўшинига подшоларингиз билан биргаликда асир тушган. Эндиликда Хоразмнинг ғазнавийлар тобелигига ўтиши аниқ бўлиб қолди. Эндиги масала Ғазнавийнинг ғазабини кўзғамасдан халқни қон тўкилишидан асраш.

Шуни қила олсаккина, Худога минг шукрона келтиришимиз мумкин. Бу олам чархпалак мисоли тинимсиз айланишда. Бир вақтлар келиб Хоразм яна қудратли давлатга айланишига ишонаман.

Муҳаммад Ибн Саломга Худо тилу забон бериб, бу “Кўзсиз ботир”ларни раъйдан қайтарди.

Ёш жихатдан йиғилганлардан биров ёши кичик бўлса-да, катталар нима деярган деб кутиб ўтирган шаҳар ҳокими гап бошлади:

– Жаноблар, мавлоно Ибн Саломнинг гапларини ақл тарозусига солиб кўрсак, у ҳақ гапни айтаяпти. Ғазнавийга натижасиз қаршилик кўрсатиб халқни қирғинга беришга бизнинг ҳаққимиз йўқ. Шунинг учун қалъа девори устидаги жангчиларни айириб, Ғазнавийнинг олдига нон-туз билан одам жўнатиш керак.

Ўтирганларнинг кўпчилиги ҳокимнинг гапларини овоз чиқариб тасдиқламасалар ҳам бош силкиб маъқулладилар. Аммо янги вазир бошқача фикр билдирди:

– Агар Ғазнавий нон-тузингизга қарамасдан шаҳарга бостириб кириб, халқни қирғинбарот қилса нима бўлади?

– Ундай қилмайди, у ҳам одам боласи, ваҳший ҳайвон эмас, – деб Ибн Салом унга тезда жавоб қайтарди ва султон уни чақирган пайтдаги бўлиб ўтган гапларни айтиб берди. Ибн Саломнинг гапларини тинглаган одамлар бу қон тўкилишнинг гуноҳқори ёлғиз Маҳмуд Ғазнавий эмаслигига амин бўлдилар. Айниқса, уларга султоннинг шаҳзода Абул Ҳорис ва саркарда Алп Тегинлар билан бўлган мулоқоти каттиқ таъсир қилди.

– Жаноб Ибн Салом, – деди шаҳар ҳокими, – сиз султон Маҳмуднинг ёнида кўп маротаба бўлган одамсиз, шу сабабдан унинг феъл-атворини ҳам яхши биласиз. У бир сўзлик одамми?

– Ҳа, бир сўзлик одам. Аммо баъзи қилган ишлари антиқароқ, – деб Ибн Салом ўзининг Ғазнавий тарафидан ўлимга ҳукм қилиниши ва бу ҳукмнинг жанг майдонида ижро қилиниши учун гурганжликлар лашкари томонга қўйиб юборилиши воқеасини гапириб берди.

– Жанг майдонида ҳам ажалим етмаган экан, кўпчилик қатори асир тушдим. Асирларнинг орасидан мени, Абул Ҳорисни, Алп Тегинларни топиб, султоннинг қошига элтдилар. Чодирда эса ҳалиги мен сизга сўзлаб берган гаплар бўлиб ўтди.

– Султон Маҳмуд ҳақиқатдан ҳам бошқача одам экан. Уни жуда золим деб эшитгандик, ундай эмасга ўхшайди, – деди ўтирганлардан бири.

– Ўзини одил, мард қилиб кўрсатмоқчи бўлаётгандир, – деди бошқа бириси. Шайхулислам “кўп гапирманг” дегандек қўлини кўтарди-да, ўзи гап бошлади:

– Одамлар, султон Маҳмуднинг феъл атвори қандай бўлса бўлсину, аммо бизнинг халқимизга омонлик бериб, эл тинчини бузмаса бўлгани. Уни даъво жанжалсиз соғ-омон юртига жўната олсак, бу бизнинг катта ғалабамиз бўлади.

Ибн Салом Шайхулисламнинг бу гапларидан кейин гапирган гапи ўтирганларга таъсир эта олганига ишонч ҳосил қилди. Шунгача на уйи, на ота-онаси эсига тушганди. Энди бўлса кўнгли хотиржам бўлгач, оиласи ёнига кетишга аҳд қилди.

– Жаноблар, – деди у, – мен халқимизнинг олдидagi бурчимни адо этдим...

– Ғазнавийга берган сўзимни десангиз-чи, – деди ҳали ҳам ўз сўзидан қайтмаган вазир. Йиғилганлар унга ёмон кўз билан қарадилар. Ибн Салом эса яна сўзини давом эттирди:

– Сиз нима деб ўйласангиз-ўйлайверинг жаноб вазир, мен бу ерга Ғазнавийга сўз берганим учун келмадим. Халқимизни омон сақламоқ, хунрезликнинг олдини олиш мақсадида келдим. Бурчимни бажардим. Энди менга рухсат, оиламнингёнига борсам.

– Йўлингиз беҳатар бўлсин, – деди Шайхулисом. Қолганлар ҳам унинг сўзларини такрорлашди

* * *

Ибн Саломнинг уйига кетган кунидан бир ҳафта ўтар-ўтмай Ғазнавийнинг Гурганжга яқинлашгани ҳақида хабар келди. Уни қаршилаш учун Шайхулисом, шаҳар ҳокими, қозикалонлар қирққа яқин оқ соқолли қариялар билан шаҳар ташқарисига чиқдилар. Улардан кейин шаҳар элатидан ҳам анчагина одам уларга келиб қўшилди, Хазорасп дарвозаси олдидаги катта майдонни эгалладилар. Ёз кунлари бўлишига қарамай, кечаси ёққан ёмғир чанг-тўзонни ювиб, худди Ғазнавийнинг йўлига атайлаб сув сепилгандек бўлди. Юзга яқин кўшин олдида, боши жиғали султон ҳам кўринди. Лашқари орқада қолган бўлса керак, улардан асар ҳам кўринмасди. Бу ҳам одоблилик нишонаси бўлиб туюлди. Кутиб турган маъраканинг олдида қўлларида нон-туз ушлаб турган оқсоқолларнинг қаршисига келганида султон отининг жиловини тортди ва:

– Ассалому алайкум, Гурганжнинг хурматли оқсоқоллари ва катхудолари, – деди.

– Ваалайкум ассалом, улуғ султон! Хуш келибсиз, Гурганжи азимга, – деган Шайхулисомнинг жавобидан сўнг султон отидан тушди. Унинг баробарида ёнидагилар ҳам отларидан тушдилар. Султон вазмин одимлаб оқсоқолларга яқинлашди, нон-туздан тоғиб, фотиҳа ўқиди.

– Бизни хурматлаб нон-туз билан кутиб олганингиз учун минг раҳмат. “Хуш келибсиз, улуғ султон”, “Хуш кўрдик”, деган сўзлар янгради. Султон:

– Хуш кўрсангиз ҳам, кўрмасангиз ҳам келдик. Тўғриси, келишга мажбур бўлдик, – дея салмоқлаб гапира бошлади, – бизни бу юришга мажбур этган воқеа барчангизга маълум. Юртингизнинг қонуний подшоҳи ўлдирилиб, давлат тўнтариши қилинганига беъътибор бўлмадик. Чунки подшоҳингиз бизнинг куёвимиз эканини назарга олмасдан, бизнинг куч-қудратимиздан кўркмасдан қилинган бу ёвузлик бизга жуда оғир ботди. Шунда ҳам биз бунчалик қон тўкмоқчи эмасдик. Хоразмшоҳни ўлдирган одамларни жазолаб, юртда тартибни йўлга қўйиб орқага қайтмоқчи эдик. Аммо кўшин тўплаб олдимиздан чиққанларидан кейин урушишдан ўзга чорамиз қолмади. Оқибати нима билан тугаганини кўрдингиз. Енгилдилар, асир тушдилар. Бунга ҳам ўзларининг аҳмоқликлари сабаб.

Султонни диққат билан тинглаб турган оломоннинг у ҳақдаги фикрлари тубдан ўзгарди. Кўпчиликда бу одам эшитганимиздек золим эмас, раҳм-шафқатли, инсонпарвар экан, деган фикр пайдо бўлди. Султон одамларнинг ўзи ҳақдаги фикрларини ўқигандек яна давом этди:

– Ёшуллилар, мен ҳақда, – деди султон негадир “биз”дан “мен”га ўтиб, – ҳар бирингизнинг ўз фикрингиз бор. Менинг ҳам ўзим ҳақимда фикрим

бор. Кимларнингдир ўйлаганидек мен золим эмасман. Аммо ёмонларни жазосиз қолдиролмайман. Жазо бериш бу золимлик эмас, адолатнинг бир кўринишидир. Шунинг учун биз, деди у яна “биз”га ўтиб, – хоразмшоҳни ўлдирган кишига катта жазо қўллашга қарор этдик. Уни худди мана шу ерда, сизнинг кўз олдингизда ижро қиламиз. Султоннинг бу гапларидан сўнг одамларнинг у ҳақдаги фикрлари яна ўзгарди. “Ёмонга жазо бериш адолатнинг бир кўриниши”, деган гап тўғри бўлса ҳам мудҳиш жазо дегани раҳм-шафқатли одамнинг иши эмас деб, кўпларнинг кўнглидан ўтди.

Шу пайт шовқин-сурон билан султоннинг орқароқда қолдирган аскарлари бошлари эгилган асирларни олдига солиб, отлару филларда етиб келиб, дарвоза олдидаги майдонга сиғмай, атрофдаги экин майдонлари-ю, буғдойи ўриб олинган далаларни ҳам босиб кетди. Султон бир кўлини юқори кўтариб уч бармоғини кўрсатди. Бу ишорага тушунган навкарлардан бир нечаси учта асирни келтириб, халқ билан султон орасидаги кичкина майдончада тиз чўктирдилар. Султон уларга нафрат билан бир қараб кўйди-ю йиғилганларга юзланди:

– Биз тафтиш ўтказиб, хоразмшоҳ Абул Аббосни ўлдирган одамлар – Алп Тегин, Хумор Тош ва Сайёт Тегинлар эканини аниқладик. Подшоҳларга қилич кўтарган одамни мудҳиш жазо кутаётганини ҳамма кўриб кўйсин. Шундан кейин султон “бошланг” ишорасини берди. Ўртага отилиб чиққан жаллодлар асирларнинг қўл-оёқларини маҳкамлаб боғладилар ва ҳар бирини келтирилган учта филнинг оёқлари остига ташладилар. Ўргатилган филлар эса уларни бир зумда босиб-янчиб ташлашди. Уларнинг ўлим олди “оҳ-зор”лари эса халқнинг юрагини ғулғулага солди. Султон уларнинг мурдаларини филларнинг хартумида кўтариб шаҳарни айлантиришни, сўнгра хоразмшоҳнинг қабри ёнида дор қуриб, осиб кўйишни буюрди. Бу воқеаларни четроқда кузатиб турган бири “Қарға қарғанинг кўзини чўкимади”, дейишади. “Асосий гуноҳкор Абул Ҳорис жазодан четда қолди”, деди. Ҳақиқатдан ҳам Абул Ҳорис бу ерга келтирилмади. Уни лашкарнинг ўрта ерида бўлак жойда сақлар эдилар. Ғазнавий отини бироз юргизиб, бу ерга йиғилган катхудоларнинг олдига келди:

– Оқсоқоллар, энди яна бир сиз билан биргаликда ҳал қилишимиз лозим бўлган бир неча масала бор. Уларнинг биринчиси мана шу кўриб турган асирлар масаласи. Биз уларни икки бўлакка бўлдик: ҳақиқий жангчилар ва ҳали уруш таълимини олмаган қишлоқ йигитлари. Уруш қонуниятига кўра асирларни нима қилиш бизнинг ихтиёримизда. Шунга кўра ҳам биз мана шу олдинги бўлакда турган ёш йигитларни озод этишга қарор қилдик. Султоннинг сўзларини тинглаб турган асирларнинг орасида хушнудлик пайдо бўлди. Шайхулислом Ғазнавийга қараб:

– Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллоллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадиси шарифларининг бирида: “Қулларни ва асирларни озод этиш энг катта савобдир”, дейилган. Умрингиз узоқ бўлсин, улуғ султон.

Султон Шайхулисломга бош силкиб кўйди-да, асирларга юзланди:

– Менинг озод қилган асирларим, сизнинг аксариятингиз қишлоқда ўсган дехқон йигитларсиз! Шу сабабдан менинг сизга айтадиган гапим, қилич билан найзадан кўра, бел билан кетмон яхшироқ қуролдир! Жанг майдонларида одам ўлдириш ёки ўзинг ўлгандан кўра экин экиб, элга хайр келтириш катта савобдир. Шу иккита ҳақиқатни унутиб яна жанг қуролини

қўлга олсангиз бекорга ўлиб кетасиз ёки мана бу қаторда турган қўлларига занжир урилган асирлар каби олиб кетиласиз. Менинг сўзларимни кулоққа илган бўлсангиз, ҳозир сизларни бўшатадилар. Ота-онангиз, оилангиз ёнига боринглар. Зеро, ота-онани хурсанд қилиш ҳам улуғ савобларнинг биридир. Султон бу гапларни айтатуриб Шайхулисломга бир қараб қўйди. У бўлса:

– Бу савобнинг бир бўлаги сизга ҳам тегишли бўлади, иншоолло, улуғ султон, – деб қўйди. Султоннинг орқа қаторда турган, Ғазнага олиб кетилиши лозим бўлган “ҳақиқий жангчи” деб таърифлаган одамларининг олиб кетилишида маъно бор эди. Султон Ҳиндистон юришига тайёрланаётган эди. Шунга гурганжликларнинг ҳисобига жангчиларининг сафини тўлдиришни ҳам ният қилганди.

Олдинги қаторда турган асирлар бўшатиладиганидан кейин майдоннинг катта бир бўлаги бўшаб қолди. Шу пайт нимадир бўлиб султоннинг оти кишнаб юборди ва олдинги оёқларини кўтариб кишнаб бошлади. Бундан ҳайиққан оқсоқоллар бироз орқага тисландилар. Султон бўлса отининг бўйнига шাপатилаб, уни тинчлантирди.

– Оқсоқоллар, эндиги масала қўшинга тегишли. Биз қўшинни шаҳарга киритсак, уруш қонуниятига кўра шаҳарда ўлжа илинжида талон-тарожлик рўй беради. Шунинг учун қўшиннинг ўлжа ҳақини халқдан йиғиб берсангиз, биз қўшинни шаҳарга киритмаймиз. Бунга нима дейсизлар?

Катхудолар нима ҳам дейишарди, зўрнинг илтимоси ожизга буйруқ кабидир. Қўшинни шаҳарга киритиб, талон-тарожга йўл қўйгандан кўра, ўз қўлларимиз билан йиғиб берганимиз афзал, деган қарорга келган оқсоқоллар султоннинг таклифига рози бўлдилар.

Бу ҳақда Султон Маҳмуд билан саркарда Олтин Тош ўртасида ҳали Гурганжга етиб келмасидан аввал шундай суҳбат бўлиб ўтган эди:

– Қиблаи олам, забт этилган ўлкалардан ўлжа олишга ўрганган лашкаримизга Гурганжда ҳам ижозат бериладими?

– Пахта билан кесиб бўладиган нарсага тиғ ишлатмак не даркор.

Шу вақтда султоннинг бу гапига унчалик тушунмаган Олтин Тош унинг мақсадини энди тушунди. У ўз ҳукмдорининг бу масалани шундай осонлик билан ечимини топганидан ғурурланиб қўйди. Чунки у келишилган қарорга кўра, Хоразмнинг амири қилиб тайинланса, халқ билан муносабатининг осон бўлишини истарди. Ўзига нисбатан халқнинг нафратини кўзғатмаслик учун амир бўлганидан кейин бу масалада давлат хазинасининг бир қисмини бож сифатида Ғазнага жўнатишга ҳам тайёр эди.

* * *

Сон-саноксиз лашкар Гурганж қалъасини тевараклаб қўш ташлади. Чодирлар тикилди, қозонларга олов ёқилди, аммо аввалгидек ғалаба сурури сезилмади. Султон Маҳмуд ҳам ўзининг аркони давлати билан Хоразмшоҳлар қўшқига жойлашди. Одатда бундай ғалабалардан сўнг мажлислар қурилиб, май сузиларди. Султон бу сафар буни хоҳламади. Абул Аббоснинг яқинларини, ўзини нон-туз билан қаршилаган шаҳар оқсоқолларини кўшкка чакириб марҳумлар руҳига худойи қилдириб, фотиҳа ўқитди. Шундан кейин султоннинг шаънига ҳамду санолар айтилди.

Султоннинг амрига биноан эртаси куни азонлаб тахт айвонига кечагидан ҳам кўп одам йиғилди. Кўшк оромгоҳидан чиқиб Хоразмшоҳларнинг

тахтига томон йўл олган султон Маҳмудни барча ўрнидан туриб, таъзим билан қарши олдилар. Султон тахтда ўтирган жойида сўз бошлади:

– Асосий гуноҳкорлар жазони олдилар. Шаҳзода Абул Ҳорисга келсак, у атрофидаги Алп Тегин, Хумор Тош каби маккорларнинг гапига кириб, бу ишга бош қўшибдир. Уни шоҳ наслидан бўлгани учун ўлимга ҳукм қилмадик. Аммо бу унинг жазосиз қолади дегани эмас. Биз уни ўзимиз билан Ғазнага олиб кетамиз. Ўша ерда жазони ўтайди. Умуман олганда, маъмунийларнинг олдингиларига қараганда сўнгги авлоди давлат бошқарувига лаёқатсиз экан. Абул Ҳасан Али ҳам, Абул Аббос ҳам ўз амалдорлари қўлида қўғирчоққа айланишди. Эндиликда эса хоразмшоҳлар наслидан бу ишни уддасидан чиқа оладиган одамнинг ўзи қолмади. Биз Хоразмнинг ноиби қилиб бош ҳожибимиз Олтин Тошни белгиладик. Унинг ёнида юртдаги тартиб тузгунни ушлаб туриш мақсадида Арслон Жозиб бошчилигидаги қўшинимизнинг бир бўлагини ҳам қолдирамыз. Ниятимиз, Хоразмда осудалик ва адолатни йўлга қўйишдир. Энди бундан буён биз омон бўлсак, Хоразмда ҳам ҳамиша осудалик ҳукм суради. Эндиликда ҳеч бир кас бу юртга кўз тика олмайди, бунга ҳам билмаслигига шубҳам йўқ.

Султоннинг бу нутқи ҳамманинг диққатини тортган бўлса-да, барчада баробар бир хил фикр пайдо қилмади. Чунки сиёсатга тушунган одамлар бу нутқ мазмунини яхши тушундилар. Ихтиёрингни қўлингдан олиб, оғзингга бол қуйганидан нима фойда.

Султоннинг сўзидан сўнг Олтин Тош Хоразмнинг амири қилиб тайинланганлиги ҳақидаги фармонни султоннинг котиби шундай таъсирли қилиб ўқидики, барчанинг эти жунжикиб кетди. Шундан кейин Ғазнавий ўрнидан туриб одамлар билан бир қўлини юқори кўтариб хайрлашди. Ғазнавий ичкарига, одамлар ташқарига йўналдилар. Бир сония тахт турган айвон ҳам хувиллаб қолди.

Ғазнавийнинг фармонига кўра ўша кунинг ўзида Гурганж бозорида Олтин Тошнинг Хоразмнинг амири қилиб тайинлангани ҳақида фармон жарчи тарафидан жар солиниб, халққа эшиттирилди.

– Халойиқ, эшитмадим деманглар! Давр Олтин Тош амирнинг даври бўлди! Олтин Тош амирнинг даври-и-и-и!

Бу хабар икки-уч куннинг ичида бутун юртга ёйилди. Шундай қилиб, Хоразмда Маъмунийлар насли тугатилди. Юрт Ғазнага тобе бўлди. Мақсадига етган султон Маҳмуд бир ҳафтадан кейин Ибн Саломни ҳам уйдан олдириб, Ғазнага равона бўлди.

Ҳижрий 407 йил (1017) ёзида бўлиб ўтган бу воқеа Хоразм тарихига фожеали саналардан бири сифатида киритилди. Аммо “Оққан дарё оқмай қолмас” деган қадимий нақл бор. Хоразм ҳам ўтда ёниб, кул бўлганидан сўнг бир силкиниб қайтадан тирилувчи афсонавий Қақнус қуши каби қайтадан тирилиб қудратли давлат сифатида тарихга киради. Бу Ануштегинийлар сулоласининг тахт тепасига келиши билан бошланади.

QO'SHNIM – QARDOSHIM

ЗАМОНАВИЙ ТУРКМАН ШЕЪРИЯТИДАН

САПАР ЎРАЕВ

(1932 йилда туғилган)

*Туркман тилидан
Абдувоҳид САИДМАТОВ
таржимаси*

ШОИРМАС

*Сайрар чоғи тилиб-тилиб бағрини,
Лолга дўнган шоир асло шоирмас.
Эл, гул билан қарши олган даврини
Ерга кўмган шоир асло шоирмас.*

*Ит хурди, ўтди-да карвонлар қатор,
Чин шоир ҳар куни тонг бўлиб отар.
Не бошлар бўлганда қуёшдай ботар,
Кўзни юмган шоир асло шоирмас.*

*Зулматдан кун бўлиб чиқар чоғида,
Ҳақ бир кун ноҳақни йиқар чоғида,
Кам келса, ёмғирдек ёғар чоғида,
Ёғмай, тинган шоир асло шоирмас.*

*Кўзин тикиб ўзгаларнинг пойига, Қалбидаги шубҳа музин эритмай,
Булганса кимнингдир отган лойига, Катта элдан илҳом олиб яратмай,
Тарозу тортилса, оғир жойига Ноқасни терс қилиб, элни қаратмай,
Ўтиб, минган шоир асло шоирмас. Яшаб билган шоир асло шоирмас.*

ҲАҚҚИМ ЙЎҚ

*Ғафлат уйқусидан уйғонди диёр,
Менинг уни кўрмасликка ҳаққим йўқ.
Кўз очиб, тирсакка таянди диёр,
Унга меҳр бермасликка ҳаққим йўқ.*

*Кезсак-да согиниб, дилни таъсирлаб,
Мустақиллик куттирди-ку асрлаб.
Тўқсон бирнинг куз ойинда қасирлаб,
Келди. Кучоқ кермасликка ҳаққим йўқ.*

*Неча йил айланди у ҳақда фикр,
Неча-неча доно айлаган зикр.
Мана, етиб келди, энди минг шукр,
Унга бошим эгмасликка ҳаққим йўқ.*

*Тангрим узоқ этсин унинг ёшини,
Кўрзон қилсин теграсини, дошини.
Яраштириб кўзи билан қошини,
Шеъру газал битмасликка ҳаққим йўқ.*

ГЎЗАЛ ШОҒУЛИЕВА

(1940 йилда туғилган)

*Туркман тилидан
Олим ТЎРАЕВ
таржимаси*

КЕЧИРГИН, ЮРАК

*Кечиргин сен мени,
Кечиргин, юрак,
Мен кеза олмадим сени йиғлатмай.
Қилич олиб ҳимоянга чиқсам-да,
Асролмадим бутун бағринг тизлатмай.*

*Севдим, юрак,
Сени телбавор севдим.
Борлигинг чулғади хаёлим буткул.
Талашдим тим қора кечалар билан,
Инграшинга чидамай тун-кун.*

*Севдим, юрак,
Сени телбавор севдим,
Ўтдим-кетдим сира парво қилмасдан.
Қизиги шул эрур, нелигин сезмай,
Ўтаркан одамзод ҳаддин билмасдан.*

*Севдим, юрак,
Сени телбавор севдим,
Бир нарса йигитинг торттирди фарёд.
Тарк этдим ўшанда дунё қизигин,
Кўзларимга илмай ўзга бир хилқат.*

*Кечиргин сен мени,
Кечиргин, юрак,
Мен кеза олмадим сени йиғлатмай.
Қилич олиб ҳимояннга чиқсам-да,
Асролмадим бутун бағринг тиглатмай.*

БОҚИБ КЕЛ

*Кўзлардаги ишқимга
Жоним, боқиб-боқиб кел!
Айланайин жўшиқинга,
Дарё бўлиб оқиб кел!*

*Эзилсанг, эзиларман,
Қулсанг, мен ҳам куларман,
Кўкда юлдузлар чаман,
Бўйнимга, ёр, тақиб кел!*

*Асал янглиг тилимдир,
Сочим тушар белимга.
Севги ўти шириндир,
Ёнайин, ёр, ёқиб кел!*

*Асал янглиг тилимдир,
Сочим тушар белимга.
Севгим ўти шириндир,
Ёнайин, ёр, ёқиб кел!*

АҲМЕД МАММЕДОВ

(1942 йилда туғилган)

ТУРКМАНИСТОН

*Қўлга олсам қаламимни ёзмоқ истаб шеърү достон,
Қалб тўридан садо келар: “Бир гулистон – Туркманистон”.*

*Хизр кўрган яйловларим дилгинамни яшинатадир,
Турфа рангда жилоланган боғу бўстон – Туркманистон!*

*Ёзги бугдой, кузги бугдой тўлқинланар уммон янглиг,
Бошоқлари кўз қувончи, сунбулистон – Туркманистон!*

*Болаларнинг қувноқ саси, қиз-жувонлар қаҳқаҳаси,
Гўё дейсиз бу юрт, сўзсиз, булбулистон – Туркманистон!*

*Копеттоғга борган чоғим кўнглим тоғдек юксалгуси,
Қалбимга кир, баҳор ели, фасли найсон – Туркманистон!*

*Бедов чопмас, учар илло, қанотланган қушлар янглиг,
Юракларга берар гурур, гул-гулистон – Туркманистон!*

*Тани-жони бир чулганмиш шоири Аҳмад билан,
Ошиғу маъшуқ гўё, гул-гулистон – Туркманистон!*

ҲАҚИҚАТМИ?

*Бир-бировга сўз бердик – сўзларинг ҳақиқатми?
Ҳамда кулар юз бердик – юзларинг ҳақиқатми?*

*Икки юзли, уч юзли, ўн юзли одамлар бор,
Сўз лаззати туздадир – тузларинг ҳақиқатми?*

*Дунё бугун шундайин турфа ранг-ла безанди,
Кўксинг узра кўша ой-нозларинг ҳақиқатми?*

*Чин бўлса гар гапларинг, ёқса ёқсин дардларинг,
Ўз кўзидан жой берган кўзларинг ҳақиқатми?*

*Гўё телба бўлгандир олам-жаҳон ишқимдан,
Ишқ йўлида қолдирган изларинг ҳақиқатми?*

*Севги синовда сўнар, сўнса сўнсин, барибир,
Ўтсин менинг қишларим, ёзларим ҳақиқатми?*

БАҲОРГУЛ КАРИМОВА

(1945 йилда туғилган)

*Туркман тилидан
Абдувоҳид САИДМАТОВ
таржимаси*

УЛУҒЛИК

*Она тупроқ улуғ неъмат чаимаси,
Шакли қуёш – дастурхонда нонимиз.
Ҳаётнинг бошидир бу тупроқ, бу ер,
Тўйдирар, кийдирар, сақлар жонимиз.*

*Сувларнинг қудрати буюкдир жуда,
Сувдир табиатга жон баҳи айлаган.
Маъни борми сув бўлмаган тупроқда,
Сув ҳаётдир борлиқни нақш айлаган.*

*Она-Ватан буюк, унда жам мудом,
Асрларга тенгдош умр маъниси.
Ер юзида энг суюкли нарсанинг
Ватанга тенг бўлмас бари-бариси.*

*Инсон мартабаси улуғдир бизда,
Ҳам улуғдир Қорақумнинг ҳавоси.
Туркманнинг кўксини кўкка кўтарган
Улуғ қавмимизнинг тилак-дуоси.*

ДАВРОНА ТУШДИ

*Замонлар айланди бахтли туркманнинг,
Нурли қорачиги уммона тушиди.
Далалари бўстон, чўли гулзорлик,
Йўллари эзгулик фармона тушиди.*

*Энди ўз турмушин қўшиқ, соз этар,
Осуда кунларин қўйнин ёз этар.
Файрати, шиддати бир овоз этар,
Нурлари ҳаттоки осмона тушиди.*

*Ҳеч ким унга тенгмас сохту сумбатда,
Бизда одам мартабаси қимматда.
Асло толмасин, эзгулигу ҳурматда,
Бугун шон-шуҳрати ҳар ёна тушиди.*

*Туркман олқиш айтар Орқатогина,
Юракдан қувонган шамчирогина,
Ўлкамиз ўхшайди Эрам богина,
Элим шундай ажиб даврона тушиди.*

МИВЕ ТУВАҚБОЕВА

(1952 йилда туғилган)

*Туркман тилидан
Олим ТЎРАЕВ
таржимаси*

ОДАМЛАР ОРАСИДА

*Денгизлар аччигин, чучугин тотган, Гоҳо қайғу чекдим, қалбим поралаб,
Чорлоқлар мисоли суяги қотган, Яшамадим нопокларни соялаб,
Мен инсонман эзгулик-ла бахт топган Ватан, сенинг тузинг едим ҳалоллаб,
Одамлар орасида. Одамлар орасида.*

*Гоҳи ўтган кунлар хатосин сездим, Эл-юрт шодлигини кўриб юксалдим,
Ўзимча яшадим, ўзимча кездим. Тақдирда не бўлса, мен уни олдим,
Маъносин изладим ҳар доно сўзнинг Ҳалоллик, покликнинг қадрин билолдим,
Одамлар орасида. Одамлар орасида.*

*Бетақлид яшадим ҳаёт йўлимда, Юксакларда билиб оддий мартабам,
Суяниб яшадим азиз элимга, Ожизларга қўлим бериб кетарман,
Бахт топдим яхши ният – феълим-ла Ҳали манзил узоқ, кўп йўл ўтарман,
Одамлар орасида. Одамлар орасида.*

*Кимлар отар бўлди алдов ҳалқасин,
Кимлар мадад берди, Тангри ялқасин,
Байроқ қилиб яшанг инсон сарпосин,
Одамлар орасида.*

СУБҲ ЕЛЛАРИ

*Кунчиқар ўради алвон рўмолин,
Осмон ерга нақд айлади жамолин.
Ловуллаиди Тонг юлдузи, ҳилолим,
Тўхтатсанг-чи уни, субҳ еллари.*

*Тарқалганди энди қишининг тумани,
Эрта баҳор олиб келдинг турнани.
Сенинг куйинг тинчлантирар уммонни,
Мақомларинг малҳам, субҳ еллари.*

*Мажнунтоллар эгиб турар бошларин,
Тинчин бузиб шўх-шўх қалдирғочларни,
Силаб-сийпалайсан сунбул сочларни,
Эъозлаб эсавер, субҳ еллари.*

*Ҳукмрон кечага ясаиб якун,
Қайларга йўқолди юлдуз тўла тун?
Қучоғинга олиб борлиқни бутун,
Уйқудан уйғотгин, субҳ еллари.*

*Оппоқ тонгда сайроқ қушлар овозин,
Жонга лаззат, шифобаҳи ҳавосин,
Қалбга қуйиб, жўшидир илҳом дарёсин,
Сен менинг орзуйим, субҳ еллари.*

*Мен ўз тақдиримдан норозимасман,
Гулларни ҳидладим, ишқида мастман.
Салом йўладим мен эзгу ихлосдан,
Етказинг саломим, субҳ еллари.*

*Кўриб кунчиқарнинг алвон шафагин,
Эсладим ҳаётнинг берган сабогин.
Мен севган йигитга сенсан чопарим,
Ёшлигим ва севгим, субҳ еллари.*

МАМАТНАЗАР БОБОНАЗАРОВ

(1954 йилда туғилган)

*Туркман тилидан
Юсуф НАСИМ
таржимаси*

ИЛТИМОС

*Чашма энгандайн бўлсин кўнглима,
Менга “Гўрўгли”ни ўқиб бер, ўғлим.
Одам ўғли мард деб тоққа юкунар,
Менга “Гўрўгли”ни ўқиб бер, ўғлим.*

Умрлар, давронлар парда-пардадир,
Ватан қонингдадир, номус сардадир.
Ғайрати қояда, кўнгли ердадир,
Менга “Гўрўғли”ни ўқиб бер, ўғлим.

Адашмиш, албатта, хом сут эмгандир,
Лекин марддир, бошин эгиб келгандир,
Кўнгли мумиёси, элдан бўлгандир,
Менга “Гўрўғли”ни ўқиб бер, ўғлим.

Туркманнинг қувончи, хаёли-ёди,
Қишларда мардона кўрабдир ёзи,
Душманга қиличу сирдошга сози,
Менга “Гўрўғли”ни ўқиб бер, ўғлим.

Тонг туриб, кеч ётдим, сурдим давронни,
Ёзим ёз бўлсин, деб урдим жавлонни,
Қаддига келтирсин қари гавдамни,
Менга “Гўрўғли”ни ўқиб бер, ўғлим.

АННАТУВОҚ ҚАҚАЕВА

(1961 йилда туғилган)

ИСКАНДАРНИНГ ВАСИЯТИ

(ривоят)

Кўп кишварни забун қилган Искандар,
Ажал тепасида солганда соя,
Деди, қавмин йиғиб, тўхтатиб жанглар:
“Менинг ҳам умримга етди ниҳоя.

Энди бир васият қилайин менам,
Одам қутулмагай қисматдан-ўтдан.
Беҳос тўлган куни менинг паймонам,
Икки қўлим чиқиб турсин тобутдан!

Беаёв қон кечиб, зулм айлаб элга,
Тўплаган бўлсам-да беҳад ганж-бойлик,
Қўлларимга қараб, сўнги манзилга
Бўш кетиб боришим кўрсин халойиқ!..”

НАРИМОН ЖУМАЕВ

(1925–1990)

КЕКСА ЧЎПОН ВА САҲРО

*Рус тилидан
Шоҳиста НИЁЗМУҲАММАД
таржимаси*

Куёшли кун нечукдир бирданига сўнди. Гулназар оға атрофга зехн солди ва уфқ чеккасида қорамтир булутлар галасини тўдалашаётганини кўрди.

У биясини чўккалатди ва иссиқ кийимларини олишга тутинди. Шу дамда саксовуллар шохчалари силкиниб, барханлар ўрқачларидан қум силжий бошлади. Гўё бир махлуқ қочиб қутилолмаслиги аниқ бўлган ўз ўлжасига яқинлашаётгандек эди.

Қишнинг оғирқарвон бу бўрони, жазирама июлнинг қум гирдобларини осмонга кўтарадиган, куёшни ҳам тўсиб қўядиган бўронларига ўхшамасди. Бу бўрон оғир қора булутларни шошилмай судрар, йўл-йўлакай ёруғ оламини қоронғу қилиб, Қорақумнинг бутун кузги тароватини қор пардаси остига яширар эди.

– Ажаб бўлсин! Қариларнинг гапига қулоқ солмадингиз, ана энди пушаймон бўласиз! – кўнглидан ўтказди кекса чўпон.

Шувоқ бутаси тагида орқа оёқларига таяниб турган семиз юмронқозик уясига лип этиб кириб кетди. Уни бу кимсасиз барханлар орасида кекса чўпон нимадан бунчалик норози бўлаётгани ва унинг хитоби кимга аталгани унчалик қизиқтирмасди.

Бу беғам жонивор, агар колхоз хўжалиги раисининг қаттиқ талаби билан чорвани қишки яйловларга ҳайдаб ўтказиш узоқ вақт тўхтатиб турилгани ва уларнинг мана энди, ўтган куни олис, машаққатли йўлга тушишганини билганида эди, кекса чўпоннинг ўкинчини тушунган бўлармиди.

Гулназар оға кигиз астарли оғир чакмонини эгнига ташлаб ерга ўтирди, елкаси билан туясига суянди. Шу пайт туя сесканиб кетди: совуқ қуюннинг енгил кафтлари уни ва чўпоннинг алмисоқдан қолган чакмонини куч билан уриб ўтди.

Гулназар оға оғирлашиб қолган чакмонини нарига отиб, оёққа турди. Қор учқунлай бошлади.

Қорақумнинг майин куз куёши хиралашиб қолди, энди бу анча давом этади. Оқиш тусга кирган осмон гумбази ерга қапишаётгандай эди. Шамол оқ қанотларини асабий силкиб, шиддат билан келиб урилар,

саксовулзорлар ичида чалкашиб типирчилар, ярадор бўри мисоли ўзини у ёқдан-бу ёққа ташлар, увиллар эди. Бироқ кекса чўпонга бутун олам худди оппоқ сукунат ҳукмида тилсимлангандек туюлар эди.

“Ҳозир сурувлар, ҳойнаҳой, қорамтир барханлардан ошиб ўтиб, Шўр кудукдан узок бўлмаган ерларга етиб келишгандир. Демак, мен уларнинг йўлини кесиб чиқадиган бўлсам, тахминан Яланғоч чуқури олдида учрашамиз...” – диққатини бир нуқтага жамлаб ўй сурди қария.

Ортга қайтаётганида нафақага чиқётганлар шарафига ташкил этилган кишлоқ тантаналарига улгуриши кераклиги ёдига тушди.

Ўтган қиш осмон булутларини қизғанган эди. Сахро бирор марта ҳам оппоқ либосини кийиб ясанмаганди. Ҳозир эса булутларнинг оғирлигидан ергача осилиб қолган осмоннинг жуда сахийлиги тутяпти...

Қиш аёзи аллалаётган сахро уйқуга кетди, йўрғалаётган бия устидаги катта ёғоч эгар бир маромда чайқаларди, аммо кекса чўпоннинг мудроқ босган қовоклари сергак. Гулназар оға хаёлга толди. Ўтган ҳафтадан буён унга бир ўй ором бермас, шу ўйининг охирига етиш дардида эди – у миясида ечилмаган, мавҳум ўй-хаёлларнинг ғужғон ўйнашини ёмон кўрарди.

Бир ҳафта илгари чўпонлар ёнига соқол-мўйлови қиртишлаб олинган бир маърузачи келди. У ҳамма эшитган, бутун оламга маълум гапларни гапирди. Бироқ чўпонлар меҳмондўст, бағрикенг бўлади, ташриф буюрган одам қанчалик эзма маърузачи бўлмасин, бу даврада ҳамсуҳбатлар бир пиёла чой билан сийланар эди...

– Мана, атрофимиздаги одамлардан мисол олайлик, – деди сўз орасида ёш маърузачи. – Барчага аён, Гулназар оға умр бўйи кимсасиз, жимжит саҳрода чўпонлик қилди. У кишининг ўғли эса – муҳандис. Энди ҳаммамиз учун қизиқарли, тўлақонли ҳаёт сари йўллар очаяпти.

– Тўхта-чи, кадрдоним, – унинг сўзини бўлди Гулназар оға. – Тушунмадим, чўпон ҳаёти нимаси билан қизиқарли эмас экан?

Маърузачи қип-қизариб кетди.

“Арзимаган икки оғиз гап учун қизишиб кетдим-да, меҳмонни хафа қилиб қўйдим. Балки шунчаки оғзидан чиқиб кетгандир”, – кейинроқ қария йигитчани изза қилганига пушаймон бўлганди.

“Йўқ, оғзидан чиқиб кетмаган! – эгарда чайқалиб кетар экан, энди қатъий тўхтамага келди қария. – Бу маърузачи йигирма йил муқаддам киндик қони тўкилган мана шу барханларга беписанд назар билан қарайди. Тагин чой устида шаҳар ресторанларини шундай таърифлади, асти қўяверинг! Ўзининг сўлаги томоғига тиқилиб қолай деди-я...”

Гулназар оға ўз даврида бу тирмизакдан кўпроқ ресторанларни кўриб қўйган. Курортларда бўлган. Бутуниттифоқ кўрғазмасида медаллар олган. Шунча давру-давронлардан кейин ҳам чўпон таёғи унга оғирлик қилмади. Инсон бемаъни ҳузур-халоватлар учун севмайдиган иши билан машғул бўлиб, ҳар куни ўзини қийнаса, бу ҳаёт эмас, унинг заррача қиймати йўқ.

Ой олис барханлар узра сайрга чиқишидан аввал ҳали хира юзига оро бермоқда эди. Тун зулмати ерга қоп-қора кигизни тўшашга улгурмаганди. Беҳад улкан юлдузлар шу даражада ярқираб нур сочишар эдики, худди ўзлари учун ҳам, кечикаётган ой учун ҳам порлаб туришганди. Боз устига, шуълаларнинг тип-тиниқ, оппоқ қорда аксланаётгани уларга ёрдам бераётган эди.

Кекса чўпон Қорақум тунларини яхши кўрарди. Кундузлари изғирин бўронлар қанча ғалаён қилмасин, жазирама иссиқнинг нафаскесар тафти жонни қанча чакмасин, тунда уларни сокин осудалик ва гўзал бир тозалик мағлуб қиларди.

“Қорақумнинг фусункор сеҳру тароватини ҳис қилмаслик учун чириган саксовул бўлиш керак, – ўйлади қария. – Қорақум! Жонажон маконим менинг, Қорақум! Сирли, гизли гўзаллигингни қандай таърифласам? Хусну тароватингни кўклам чоғи юнги олинган қўйларни соғадиган хушрўй кизларнинг парваришланган қўлларига қиёслайми? Ёки қип-қизил лолалар билан қопланган баҳорги яйловларингга мақтов ёғдирайми? Балки сенинг беҳисоб бойликларингни бир-бир санаш керакдир? Каспийнинг ерости нефтлари ҳақида эслатиш жоиздир? Йўқ, сендаги хусни тароват ва ноз-неъматлар олдида менинг сўз бойлигим ғариблик қилади.

Устида куёшининг нурлари жилоланадиган Туркман қоракўл териларининг, бебаҳо гулгун гиламларимизнинг, бўй-басти, чопқирлиги билан донг таратган ахалтекин тулпорларимизнинг доврўғини эшитмаган бирор мамлакат курраи заминда бормикан.

Кумушсимон-кўкимтир барханлар тизмаси қўйларнинг кулранг подалари янглиғ бир хил шакл-шамойилда эди. Аммо кекса чўпон худди ўз сурувидаги ҳар бир қўйни белгиларига қараб ажрата олгани каби теваракдаги ҳар бир тепалик, қиялик ва баландликлар қандай номланишини ёддан билар эди. Жанубий Қорақумда Гулназар чўпон ёққан гулханнинг тутуни кўтарилмаган бирор манзил-макон бормикан?!

Нихоят, қўш ўрқачли тепаликдан ой мўралади. Ана, бу ўша бархан, шунинг ям-яшил этагида эллик йил аввал чўпон ёрдамчисидан чўпонга айланган эди. Қариб қолган отаси унга ўзининг чўпон таёғини топширар экан, сабр-тоқатли бўлиш, хўжайинлар билан жанжаллашмаслик тўғрисида ўғит берганди. “Чунки сизларнинг кучингиз тенг эмас”, огоҳлантирганди отаси, куч деганда хўжайин эгалик қиладиган қўйларнинг миқдорини назарда тутган эди. Ўшанда Гулназар тез орада кучлар мувозанати оддий йўл билан ўзгариб кетишини хаёлига ҳам келтирмаганди: қўй сурувлари ким меҳнат қилаётган бўлса, шунга бериладиган бўлди.

“Бизнинг сурувимиз абадий, – ўшанда Гулназарнинг отаси шундай деганди, – худди Қорақум каби абадий. Подадаги қўйлар, совлиқлар янгилаверари, бизнинг содиқ ёрдамчиларимиз – итлар ўлаверари ва туғилаверари, уларнинг эгалари ўзгаради, бироқ манави чўпон таёғи яшаб қолиши, авлоддан-авлодга ўтиши керак...”

Таёк темирдай қаттиқ, оғир. Ҳеч ким унинг ёшини, тарихини билмайди. Лекин ҳамма биладики, бу таёк Гулназарнинг чўпон авлоди пайдо бўлгандан буён мавжуд.

Баланд тепалик устида якка ўзи қаққайиб турган, сахро акацияси учига тирмашиб чиққан мусаввир ой саҳронинг суратини кўмирдек тим қора соялар билан чизди-қўйди.

Кекса чўпоннинг чамасига кўра, у тез фурсатларда кўхна шаҳар харобалари устидан чиқиши керак эди. Гарчи бу жойлар унинг қимматли хотиралари билан боғлиқ бўлса-да, Гулназар оға бу вайроналарга яқинлашгиси келмасди. Ҳар гал, тепаликлар орасидан ногаҳон сузиб

чиқадиган, улуғвор мудрокқа чўмган урчуксимон сағаналар қуббаси кўриниши билан Гулназар оғанинг юраги ўзига итоат қилмай қўяр, суюкли ёри билан биринчи марта учрашувга чиққан ўсмир йигитнинг юрагидек жуда қаттиқ дукиллаб ура бошларди. Бунинг ажабланарли жойи йўқ: у шу ерда бир пайтлар сочлари узун Сахрогул билан яширинча учрашиб юрган кезларидан қолган ёркин хотиралар ҳамон унинг калбида тирик...

Ўша дамлардан бери барханларда, яйловларда Қорақумнинг рангоранг чечаклари қирқ беш марта гуллади ва сўлди. Унга бир ўғил ҳамда икки қизни қолдириб кетган Сахрогул энди уни уй олдида майин табассум билан кутиб олмайди. Бироқ Қорақумнинг қумлари у ҳақдаги хотираларни сақлаб қолган, гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда Гулназарга ўша такрорланмас бахтли кунларни эслатиб туради.

Хув ана, таниш қуббаларнинг шарпаси кўринди. Кекса чўпоннинг юраги тез-тез ура бошлади. Бир куни ҳозир турган жойида, одамларнинг кўз ўнгида хотинини беҳосдан қучиб олгани ёдига тушди. Эл олдида хотинини ўпган чўпон ҳақидаги дув-дув гап ҳаммаёққа тарқадди, Қорақум сахроларидан ошиб овоза бўлди! Чўпоннинг ноодатий, ғалати қилиғини эшитган одамлар бош чайқаб қўйишар эди. Эҳ, улар Гулназар оғанинг хотини қанчалар сулув эканини билишмас эди-да! Ҳар гал сахродан уйга қайтиш Гулназар учун чинакам байрам эканидан ҳам, ўз уйининг остонасини, худди тўйдан сўнг келин ҳузурига илк марта кираётгандек, катта ҳаяжон билан ҳатлаб ўтишидан ҳам одамлар беҳабар эди.

Ўлик шаҳар уфқдан-уфққача ястанган эди. Чек-чекгарасиз улкан ҳудуд, гулдор ва гулсиз нақшинкор ва сип-силлиқ сопол синиқлари билан тўлиб ётарди. Бу ерда юзлаб йиллар мобайнида кўзалар ва турли хил идишларни синдириш бўйича жаҳон беллашувлари ўтказилган, деб ўйлаш мумкин эди.

Гулназар оға сахрома-сахро юриб, ана шундай вайрон бўлган шаҳарларнинг кўпига дуч келган. Уларнинг ҳеч бирида вайронгарчиликдан омон қолган қасрлар ёки тош истехкомларни учратмаган. Ўтмишга дахлдор ҳашамат нишонлари ўчиб кетмаган сағаналаргина ўзининг чинакам интиҳосини жим кутиб ётарди.

“Ҳа, қадимги истилочилар нималарни қўлга киритишса, шуларни вайрон қилиб кетаверишган, фақат сағаналар ва қабристонларгагина тегишмаган, аяшган”, ўйлади Гулназар оға.

Қирқ йилча аввал шу ерларга биринчилардан бўлиб қадами етган саводли одамларнинг айримлари бу шаҳарнинг вайрон бўлишида қумни сабаб қилиб кўрсатганини эслади.

“Ҳа, ҳозир ҳам кўпчилик сахродан кўрқадди. Беҳудага кўрқишади. Қорақумнинг майин қумлари ўт-ўлан билан қопланган кўрпа остида бўлса, у унумдорлиги ва марҳаматини аямайди. Агар унинг устидан ўша кўрпа олиб ташланса, қуп-курук қумлар асов шамолларнинг ўлжасига айланади-қолади. Қум устида қанча кезган бўлсам, ҳеч нарса ўсмайдиган жойларни камдан-кам учратганман. Ҳатто тақир ерларни ҳам ғўза униб чиқишига мослаштиришади. Қорақум дарё (у канални шундай ном билан атарди) бўйларида эса, мана, неча йиллардан буён булдозерлар билан барханларни текислаб, мўл ҳосил олишмоқда. Қорақум қумларида

боғлар ва экин далалари кўпайганидан сурувларга жой етмай қоладиган эртакнамо кунлар узоқ эмасга ўхшайди...”

Ўлик шаҳар четида кекса чўпонни фалокат кутиб турарди. Урушда яраланганидан сўнг госпиталга тушганини ҳисобга олмасак, Гулназар оғанинг шифокорларга, дориларга иши тушмаганди. Мана, у оғриқ зўридан юзини тириштирганча қор устида ётипти, кимирашга мажоли йўқ. Тепасида эса вафодор туяси айбдор қиёфада маъюс термулиб турарди. У қор кўмган чуқурга тушиб кетганида эгасини итқитиб юборганди. Гулназар оға хушсиз ҳолда узоқ ётмаганини осмонда тухум сариғидай сарғайиб турган ойга қараб билди.

Кекса чўпон турмоқчи бўлди, бироқ оёғидаги қаттиқ санчик бунга имкон бермади. “Ҳақиқатан ҳам ҳалиги ўша... *пепсинга* мурожаат қилишга тўғри келади-ёв...” – деди хўрсиниб, сўнгра итоаткорлик билан қорга чўзилди. Ўзини нафақахўр сифатида тасаввур қилди. Мана, у серсоя қайрағоч тағидаги гиламда, юмшоқ ёстикни тирсагининг остига кўйиб ёнбошлаб ётганча чой ичаяпти. Янги газеталар аллақачон ўқиб бўлинган, кўнглидаги тушуниксиз умид туйғуси туфайли кўча эшигига қараб-қараб кўяди. Аммо эшик ғичирламайди. Одамлар ишда. Қария “ох” тортган кўйи ўзининг собиқ чўпон таёғига таяниб ўрнидан туради, чойхона томон жилади. У ерда қорни катта чойнаклар қаршисида ҳар доимгидек истараси иссиқ, файзли чоллар кўр тўкиб ўтиради...

“Каллага қандай бўлмағур хаёллар келади-я!” – деди Гулназар оға эс-хушини йиғиб олгач, яна оёққа қалқишга уриниб кўрди. Бу гал ҳам натижа бўлмади. Оғриқ тўхтамаган, тиззалари қалтираёпти. Яна чорасиз чўзилди.

– Нахотки шуларнинг ҳаммаси билан видолашиш фурсати етган бўлса?.. – деди у ён-атрофга мунгли кўз югуртираркан.

Жудоликнинг қора девори чанг бўрони сингари ўзи ва сахро орасида сурилиб келаётгандек туюларди. Севимли чўли шу девор ортида қолади. Энди у Гулназарсиз ҳаёт кечиради ва гуллаб-яшнайти. Чўлни усиз обод қилишади...

Гулназар оғанинг кўзларидан ёш думалади. Бу ёш томчилари худди хотини ўлган кунлардагидек катта-катта ва қайноқ эди. Ана шу қайноқ томчилар қарияни, устидан бир челак муздек сув қуйгандек, бирданига хушёр торттирди.

– Кўзинг ёшга тўлдими, обидийда қияпсанми, Гулназар? Балки бошинга ипак рўмол ҳам ўраб оларсан? – дея бақириб юборди у. Телпагини бошидан олиб, унга юзини артди.

Сержун телпакнинг афтига теккани таъсир қилдими ёки ўзининг хайқириғи сабабли, ишқилиб, Гулназар тетикланди.

– Мен ўзимни билмай юрган эканман, – тўнғиллади қария. – Ичимда кўзёшлар меши билан ғамлаб кўйилганини хаёлимга ҳам келтирмагандим. Майли, ҳечқиси йўқ, руҳимдаги кераксиз ожизлигим шу кўзёшлар билан чиқиб кетди. Ҳали кучим етади. Агар сурув беришмаса, қудуқ ёқасида ишлашга қоламан. Юраги хасталар қанча, улар ҳам меҳнат қилишяпти-ку. Масалан, бизнинг раисимиз. Тағин унинг иши оғир иш...

Ушбу фикр Гулназарнинг сахрога қайтиш қарорини қатъийлаштирди. Шундагина хуржунга солиб кўйилган дорилари эсига тушди.

Гулназар кулоққа аранг чалинадиган моторнинг ғувиллаган товушини эшитди ва бурғилайдиган ускуналик йўл танламас машина юриб келаётганини аниқ чамалади. Бурғиловчи машинада ўғли ҳам ишлайди.

“Балки ўғлим келаётгандир?” – шодон ўй келди миясига. Ва охириги йилларда биринчи марта ўғли билан руҳан муроса қилаётгани, ярашаётгани, у билан учрашишдан хурсанд бўлаётганини ҳис қилди.

Гулназар оға “боболари изидан юз ўгириб”, кўлига бутун Қоракумга машхур чўпон таёғини олиш ўрнига гайка калитини олган ўғлидан ранжиган эди, гарчи кекса чўпон бу ҳақда ҳеч қачон сўз очмаган бўлса-да, буни ҳамма биларди.

Ўғли Қоракумнинг қоқ юрагида ажойиб зилол сувли ерости кўлини кашф этганидан сўнг доврўғи бутун саҳрога ёйилганди. Гулназар оға кум тубидаги ерости сув омборлари ҳақида гап бошлайдиган одат чиқарганини сезиб юрарди.

Ҳозир эса у ўғлининг кўлини қисиб кўйишни сабрсизлик билан истаётганди, бу ёруғ оламда Қоракумнинг гуллаб-яшнаши учун меҳнат қилишга шай кучли, бақувват ва кадрдон кўллар борлигини юрак-юраги билан ҳис қилишни хоҳлаётганди. У ҳатто бу кўлларга боболардан мерос қолган таёқни беришга ҳам аҳд қилди.

Йўлтанламас ҳали тўхтамади, бироқ Гулназар оға кабинада чорва хўжалиги раиси – зоотехникнинг жуда чиройли қилиб тикилган телпагини кўришга улгурди.

“Ёрдамга отланишдимикан? Бирор қор-қол юз бердимикан?..”

Бироқ раиснинг юзидан ташвиш, ваҳима аломатларини топа олмагач, қария енгил нафас олди.

Оппоқ телпак соҳибининг ортидан Гулназар оғанинг ўғли машинадан кумга сакради.

– Ассалому алайкум, отажон! Йўл бўлсин?! – деди у, саломлашгач.

– Менинг йўлим аён! Сизлар-чи, кўйга ўхшаб қаёққа йўрғалаб кетяпсизлар?

– Сурувларни дарров ортга ҳайдашди. Ҳозир, эҳтимол, ўзларининг эски жойларига яқинлашган бўлишса керак. Бурғичиларга раҳмат! Улар вақтида ёрдам кўрсатишди! – хабар қилди зоотехник.

– Хўш, шундай экан, қаерга шошяпсизлар? – кекса чўпон раисга шубҳали, синовчан нигоҳларини қадади. “Шундай об-ҳавода ишнинг тепасида туриш ўрнига саҳро бўйлаб изғиганча, адашиб қолган Гулназарни излашяптими?”

Кекса чўпон ўзи учун шармандали бўлган шу воқеа ҳақидаги овозлар Қоракум сарҳадлари узра ёйилишини хаёлига келтирди.

Чўпоннинг овозидаги норози оҳангни илғаган раис гап нимадалигини дарров пайқади.

– Гулназар оға, – сўз бошлади у, – мени ўз хоҳиши билан ишини ташлаб келаяпти деб ўйлама. Чўпонлар ва бурғичилар шундай қарорга келишди. Овулга бориб келгин, йўл-йўлақай Гулназар оғани ҳам ўзинг билан ола кел, дейишди...

– Қаердан йўлга тушдинг?

– Узун тизмалардан.

– Бунақа айланма йўл билан юрмасанг ҳам бўларди...

– Ҳозир ҳаммасини сенга тушунтираман. Бу йўлни кўпчилик билан бамаслаҳат танладик. Даставвал, биз сени куннинг қайси пайтида кузатиб қўйганимизни ёдга олдик. Кейин бўрон сени қачон ва қаерда қувиб етган бўлиши мумкинлигини ҳисоб-китоб қилдик. Бизнинг чамамиз бўйича, Кўркам яйлови тевараги бўлиб чиқди. Тўғри эканми?

– Ҳа-а...

– Сўнгра сенинг қайтиш йўлингни обдон мулоҳаза қилдик, сурувлар томон кесиб чиқасан деб хомчўт қилдик.

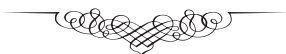
Гулназар оға тинглар экан, қалби борган сари иссиқ ҳароратга тўлиб борар эди. Юрагида камалак жилвалангандек таассурот пайдо бўлди, бу камалак мўл-мўл ёғдулари билан яқинда уйғонган хавотирларнинг беҳуда ва рангсиз манзарасини ёритар, фош этарди.

– Туяни ўғлингга қолдирамиз. Биз эса сен билан бирга қишлоққа жўнаймиз, – деди раис қатъий қилиб.

– Бироқ, ахир ўзларингиз мени у томонга юрмаслигимни ҳисоб-китоб қилгансизлар-ку... Сен қишлоққа боравер. Ўғлим билан иккимиз эса менинг манави пахмоқ “В-4”имга сиғамиз, – деди қария туяга ишора қилиб.

Ўғил шу пайт қоп-қора чуқурга, унинг атрофидаги топталган қорларга разм солди ва бу ерда нима содир бўлганини фаҳмлади. “Мана, у нега гулхан ёқмаган экан, – тушунди у. – Ҳозир уйга қайтгани яхши эди”.

Зоотехникнинг ҳам хаёлидан худди шу ўйлар кечди. У ҳам чуқурга эътибор қаратди. Аммо дунёда кекса чўпонни йўлидан қайтара оладиган қуч йўқлигини иккови ҳам яхши биларди.

QO‘SHNIM – QARDOSHIM

ОМОНДУРДИ АННАДУРДИЕВ

(1941 йилда туғилган)

Туркман тилидан
Шукур ҚУРБОН
таржимаси

РУБОИЙЛАР

*Оқ урпоқли сариқ чўллар, бу – Ватан,
У борки мавжуддир бу жону бу тан.
Баҳосин сўрама, билмасман зинҳор.
Мен Ватанни сотиб олмадим зотан.*

* * *

*Бу дунёга келдик, кетдик? Найладик?
Яхшиликка шерик бўлдик, куйладик.
Оталар йўл очиб кетибди бизга.
Биз шу йўлни Ер шарига бойладик.*

* * *

*Эл-юрт сени оқ атаса, оқсан, сен,
Эл-юрт сени кўк атаса, кўксан сен.
Эл-юрт сени тилдан қўйса, унутса,
Бу дунёда бор бўлсанг ҳам, йўқсан сен.*

* * *

*Қушлар, сиз-ла гўзал бу дунёи дун,
Бироқ ҳар ким ҳар хил қуяр сиз учун:
Сиз учун бозордан, қўринг, кимлардир
Ўқ олар, ким эса егулик – дон-дун.*

* * *

*Сенинг учун ҳасратмидим, доғмидим,
Ё хуш нафас уфургувчи боғмидим,
Онажон, кулдира билмадим сени,
Мен кетсам йиғладинг, келсам йиғладинг.*

* * *

*Ёлгон учди, кўзлаган томига тушиди,
Тухмат, доғ кимнинг пок номига тушиди.
Софдиллар “гул” билиб илоннинг тилин,
Қанчалаб синчалак домига тушиди.*

* * *

Отанг сенга катта юрак берибди,
Юрак эмас, синмас эшкак берибди.
Эҳтимол, бу сенинг бахтингдир, бахтинг,
Эҳтимол, бахтингдан дарак берибди.

* * *

Обрў-эътибордан бир йўла кечиб,
Бу сўзни сен ҳақда айтар у нечук.
Балки қўрққанидан хуриб юргандир,
Хурганидан қўрқиб юрган бу кучук.

* * *

Яхшиликда қолсин десанг мендан из,
Ақл – валиаҳдга гам бўлмас каниз,
Ёлгонни ёзгувчи ёқут қаламдан
Кўча тозалаган супурги азиз.

* * *

Хоҳи қўрқ, хоҳ қўрқма – бўлари бўлар,
Эркин йиғлаганлар – эркинлаб кулар.
Қимтиниб кунда минг ўлиб юргандан,
Минг йил тўлиб яшаб, бир ўлгим келар.

* * *

Ҳаёт – оқар дарё, тубин кўрмадим,
Айқириб оқадир, уйғун кўрмадим.
Фил обрўй қозонмас чибин ўлдириб,
Қон сўриб фил бўлган чибин кўрмадим.

* * *

Саҳромизга йўл кўрсатган онам бор,
Қошида бош солиб турган оним бор.
Кекса, деб кўнглига тегмагил каттиқ,
Ундан менга шионч номли инъом бор.

* * *

Хазон бўлсанг, онанг учун баҳорсан,
Боққанинг инжитма, сен ҳам боқарсан.
Ёнаётган она демиш ўглига:
“Келма, болам, қўлларингни ёқарсан!..”

* * *

Қора кучни эмган бир шамол турди,
Ғунчани поралаб, гулни сўлдирди.
Даралар безаги – бу ажиб чинор
Ерпарчин бўлди-ю, қадрин билдирди.

* * *

*Ҳар кимса ўзидан қолдирар ёдгор,
Тарих саҳфасида кўпнинг номи бор.
Игна билан қудуқ қазган айб эмас,
Гоҳо илиқ сўздан бўлса умидвор.*

* * *

*Аҳволим нечукдир? Нечукдир ҳол-жон,
Нечук дард ва дармон? Нечук бу армон?
Муаллим беш баҳо қўйди сўрамай,
Ўз-ўзимдан қандоқ олай имтиҳон?!*

* * *

*Кўпайганда – қаттиқ кўпайиб борар,
Бўлар-бўлмас хати кўпайиб борар,
Бир чўпоннинг моли ёйлаб-яйраса,
Бир чўпоннинг ити кўпайиб борар.*

* * *

*Жийданинг ёнига боргулик эмас,
Сарғимтир гулини кўргулик эмас.
Кўрса бўлар балки, берса ҳам бўлар,
Гулининг бўйидан тургулик эмас.*

* * *

*Бор ишни битирган – азмойиш экан,
Тоб-тоқат – таъвишига кушойиш экан.
Ҳеч ким қўрқмай қўйди бўри, қоплондан,
Энг даҳшатли йиртқич – каламуш экан.*

* * *

*Билмадик – сўзларинг болмидир, заҳар,
Агар аҳмоқ бўлсанг, жазоинг шакар.
Табиатда бунга яққол мисол бор –
Чаён тепасига миндириб чақар.*

* * *

*Улар турмуш қурди суйиб, хоҳлашиб,
Тўйларига меҳмон келди тоғ ошиб.
Рўмол ўрамоқчи бўлар эрига
Келин, энди, ҳар кун ҳуқуқ талашиб.*

* * *

*Кўп бўлганда нима? Оз бўлганда не?
Қишдан фарқланмаса, ёз бўлганда не?
Ширин жонинг роҳат топмаса тича,
Суйибсан, суйганинг қиз бўлганда не?*

* * *

Табиат қудратин аяб қўйибдир,
Бекор саъй-ҳаракат айлаб қўйибдир:
Ранг-туссиз, кўримсиз ясаб булбулни,
Попишакни бўяб-бежаб қўйибдир.

* * *

Сен-ла дўст тутиндим, пушаймон бўлдим,
Душман бўлдим, қаён қочиб қутулдим?
Энди на душманинг, на-да дўстингман,
Бироқ юзлашганда паришон бўлдим.

* * *

Гунчадан сўрарлар, гулдан сўрарлар,
Чақмоқдан, ёмғирдан, елдан сўрарлар.
Сўрмас туққанимдан кимлигим асло
Туққаним кимлигин элдан сўрарлар,

* * *

Элим, сенинг ҳар нақлингга ташна – ман,
Элим, сенинг ҳур ақлингга ташна – ман.
Элим, итинг бўлайин эшигингда.
Ёт ётоқда от бўлиб кишнагандан.

* * *

Чумчуқлар хокисор – сайрагани учун,
Ҳаёти оҳангдор – сайрагани учун –
Қўшиқлари янгроқ ҳамда туганмас:
Жам бўлиб, бўлиб жўр сайрагани учун.

* * *

Қушлар, иссиқ-совуғини бу юртнинг
Жон-жонимдан хушлаб яшарман бутун.
Сиздек кўчмасман мен ўзга юртларга
Сиздек, ўз ҳолимча, ташлаб бор-будим.

* * *

Дўстлар, қалбим енгилмас ва жўшли экан,
Чўлим – гул, тоғларим олтин тошли экан.
Энди билдим манглай тернинг шиддатин,
Тогдан энган сел сувидан қучли экан.

* * *

Ўригим уйимни буркаб ўсар жим,
Хушнуд кечар бунда қанчалаб йилим.
Юрак-беланчагим қалбим уйинда
Тебратиб ўлтирар ишқинг, севгилим.

* * *

Сўзингни қўрғошинга менгзатайинми?
Юрагим уришига менгзатайинми?
Кимлар сени Ой деди, ким эса Юлдуз,
Дунёни туришингга менгзатайинми?

* * *

Эй соддалик, сарим сенга садога,
Сен-ку мудом ором бердинг гадога.
Бир илиқ сўз кўнглинг тоғдан кўтарар,
Ҳавасмандман иқрорингга, ваъдангга.

* * *

Гийбат, фисқ-фасод-ла атрофинг ўраб,
Юрган йўлинг зимдан турарлар сўраб.
Яхшилик Кун янглиг чиқар ловуллаб,
Ёмонлик тезакдай – бурқсийди шу тоб.

* * *

Аччиқ сўз сақлама тилинг остида,
Илон яширинмасин гулинг остида.
Бахтни келтирмоқ шарт доим узоқдан,
Бадбахтлик ҳамиша кўлинг остида.

* * *

Англаш лозим табиатнинг бу ажойиб сабогин,
Турфа қилиб яратади у ҳар гулу япрогин.
Йил ёгинсиз келиб, қувраб ётганда ҳар ёқ,
Шавқи ошар илдизлари узун янтоқнинг.

* * *

Яшадим, эл-юртга оловдай керак бўлиб,
Фикрат олами ичра жонсарак бўлиб.
Ёзиб улгурмаган байтларим, шаксиз,
Чиқар кафанимдан капалак бўлиб.

* * *

“Зўр” экани – ул зангарнинг таниши,
“Зўрдан зўрлик” – танишларнинг “ёниши”,
Чинор – чинордир ул, ўзича яшар,
Қамиш эса елкалайди қамишини!

* * *

Турмуш китобини бобма-боб ўқи,
Назар сол ҳар кимга – ҳаққа, ноҳаққа.
Бебурдлар олган чоқ оёгинг ўпар,
Берар чоғларида туттишар ёқа.

* * *

Маъно ўғирлайди, оҳанг ўғирлар,
Бемалол ўғирлар, ҳолтанг ўғирлар.
Шукронам шунгаки, “кучли шоир”им
Каттадан-кичикдан тенг-тенг ўғирлар.

* * *

Улуг улгайтирар –ўзига қадар,
Кичик кичрайтирар ўзига қадар.
Ўзидан олдинроқ ўтказмоқ эса,
Улугга-да, кичикка қийин нақадар.

* * *

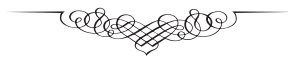
Кундан олган ёғдулигин ой тўлар,
Сувдан олган юмшоқлигин лой тўлар.
Одобли бўл, уйга меҳмон келганда,
Иззат-икромингни қўноқ қайтарар.

* * *

Менинг бир қўшим бор – шунақа семиз,
Қулоқ тақсанг – эшак, тиши тақсанг – тўнғиз.
Ожизни кўрганда қингир-қаҳрли,
Кучлини кўрганда мулойим тенгсиз.

* * *

Қандай юрар, қандай турар – ўз иши,
Индама, бос индамай тишига тишни.
Эшитди гийбатин эшик ортидан
Ҳам манглайин гурра қилди бу киши.

DRAMA

УИЛЬЯМ ТЕННИСИ

(1911–1983)

“ОРЗУ” ТРАМВАЙИ

*Рус тилидан
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси*

Иштирок этувчилар:

БЛАНШ ДЮБУА
СТЕЛЛА – унинг синглиси
СТЭНЛИ КОВАЛЬСКИЙ – СТЕЛЛАнинг эри
ХЕРОЛЬД МИТЧЕЛЛ (МИТЧ)
ЮНИС
СТИВ
ПАБЛО ГОНСАЛЕЗ
ЗАНЖИ ХОТИН
ШИФОКОР
НАЗОРАТЧИ ХОТИН
ЙИГИТ – обуна бўйича агент
МЕКСИКАЛИК ХОТИН
ОВҚАТФУРУШ
ЎТКИНЧИ
МАТРОС ва бошқалар.

БИРИНЧИ МАНЗАРА

Янги Орлеаннинг Елисей далалари – дарё ва темир йўл излари оралигидаги кўчанинг муюлишидаги икки қаватли уй.

Хилват чет жой, бу ер ташландиқ бўлса-да, бошиқа буюк америка шаҳарларининг шундай ҳовличаларига ҳавас қилиб бўлмаса-да, бу ернинг ўзига хос мафтункор жозибаси йўқ эмас. Бу ердаги уйларнинг кўпи оқ, қора ёмғирлардан кўпчиб кетган, орқа ва олд томонлари жим-жимадор, шалоғи чиққан нарвончалар ва пешайвонлар билан жиҳозланган.

Уйда иккита хонадон бор – тепа хонадон ва пастки хонадон, ҳар иккаласига ҳам лиқиллаган зиналардан чиқиб борилади.

Май ойининг боши, оқшом, энди-энди қош қорая бошлаган палла. Зулмат қўйнидан оқаришиб кўринган уйлар орасидан осмон шу қадар тўқ кўк бўлиб кўзга ташланадики, гўё саҳнада гўзал бадиий асар акс этгандек – кўнгилини айнитувчи, ночор манзарани атайлаб хаспўшлаб турганга ўхшайди. Бу ердаги муҳитнинг бор-йўқ бисоти шу ўзи, соҳилдаги қаҳва ва бананларнинг чучмал ҳиди димоққа урган юкхона, омборлар ортидаги асов дарёнинг шовуллаши бирдай қулоққа чалиниб туради. Муюлиши нарёғидаги барда қоратанли машишоқларнинг чолғуларидан шу манзараларга монанд куй таралиб турибди. Янги Орлеаннинг бу қисмида мудом шундоқ ёнгинангда, биринчи муюлишида, қўшни уйдаи, ҳарқалай яқин жойда қандайдир пачоқ пианино чаққон жигарранг бармоқларнинг шиддатли югуришидан фарёд уриб юборади.

Ушбу маънос куй қаърида бу ердаги ҳаётнинг руҳи кезади. Айвончада икки аёл салқин ва тоза ҳавода ҳордиқ чиқариб ўтирибди – бири оқ танли, иккинчиси қора танли. Биринчиси Юнис иккинчи қаватдаги хонадонда истиқомат қилади, Занжи Хотин унинг қўшиниси.

Орлеан – космополит шаҳар, эски маҳаллаларда турли ирқ одамлари аралаш-қуралаш яшайди. Аммо бир-бирлари билан аҳил-иноқ. Пианино куйлари кўчадаги гала-говур билан қоришиб кетади.

ЗАНЖИ ХОТИН (Юнисга)... Ана шунақа, авлиё Варнава итга уни ялашни буюрди дейди, унинг эса миясидан товонигача муздай бўлиб кетибди. Ўша туннинг ўзидаёқ...

ЎТКИНЧИ (Матросга). Ўнгдан кетаверасиз, тўғри олиб боради. Эшитяпсизми, дераза эшикларини чертаяпти.

МАТРОС (занжи хотин ва Юнисга). “Тўртта иккилик” бари қаерда?

ОВҚАТФУРУШ. Иссиғига кеп қолинг, қайноғидан бор, кеп қолинг...

ЗАНЖИ ХОТИН. Бу ерда бор пулингни шилиб олишади, юлғичлар.

МАТРОС. Бир қиз билан учрашувимиз бор эди.

ОВҚАТФУРУШ. Кеп қолинг!

ЗАНЖИ ХОТИН. Уларнинг “Кўк ой” коктейлини оғзингга ола кўрсанг, тил торгтирмай ўлдиради.

Муюлишидан икки киши кўринади – Стэнли Ковальский ва Митч. Иккаласи ҳам йигирма саккиз-ўттиз ёшларда, иккаласи ҳам дагал коржомда. Стэнлининг кўлида спорт курткаси ва гўшт дўконининг қон шимган қоғоз халтаси.

СТЭНЛИ (Митчга). Хўш, у-чи?

МИТЧ. Ҳаммасига тенг тўлайман дейди.

СТЭНЛИ. Йўқ. Сен билан иккимизга кўпроқ тўлаши керак.

(Зина олдида тўхташади. Овозини баралла қўйиб) Ҳой, Стелла! Миттивой!

Биринчи қават зина майдончасига Стелла чиқиб келади, йигирма беиларга кирган дилбар аёл, бугун афт-андомию ўзини тутишидан эрибоп эмас.

СТЕЛЛА (юшиоқ оҳангда). Бунча кекирдагингни йиртмасанг. Салом, Митч.

СТЭНЛИ. Ма, ушла!

СТЕЛЛА. Нима бу?

СТЭНЛИ. Гўшт. (Унга қоғоз халтани иргитади).

Стелла кўрққанидан паст овозда “вой!” деб юборади, аммо халтани чаққон тутиб олиб, кулади. Эри оиналари билан яна муюлишига бурилади.

СТЕЛЛА. Стэнли! Қаёққа?

СТЭНЛИ. Соққа думалатамиз.

СТЕЛЛА. Томоша қилгани борсам майлими?

СТЭНЛИ. Кела қол (*Кетади*).

СТЕЛЛА. Орқангдан етиб бораман. (*Юнисга*) Салом, Юнис! Ишлар қалай?

ЮНИС. Ҳаммаси жойида. Стивга айтиб қўйинг, эплаганича ўзи овқатланиб олсин, уйда у ейдиган ҳеч нарса йўқ.

Учаласи баравар кулади, занжи хотин анчагача кулгидан ўзини тўхтатолмайди. Стелла кетади.

ЗАНЖИ ХОТИН. У ирғитган халтадаги нимаиди? (*Ўрнидан туради, овозининг борича шарақлаб кулади*).

ЮНИС. Секинроқ-да!

ЗАНЖИ ХОТИН. Ушла – хўш, нимани? (*У яна қотиб-қотиб кулади*).

Муюлишидан қўлида жомадон билан Блани чиқиб келади. Қогоз парчасига, унга, яна қогозга ва яна унга қарайди. Норози қиёфада анграяди ва кўзларига ишонмагандек бўлади. Бу ерларда унинг пайдо бўлишининг ўзиёқ ўта ажабланарли ҳол эди. Белидан келадиган пахмоқ жакетли нўрим костюм, оқ шляпа ва қўлқоп, дур сирга ва маржон, бамисоли зодагонлар туманида истиқомат қилувчи бой танишлари олдида коктейл ичгани ёки бир пиёла чойга келгандек. У Стелладан беш ёш катта. Ёшлик барқ урган чехрасини қуёшдан эҳтиёт қилади. Хуркак феъл-атворли Блани оппоқ кийимда ҳам капалакка қараганда фусункорроқ кўринарди.

ЮНИС (*бирпас туриб*). Нимаиди, азизам? Адашиб қолдингизми?

БЛАНШ (*унинг ҳазиломуз айтган гапларидан асабийлашгани сезилиб туради*). Аввал бир “трамвайга ўтирасиз – унинг оти “Орзу”, кейин бошқасига ўтирасиз – “Қабристон” деган, шунда олти маҳалла ўтиб, Елисей далаларида тушасиз, дейишганди.

ЮНИС. Тўппа-тўғри келибсиз.

БЛАНШ. Елисей далаларигами?

ЮНИС. Худди ўзи-да.

БЛАНШ. Унда... уйнинг рақамини алмаштирибман-да...

ЮНИС. Уйнинг рақами қанақа эди?

БЛАНШ (*ҳалиги қогоз парчасини ҳорғин текислайди*). Олти юз ўттиз икки.

ЮНИС. Тўғри топиб келгансиз.

БЛАНШ (*бутунлай ҳангу-манг бўлиб*). Мен синглимни қидириб келганман, Стелла Дюбуани. Яъни, мистер Стэнли Ковальскийнинг хотинини.

ЮНИС. Шу ерда, шу ерда. Бир-бирингизни кўрмай ўтиб кетибсизлар.

БЛАНШ. Унда бу... Ҳе, йўқ, нима деяпсиз! – унинг уйи шуми?

ЮНИС. У пастки қаватда туради, мен – юқори қаватда.

БЛАНШ. Шунақами! У уйда эмасми?

ЮНИС. Ҳов бурчакдаги кегельбанни кўрмадингизми?

БЛАНШ. Кўрмадим, шекилли.

ЮНИС. Уни худди ўша ердан топасиз, эрининг қандай соққа ўйнашини томоша қиляпти. (*Сукунатдан сўнг*) Хохласангиз, жомадонингизни бу ерга қўйиб, бориб келинг.

БЛАНШ. Йўқ.

ЗАНЖИ ХОТИН. Мен бориб айтиб кела қолай.

БЛАНШ. Ташаккур.

ЗАНЖИ ХОТИН. Савобнинг гадосимиз (кетеди).

ЮНИС. Келишингизни билишмасмиди?

БЛАНШ. Йўк. Бугун – йўк.

ЮНИС. Бўпти, ичкарига киринг, бамайлихотир ўтираверинг, улар hozir келишади.

БЛАНШ. Қалай бўларкин...

ЮНИС. Бу ерда бегонамиз йўк – уйимизнинг тўри сизники. (*Ўрнидан туради ва эшикни очади.*)

Чироқни ёқади, парда кўк тусга киради. Блани аста Юнис ортидан кириб келади. Саҳна аста-секин қоронгуликка чулганади, унинг ичидан Ковальскийлар хонадонига қадам қўйишади. Парда билан икки хонага бўлинган каттакон хона. Биринчиси ошхона вазифасини ўтайди, аммо шу ернинг ўзида йиғма крават бор – унда Блани ётади. Ундан нариси – хобгоҳ. Ундан энсизгина эшикдан гуслхонага ўтилади.

(Бланининг чеҳрасидаги ўзгаришни пайқаб, Юнис унинг кўнглини олишига ҳаракат қилади.) Ҳозир бу ер тўзиб ётибди, сал у ёк-бу ёғи йиғиштирилса, жаннатнинг ўзи бўлади-қўяди.

БЛАНШ. Шунақами?

ЮНИС. Ҳа, шунақа. Демак, сиз – Стелланинг опасимисиз?

БЛАНШ. Ҳа (*Ундан қандай қутулишни билолмайди*). Уйга кирганингизга раҳмат.

ЮНИС. Par pada, – мексикаликлар шунақа дейишади, Стелла сиз тўғрингизда гапириб берганди.

БЛАНШ. Шундай денг?

ЮНИС. Янглишмасам, мактабда дарс берасиз, шунақами?

БЛАНШ. Ҳа.

ЮНИС. Сиз тўғри Миссисипидан келяпсизми?

БЛАНШ. Ҳа.

ЮНИС. У сизларнинг анави плантациядаги уйлариңизнинг суврати-ни кўрсатганди.

БЛАНШ. “Орзулар” ми?

ЮНИС. Оқ устунлари бор данғиллама уй.

БЛАНШ. Ҳа...

ЮНИС. Бунақа уйлариңи эплашнинг ўзи бўлмайди.

БЛАНШ. Кечирасиз, азизам, ҳозир ағдарилиб тушаман.

ЮНИС. Бўлмаса-чи, опагон. Ие, нега тик турибсиз, ўтиринг.

БЛАНШ. Буни айтмаяпман – бир ўзим холи қолгим келаяпти.

ЮНИС. (*кўнгли оғриб*). Э-ҳа! Унда оёғингиз тагида ўралашиб юрма-сам бўларкан.

БЛАНШ. Мен сизни хафа қилмоқчи эмасдим, аммо...

ЮНИС. Кегельбанга бориб, олдимга солиб ҳайдаб келай уни. (*Кетади*).

Блани ҳафсаласи пир бўлиб, қарахт ҳолда курсида ўтирганича қолади. Қўллари тиззалари устидаги сумкачага жонҳолатда тирмашган, худди безгак тутгандек бутун гавдаси билан гужанак бўлиб олган. Бироқ, унинг кўр кўзи яна кўраётгандек бўлади. Шошмасдан атрофга разм сола бошлайди. Юракка ваҳима солиб мов мушук миёв-миёв қилади.

Блани даҳшатдан ҳушини йўқотаёзади, сақфи табиий равишда, худди ҳимоялангандай, бир қўлини қаттиқ силкитади. Бирдан қия очиқ

шкаф эшигидан ниманидир кўриб қолади. Сапчиб туриб, шкафга яқин боради ва бир шиша вискини олади. Ярим стакан қуяди-да, бир кўтаришида сипқоради. Шишани авайлаб жойига қўйиб, чаноқда стаканни чайди. Яна олдинги жойига, стол ёнига келиб чўкади.

БЛАНШ (*шивирлаб*). Ўзимни қўлга олишим керак.

СТЕЛЛА (*шошиб бурчакдан чиқиб келади, эшикка қараб шодон югуради.*) Бланш!

Бир-бирига қараб қолишади. Блани сапчиб туради, қаттиқ қичқириб, синглизига отилади.

БЛАНШ. Стелла! О, Стелла, Стелла! Стелла – танҳо юлдузим! (*Қаттиқ қучоқлашадилар. Синглизининг ўзига келиб, нима гаплигини англаб қолишидан қўрққандек у саросималанади*). Қани, менга кара-чи, ҳа, кара. Лекин унақа карамагин-да, Стелла, кераги йўқ, аввал ваннада ювиниб олай, сал ўзимга келиб олай, шунда... Тепадаги чирокни ўчириб қўй! Ўчир! Бераҳм ёруғда менинг нимама ни ҳам кўрардинг, кераги йўқ! (*Стелла кулади, аммо парво қилмайди.*) Қани, кел, келсанг-чи, ахир. Оҳ, менинг сингилжоним! Стелла! Стелла – юлдузим, моҳитобоним! (*Уни қучоқлайди.*) Мен бўлсам, сен энди бу пучмоққа қайтиб келмайсан, деб ўйлагандим. Нима дедим! Оғзимдан чиқиб кетди... Мен эса, чин виждон сўзим: уймисан уй бўлибди, бирам шинамки! Атрофнинг кўркамлиги-чи! Ҳа-ҳа! Кабутаргинам. Чурк этиб оғиз очмайди...

СТЕЛЛА. Оғиз очгани кўйсангиз очаманми? (*Кулади, бироқ опасига тикилган нигоҳида – ташивиш*).

БЛАНШ. Начора, сўз – сенга. Оғзингни оч-да, сайрайвер, мен эса пайтдан фойдаланиб, тимирскиланаман-да, ичгани у-бу топиб оларман. Биладан, биладан, яшириб кўйганларинг бўлади ҳар қанақасига. Қаерда экан у? Роса у ёқ-бу ёқни қарадим! (*Шкаф томон отилади, бир шишани олади. Уни асабий силкитади, кулишга ҳаракат қилади – бўғилиб қолади. Шиша сал бўлмаса, қўлидан сирғалиб тушиб кетай дейди*).

СТЕЛЛА (*унинг аҳволини сезиб*). Ўтир, Бланш. Менга бер, ўзим қуяман. Нима кўшиб ичилишини билмасам. Балки кока-коладир? Назаримда, музлатгичда бордай эди... Ўша ерни бориб кара-чи, опажон, мен эса...

БЛАНШ. Э, музлатгичинг ҳам бор бўлсин, сингилжон, асаблар бунақа қақшаб турганда кока-кола кетармиди. Аммо анови ... анови қаерда, нимамайди?

СТЕЛЛА. Стэнлими? Кегель ўйнапти. Шу ўйин деса жонини беради... Бугун уларда... Ҳа, мана содали сув! Чинакам олишув кетади.

БЛАНШ. Оддий сув ҳам бўлаверади, қоқвошим. Бир қултум ютсам бўлди. Қўрқма, опажонинг шусиз туролмайдиган бўлиб колмаган, фақат сал ҳолдан тойганман, иссиқ жонимни олди... Шунинг учун мундоқ ўтирда, айт, мен қайси гўрга келиб қолдим? Бу пучмоққа қайси шамол учириб келди сени?

СТЕЛЛА. Ахир, опа...

БЛАНШ. Оббо, мендан нега яширасан – гапирсанг, тўғриси гапирарвер. Ҳеч қачон, ҳеч қачон, энг ёмон тушларимда ҳам кўрмасдим... Фақат По! Эдгар Аллен По, фақат у булар барчасининг кадр-қимматини ўлчар ва билар эди. Шундоқ уйнинг орқасида, албатта, ўша ҳаром-хариш Умр ўрмонида... (*Кулади*).

СТЕЛЛА. Сизни қаранг-у, опажонгинам, темир йўл излари, бор-йўғи темир йўл излари, холос.

БЛАНШ. Йўқ, бу жиддий нарса, ҳазилга йўйма. Нимага дарак бермадинг, нимага хат ёзмадинг, сас-садо бермадинг?

СТЕЛЛА (*ҳушёрланиб, ўзига виски қуйиб*). Нимани айтаяпсиз, опа?

БЛАНШ. Нимани бўларди? Мана бунақа шароитда дийдираб ўтириш сенга зарур кептими?

СТЕЛЛА. Пашшадан фил ясаманг. Бу ерда унақа ёмон нарса йўқ. Янги Орлеандай жой бормикан?

БЛАНШ. Янги Орлеаннинг бунга нима дахли бор экан! Буни айтмасанг ҳам... Кечир, сингилжон! (*Бу мавзудан кескин бош тортиб*) Масала ҳал.

СТЕЛЛА (*вазмин оҳангда*). Миннатдорман.

Блани индамай синглисига қарайди, у жавобан опасига қараб жилмаяди.

БЛАНШ (*қўлида титраб турган стаканга қарайди*). Менинг энди ёруғ дунёда биттагина одамим қолди – сен. Сен бўлсанг, мени ёқтирмайсан.

СТЕЛЛА (*самимий оҳангда*). Нималар деяпсиз, опажон, ўзингиз билиб турибсиз, бунинг ёлғонлигини!

БЛАНШ. Ёлғонми? Э-ҳа, эсим курсин, уйимизда битта сен эдинг-ку сирканг сув кўтармайдиган.

СТЕЛЛА. Сиз билан гаплашиб одам барака топмайди, опажон. Олдингизда оғзимизга талқон солиб ўтиришга ўргатган ўзингиз.

БЛАНШ (*паршион*). Ёмон ўрганмабсан... (*Кескин равишда*). Сен мендан баҳорги семестр охиригача мактабдан қандай сиқилиб чиққанганимни сўраганинг йўқ.

СТЕЛЛА. Ҳушингизни йиғсангиз, ўзингиз гапирарсиз дегандим.

БЛАНШ. Ҳайдалган деб ўйлаяпсанми?

СТЕЛЛА. Йўқ, ўйлагандимки... ахир ўз хоҳишингиз билан ҳам кета олар эдингиз.

БЛАНШ. Пичоқ бориб нақ суякка қадалди... Асабларим чидаш бермади. (*Сигаретини асабий эзгилайди.*) Охирги нуктагача чидаб бердим, ундан у ёғи – фақат телба бўлиш қолганди. Мана, мистер Грейвс – мактаб директори – ўз ҳисобингдан таътил ол, деб туриб олди. Телеграммада ҳамма гапни айтиб бўлмайдик-ку. (*Вискини бир кўтаришида ичиб юборади.*) Оҳ-оҳ-оҳ, барча томирларимни қиздириб ўтаяпти-я, қандай яхши!

СТЕЛЛА. Яна битта қуяйми?

БЛАНШ. Биттадан ортиғи – ортиқ, бас.

СТЕЛЛА. Ростданми?

БЛАНШ. Мени нима деб ўйлаётганингни айтганинг йўқ ҳали...

СТЕЛЛА. Сиз ажойибсиз.

БЛАНШ. Шу ёлғонинг учун Худо сени ўзи ярлақасин. Оллоҳнинг бу кенг даргоҳида бунақа харобазор ҳали дунёда бўлмаган. Сен эса бироз тўлишибсан, дўмбоққина бўлиб қолибсан – жўжача, ҳа, жўжача. Тўлишиш ярашибди сенга.

СТЕЛЛА. Оббо опажон-ей...

БЛАНШ. Ҳа, ҳа, ҳа, рост мен гапирдимми, ишонавер, қани, белингдагини кўрайлик энди. Тур-чи.

СТЕЛЛА. Кейин...

БЛАНШ. Эшитаяпсанми? Тур дедимми – тур! (*Стелла истамайгина бўйсунди.*) Оббо шумтака-ей! Бу каштали ёқаларни қаранглар – кўзни

оламан дейди. Сочини-чи, юзига мос қилиб, ўғил болача қилиб олибдилар. Стелла, ахир сенда чўриқиз бўлса керак?

СТЕЛЛА. Йўқ. Иккитагина хона бўлгач...

БЛАНШ. Нима? Иккитагина дедингми?!

СТЕЛЛА. Мана бу ва... *(Хомуш тортади.)*

БЛАНШ. Ва анавими? *(Аччиқ кулади. Оғир жимлик чўкади.)* Яна беғам-бепарво, хотиржам ўтиришингни қара, қўл ковуштириб... Одам боласи эмас, фариштасан гўё.

СТЕЛЛА *(хижолатда)*. Сиздай ғайратли бўлганимда-ку, ўзим билардим...

БЛАНШ. Мен ҳам сендай бардошли бўлганимдайди... Афтидан, супрақоқдисига яна битта оламан, шекилли. Кейин қорамни ўчираман, гуноҳлардан нари бўлай. *(Ўрнидан туради.)* Менинг коматим ҳақида нима дердинг, шуни билмоқчийдим. *(Сингисининг олдида айланади.)* Шуни билгинки, ўн йил ичида бир грамм ҳам семирганим йўқ. Сен “Орзуларим”дан кетган ўша ёздан кейинги вақт билан теппа-тенг. Дадамиз ўлиб, сен бизни ташлаб кетгандинг.

СТЕЛЛА *(базўр)*. Гап йўқ, опажон, гапларингиз худди юракка бориб тегади.

БЛАНШ. Кўриб турибсан, мен ўша-ўша хусндорман, ҳатто сўлиб бораётган ҳозирги палламда ҳам. *(Асабий кулади ва эътироз билдиришини пойлаб, сингисига қарайди.)*

СТЕЛЛА *(мажбуран)*. Ҳечам сўлиб бораётганингиз йўқ.

БЛАНШ. Шунча кўргуликларни кўрганимдан кейин ҳам-а? Мени ҳар нарсага ишонаверади, демокчимисан? Шундаям соддасан-да, жонгинам... *(Қалтираган қўли билан манглайини силаб қўяди.)* Демак, хоналарингиз иккитагина экан...

СТЕЛЛА. Ваннахона ҳам бор.

БЛАНШ. Э-ҳа, ваннахона ҳам бор! Тепада, ётоқ бўлмаси билан ёнмаён, уйдаги биринчи эшикми? *(Иккови хижолатли кулади.)* Йўқ, Стелла, мени ётқизадиган жойингни кўрмайпман.

СТЕЛЛА. Мана бу ерда-да.

БЛАНШ. Ҳа-а, буклама тобутми – бир ётдинг – турмайсан. *(Ўтириб кўради.)*

СТЕЛЛА. Қалай экан?

БЛАНШ *(кўнгли тўлмай)*. Зўр экан, сингилжон. Менга шундоқ ҳам бемалол етиб ортади. Лекин хоналар ўртасида эшиклар йўқ экан, Стэнли эса... у хижолат тортмасмикан?

СТЕЛЛА. Биласизми, ахир Стэнли – поляк.

БЛАНШ. Э-ҳа, улар асли ирландлардан бўлса керак?

СТЕЛЛА. Эхтимол...

БЛАНШ. Тагин анавинақа киборлардан эмасми? *(Иккаласи ҳам кулади-ю, аммо очилиб-сочилиб эмас. Хижолатли.)* Мен кийимлар келтириб қўйганман – олийжаноб дўстларингиз олдига кийиб бораман-да.

СТЕЛЛА. Улар сиз ўйлагандек олийжаноб бўлмасалар керак деб кўрқаман.

БЛАНШ. Улар ўзлари кимлар аслида?

СТЕЛЛА. Стэнлининг дўстлари.

БЛАНШ. Полякларми?

СТЕЛЛА. Ҳар хилидан бор, опажон.

БЛАНШ. Аралаш-куралаш оломонми?

СТЕЛЛА. Ҳа-да, айнан оломон.

БЛАНШ. Начора, майли. Модомики, кийимларни олиб қўйдимми, энди кияман-да. Менинг тушунишимча, меҳмонхонага бориб жойлаша қолай деган сўзимни эшитишга муштоксан. Лекин отелга бориб жойлашиш ниятида эмасман ва буни кутма ҳам. Мен сен билан бўлишни истайман, кимдир ёнимда бўлиши мен учун зарур, ўзим қолишни истамайман. Чунки, соғлиғим жойида эмас, сен буни пайқамаслигинг мумкин эмас. (*Унинг овози бўлинади, кўзларида қўрқув*).

СТЕЛЛА. Ростданам сал асабий бўлиб қолибсиз ёки толиққансиз, ё бўлмаса... нималигини ҳам билмайман.

БЛАНШ. Стэнлига ёмон кўринмасмикинман, ёки шунчаки қайин эгачиси меҳмонга келганми, хўш, Стелла? Шундай бўлса, ўлганим яхши бу кунимдан.

СТЕЛЛА. Сиз асло малоллик келтирмайсиз, опажон, фақат унинг даврасидаги одамларга тенглашмасангиз бўлгани.

БЛАНШ. У шунчалик ётми?

СТЕЛЛА. Ҳа, насли бошқа.

БЛАНШ. Қанақа экан?

СТЕЛЛА. Севган одаминг ҳақида нима ҳам дейсан? Мана унинг суврати (*Опасига эрининг фотосуратини тутуди*).

БЛАНШ. Зобитми?

СТЕЛЛА. Муҳандислик қўшинида катта сержант. Мана булар олган орденлари!

БЛАНШ. Сизлар танишганингизда у бутунлай жанговар ҳолатда бўлганмиди?

СТЕЛЛА. Ишонтириб айтаманки, мен бунақа арзимаган нарсаларига маҳлиё бўлмаган эдим.

БЛАНШ. Унақа демоқчи эмас эдим.

СТЕЛЛА. Ҳа, кейинчалик баъзи нарсалар билан муроса қилишга тўғри келди.

БЛАНШ. Унинг муҳити билан, масалан. (*Стелла хижолатомуз кулади*.) Менинг келишим ҳақидаги хабарни қандай қабул қилди?

СТЕЛЛА. Стэнли ҳали билмайди.

БЛАНШ (*қўрқиб*). Сен унга айтмаганмидинг?

СТЕЛЛА. Унинг борадиган жойлари кўп.

БЛАНШ. Хизмат юзасиданми?

СТЕЛЛА. Ҳа.

БЛАНШ. Шубҳасиз. Мана гап қаёқда...

СТЕЛЛА (*ўзига гапиргандек*). Тун бўйи уйга келмаганидан хавотирда ўзимни қўйгани жой тополмайман.

БЛАНШ. Нималар деяпсан?

СТЕЛЛА. Бир ҳафтага кетган пайтларда бўларим бўлади.

БЛАНШ. Астағфирулло!

СТЕЛЛА. Қайтиб келганида эса худди ёш боладай тиззасига ўтириб олиб, ўкириб йиғлайман. (*Нимагадир жилмайиб қўяди*).

БЛАНШ. Шунақа де, бундан чиқди... қаттиқ севаркансан-да... (*Стелла табассумли кўзлари билан опасига қарайди*.) Стелла...

СТЕЛЛА. Ҳа?

БЛАНШ (*ўзини тикка гапиришига мажбур қилиб*). Ҳар турли нарса-

ларни сўрайвериб, жонингга текканим йўқми? Умид қиламанки, сен ҳам менинг янгилигимга оқилона муносабатда бўласан.

СТЕЛЛА. Қанақа янгилик, опажон? (*Унинг юзи таъвишли тус олади*).

БЛАНШ. Гап бундай, Стелла, сенинг менда аразинг бор... Мен ҳам биламан, ўпкали қариндошдан умид... аммо аввал бир нарсани ҳисобга ол – сен кетгансан! Мен чекинишга йўл кидирмадим ва охиригача курашдим. Толеимни топай деб ўзингнинг Янги Орлеанингга кетдинг. Мен “Орзу” да қолдим ва курашдим. Миннат қилмайман-у, аммо ҳамма оғирлик менинг елкамга тушди.

СТЕЛЛА. Мен нима қилишим керак эди? Ўзим оёққа туриб олишим керак эди, Бланш.

БЛАНШ (*бадани увушади*). Ҳа, ҳа, биламан. Аммо “Орзу”дан воз кечган сен эдинг, мен эмас! Мен охиригача чидадим, ўлим билан яккама-якка олишдим. Қилча жонни Эгамга топширишига бир баҳя қолди.

СТЕЛЛА. Жазавага тушмасдан, одамлардай гапиринг. Нима бўлди? Нега қилча жонингизни Эгамга топширмоқчи бўлдингиз? Бирон сабаби бордир, ахир?

БЛАНШ. Мен билардим, Стелла, билардим, ҳамма ишни сен шунақа мулоҳаза қиласан.

СТЕЛЛА. Қайси ишни? Ё тавба!

БЛАНШ (*наст овозда*). Йўқотишни ...

СТЕЛЛА. “Орзулар”ними? У йўқолдими? Йўғ-е!

БЛАНШ. Ҳа, Стелла.

Улар бир-бирига қарайди, улар оралигида сариқ каттак-катак клёнка тўшалган стол. Блани оҳиста бош ирғаб қўяди, Стелла нигоҳини стол устидаги қўлларига туширади. Ёшларнинг мусиқаси яна авж пардаларда янграйди. Блани рўмолча билан манглайини артади..

СТЕЛЛА. Нима бўлди ўзи? Қандай бўлди?

БЛАНШ (*сапчиб туриб*). Сенга сўраш осон-да, танаси бошқа дард билмас.

СТЕЛЛА. Опажон!

БЛАНШ. Сенга нима... ўтирибсан бу ерда мазза қилиб... Тагин мендан ижиклаб сўрашингга ўлайми?

СТЕЛЛА. Опажон...

БЛАНШ. Мен! Мен! Ҳамма зарбаларни мен ўзимга олдим – калтаклар менинг бошимда синди, чала ўликка айландим... Мана ўлимлар! Дафн устига дафн, дафн устига дафн... Отам. Онам. Маргаретнинг даҳшатли ўлими. У шундай шишиб кетдики, жасади тобутга сиғмади: бошқа чора тополмадик – ёқиб юбордик. Ахлатхонадаги ўлаксадай. Сен барча дафнларга кела олдинг, Стелла, биттасини ҳам қанда қилмадинг. Аммо дафнлар – ўз йўлига... аммо мана бу ўлимлар! Дафн ими-жимиди, текисгина ўтади, аммо ўлим – минг хил бўлади. Ўлаётганлар хириллайдилар. Бўғиладилар. Ва йиғлайдилар... “Жонимни олмай тур, яна бироз яшаб қолай!”. Ҳатто кексалар ҳам ўлгиси келмайди – Худодан менга умр тиланглар, умр тиланглар! Худди олиб қолиш сенинг қўлингда. Дафн эса... саранжом-саришта, чиройли гуллар. Ва... бу қутилар шунақанги дабдабалики! Жасадларни шу қутиларга жойлашади! Улар: “Раҳм қил!” деб қичқиришганида кроватлари олдида навбатчилик қилмайсан. Жон-жаҳдлари билан, сўнгги кучларини сарфлаб, ҳаётга шундай тирмашишадики, тасаввур ҳам қилолмайсан, мен эса буни кўрдим. Кўрдим! Энди на... Менга қараяпсан-

да, кўзларинг мени айбляпти – мен бой бердим уйимизни. Хўш, жин урсин, сенингча, бу маблағлар қаердан келган? Сенингча, бу барча касалликлар ва ўлимлар нима билан тўланган? Тўй оғзингни, ўлим кетингни очади дейдилар, мисс Стелла! Маргарет билан изма-из Жессининг кекса аммаваччаси тап-тайёр бўлиб турибди. Ҳа, бешафқат ўроқчи бўсағамиз тупроғини кўп ялаган эди, Стелла, “Орзу” унинг кадрдон гўшаси, Ватани бўлиб қолганди! Шу масканни ўз қўлларимдан бой бердим. Улардан биронтаси ўлаётиб, мол-мулк васият қилиб кетмади-ку. Ҳеч бўлмаганда бир цент суғурта пули илинмади. Фақат биргина шу бечора Жесси юз доллар тобут пули берди. Бор-йўқ гап шу, Стелла. Бундан ташқари арзимаган ўқитувчилик маоши. Қарға, мени! Мана шундай кўзингни менадан узмай қарагин-да, ўйла, уйимизни мен сақлаб қолмадим. Мен сақлаб қололмадимми? Сен қаерда эдинг? Поляк эринг билан тўшакда...

СТЕЛЛА (*сапчиб туриб*). Бланш. Жим бўлинг. Бас. (*Хобгоҳ томон юради.*)

БЛАНШ. Йўл бўлсин?

СТЕЛЛА. Ваннахонага, юзимни чайгани.

БЛАНШ. Эҳ, Стелла, Стелла... йиғлаяпсанми?

СТЕЛЛА. Ажаблანаяпсизми?

БЛАНШ. Кечир... бундай демоқчи эмасдим. (*Стелла ваннахонага кетади. Кўчада эркалар овози эшитилади. Стэнли, Стив ва Митч уйга яқинлашиб келишади.*)

СТИВ. ...Уни ҳеч нарсага ярамайсан деб шунақанги таъзирини бердики, шўрлик ер ёрилмади, ерга кирмади. Йигитча бир қизариб, бир бўзариб, хўрсиниб, нима дейди денг: “Тажриба дегани қаерда сотилади?” эмиш! У эса баттар тутоқиб: “Ху, падарингга лаънат! Йўқол бу ердан, бошқа қорангни кўрмай!” – деб бақириб берди.

(*Қаттиқ қаҳ-қаҳа. Эркалар овозини эшитиб, Блани хобгоҳга кириб кетади. Пардоз столдан Стэнлининг фотосуратини олади-да, бирпас қарайди, кейин яна жойига қўяди.*) Демак, эртага кечкурундан покарми?

СТЭНЛИ. Ҳа, Митчникида.

МИТЧ. Меникида мумкин эмас. Ойим ҳали тузалиб кетгани йўқ (*Кетишига чогланади*).

СТЭНЛИ (*унинг ортидан*). Майли, унда меникида ўйнай қоламиз... Сен эса пиво қуюсан.

Митч ўзини эшитмаганга солади, хайрлашади ва ўзича аста хиргойи қилиб кетади.

ЮНИС (*тепадан қичқиради*). Ҳой, менга қаранглар! Тарқалинглари. Мен спагетти пиширгандим, ҳаммасини ўзим еб қўйдим...

СТИВ (*зинадан кўтариларкан*). Сенинг ўзингга ҳам, телефондан ҳам айтилган эди – ўйнаймиз, деб! (*Эркаларга*) Аммо пиво албатта бўлади!

ЮНИС. Қачон телефон қилибсан.

СТИВ. Нонушта вақтида айтгандим, танаффусда кўнғироқ ҳам қилгандим...

ЮНИС. Бўпти, бўпти, бунинг кимга қизиғи бор. Йилда бир уйга келсанг ҳам қатта гап, шунда ҳам ялинтириб.

СТИВ. Нима, сенга газетадан хабар беришсинми?

Кулги, тарқалаётган эркаларнинг хайрлашув овозлари. Эшикни силтаб очиб, ўчоқбошига Стэнли кириб келади. Бўйи ўртача – беш фут ва саккиз-тўққиз дюм, кучли, келишган киши. Унинг қадди-қомати ва

юриш-туриши бутун борлигини тўлдириб турадиган ҳайвоний лаззатдан дарак бериб турарди. Успирилик вақтидан буён у ҳаётни аёлларсиз, уларнинг васлидан лаззатланишсиз тасаввур этолмасди, бундай пайтда улар аёлларни ширин-ширин сўзлар билан аврар, ўзлари ҳам кўнгилларини чоғлар эди, шу билан бирга ўзгалар олдида ишва-нозлар қилишига йўл қўйишмасди. Товуқлар орасидаги бабақ хўроздек гердайиб, ҳеч кимга бўй бермай юришар эди. Чинакам мардларга хос саховатдан, бу хилватдаги эркаклар билан самимий бўлиш, ичакузди ҳазилларга мойиллик, яхши еб-ичиш, қиморга, ўзининг мойиллигига, хушторига, шахсан унинг ўзига дахлдор ҳамма нарсага, ажойиб насл қолдирувчисига нисбатан муҳаббатидан масту мустағриқ – бундай бўлиш унга Худо томонидан абадий ато этилган фазилат. У аёлларга бир қараишдаёқ керакли баҳони бериб қўя қолади, аёлларга инъом этувчи бир дафъалик табассуми унинг юрагини алғов-далғов қилиб юборувчи барча хатти-ҳаракатларнинг нечоғли уятли эканини билдириб қўяр эди.

БЛАНШ (Стэнлининг тикилиб қарашидан беихтиёр ортга чекинади). Сиз, хойнахой, Стэнли бўлсангиз керак? Мен – Бланшман.

СТЭНЛИ. Стелланинг опасими?

БЛАНШ. Ҳа.

СТЭНЛИ. Салом! Бизнинг бекамиз қаердалар?

БЛАНШ. Ваннахонада.

СТЭНЛИ. Э-ҳа-а. Бизнинг юртларга келмоқчи эканингиздан беҳабар эдим.

БЛАНШ. Мен...

СТЭНЛИ. Қаердан келдингиз, Бланш?

БЛАНШ. Мен... мен Лорелда тураман.

СТЭНЛИ (ишқабга яқин боради, бир шиша виски олиб). Лорелда? Ҳа-я. Албатта, Лорелда-да. Менинг худудимга кирмайди. Иссиқ ҳавода бунақа заҳарни сақлаб бўлмайди. (Шишани ёруққа тутиб, диққат билан қарайди, унда насиба қолган-қолмаганини аниқлагани бўлади.) Ичасизми?

БЛАНШ. Йўқ-йўқ, қарийиб оғзимга олмайман, ахён-ахёнда.

СТЭНЛИ. Шунақалар ҳам бўладики, ўзлари шишага камдан-кам дахл қиладилар, лекин шиша уларга – аксар.

БЛАНШ (лоқайдларча). Ваҳ-ҳаҳ-ҳа.

СТЭНЛИ. Ҳаммаси ўзимга қолибди-да. Ҳечқиси йўқ, агар беадабликка йўймасангиз. (Кўйлагини ечишга ҳаракат қилади.)

БЛАНШ. Бемалол ўзингиз баҳам кўраверинг.

СТЭНЛИ. Ҳар ишда эркин бўлиш – менинг шиорим.

БЛАНШ. Менинг ҳам. Тетикликни сақлаш осон иш эмас. Ҳали бундоқ ювиниб-чайиниб, ўзимни тартибга солишга улгурганим ҳам йўқ, сиз эса аллақачон келиб қолдингиз.

СТЭНЛИ. Мен сизга айтсам, шамоллашдан осони йўқ – ҳўл кийимда, айниқса, бундан олдин кўнглинг хоҳлаганча соққа думалатсанг. Сиз ўқитувчисиз, шундайми?

БЛАНШ. Ҳа.

СТЭНЛИ. Нимадан дарс берасиз?

БЛАНШ. Инглиз тилидан.

СТЭНЛИ. Ўқувчилик вақтимда инглиз тилидан нўноқ эдим. Кўпга келдингизми, Бланш?

БЛАНШ. Мен... ҳозирча билмайман.

СТЭНЛИ. Бизникада қолишни ўйламаяпсизми?

БЛАНШ. Дуруст бўларди... агар уйингиз торлик қилмаса.

СТЭНЛИ. Майлингиз.

БЛАНШ. Йўл қоқиб ташлади.

СТЭНЛИ. Ҳечқиси йўқ, ўтиб кетади.

Дераза остида мов мушук ваҳимали миёвлайди.

БЛАНШ (*сакраб туриб*). Бу нима?

СТЭНЛИ. Мушуклар-да... Ҳой, Стелла!

СТЕЛЛА (*ваннахонадан*). Ҳа, Стэнли.

СТЭНЛИ. Нима бало, чўкиб кетмадингми тагин?..

(Блани мийгида кулиб қўяди. Стелланг унга жавобан кулиб қўйганини ҳеч ким билгани йўқ. Жимлик). Мени кўпол одамга чиқармасангиз бўлгани. Стелла фақат сиз тўғрингизда гапиради. Сиз турмушга чиққан экансиз, тўғрими? (*Олисдан полька куйи элас-элас қулоққа чалинади.*)

БЛАНШ. Ҳа. Ёшгина эдим.

СТЭНЛИ. Нима, бир нарса бўлганмиди?

БЛАНШ. У... у ўлган (*Боши солинади.*) Ишқилиб... касал бўлиб, ётиб қолмасайдим. (*Бошини қўлларига ташлайди.*)

ИККИНЧИ МАНЗАРА

Эртаси куни. Чошгоҳ вақти, соат олти. Блани ваннада чўмиляпти. Стелла пардозини тугалляпти. Бланининг гулдор қўйлаги Стелланг каровати устига ёйиб қўйилган. Стэнли кўчадан ўчоқбошига кириб келади, эшикни очиқ қолдиради ва унинг ортидан сўнгсиз блюз таронаси эшитилади...

СТЭНЛИ. Бу қандай томоша бўлди яна?

СТЕЛЛА. Оҳ, Стэн!... (*Ирғиб туради ва эрини ўпади, эри буни кибрли лоқайдлик билан қабул қилади.*) Мен опамни кечки овқат қилгани “Гилатура”га олиб бораман, кейин эса тагин бирон жойга – ахир бугун покер ўйинларинг бор-ку!

СТЭНЛИ. Менинг кечки овқатим-чи? “Гилатура”га ҳаммамиз ёпирилиб бормаймиз-ку.

СТЕЛЛА. Музлатгичда яхна мол гўшти бор.

СТЭНЛИ. Зап хотамтой хотиним бор-да!

СТЕЛЛА. Мен Бланшни узоқроқ тутиб туришга ҳаракат қиламан, унгача мириқиб ўйнаб оласизлар. Унинг сизларга қандай муносабатда бўлишини олдиндан айтиб бўлмайди-ку. Битта-яримта кино кўргани кирармиз. Шу ерда, маҳалланг ўзида. Қани, муллажирингдан чўзиб қўй-чи.

СТЭНЛИ. Унинг ўзи қани?

СТЕЛЛА. Иссиқ ваннада чўмиляпти. Бу уни тинчлантиради. Асаблари бутунлай тамом бўлган.

СТЭНЛИ. Нимадан?

СТЕЛЛА. Асаби тамом бўладиган иш бўлган-да.

СТЭНЛИ. Яъни?

СТЕЛЛА. Стэн, “Орзу...” энди бизники эмас.

СТЭНЛИ. Кўрғонми?

СТЕЛЛА. Ҳа.

СТЭНЛИ. Нега унақа бўлди?

СТЕЛЛА (*номаълум қилиб*). Уни қурбон қилишга тўғри келган-да... Хуллас, шунга ўхшаган бир нарса. (*Пауза. Стэнли ўйлаб қолади. Бошқа кўйлагини кияди*). У чиққанда эсингда бўлсин, унга яхши гапиргин. Ҳа, яна... ҳозирча кичкина ҳақида оғиз очмай тур – аввал сал ўзига келиб олсин.

СТЭНЛИ (*ҳеч қандай яхшиликдан дарак бермайдиган оҳангда*). Шунақами ҳали!

СТЕЛЛА. У тушуниб олиши керак, ҳаракат қилгин-да, иложи борича юмшоқ гапир, Стэн.

БЛАНШ (*ваннада қўшиқ айтади*). “Мовий денгиз орти юртидан келтирдилар ёш асирани...”

СТЕЛЛА. Биз тор қафасга тушиб қолганимиз унинг учун кутилмаган ҳол бўлди. Ёзган хатларимда ҳеч нарсани очик айтмагандим, албатта..

СТЭНЛИ. Ростданми?

СТЕЛЛА. Унинг кўйлагини мақтаётувдингми? Айт, у сизни жуда очиб юборибди, де. Бу Бланшга жуда муҳим. Шунақа. У шуни ёқтиради...

СТЭНЛИ. Э-ҳа, англадим. Қўрғонни йўқ қилишибди деб айтгандинг-а?

СТЕЛЛА. Нима? Ҳа-ҳа, ўшандай.

СТЭНЛИ. Нима бўлган эди ўзи? Бундоқ тушунтириброқ айта оласанми?

СТЕЛЛА. Ҳозирча уни саволларга кўммай турамиз, сал ўзига келиб олсин.

СТЭНЛИ. Э-ҳа, гап бу ёқда де! Ҳеҳ! Қўйинглар – опажоним Бланшнинг бунақа ишлар ҳақида гапиришга тоқати йўқ!

СТЕЛЛА. Қанақа келганини ўзинг кўрдинг-ку.

СТЭНЛИ. Ҳа, кўрдим. Васикасини бир кўрсак бўлармиди.

СТЕЛЛА. Мен васикани кўрганим йўқ.

СТЭНЛИ. У сенга ҳеч қанақа ҳисоботни, ҳеч қанақа ҳужжат-пужжатни, ҳеч нимани кўрсатмадимми?

СТЕЛЛА. Уйнинг савдоси пишмабди...

СТЭНЛИ. Нима қилишган ўзи уни, жин урсин. Шундоқ бериб юбора-верадими? Камбағаллар фойдасига?

СТЕЛЛА. Жим! Эшитиб қолади.

СТЭНЛИ. Тупурдим, эшитса ундан нарига. Ҳужжатларни менга бер!

СТЕЛЛА. Ҳеч қанақа ҳужжат-пужжат йўқ эди, у ҳеч нарса кўрсатмади, менинг унақа ҳужжатлар билан иш-пишим йўқ.

СТЭНЛИ. Наполеон кодекси ҳақида эшитганмисан?

СТЕЛЛА. Йўқ, Стэнли, эшитганим ҳам йўқ, тушунмайман ҳам, бунга менинг қанақа...

СТЭНЛИ. Кел, бўлмаса, хотин, сенга бу нарсаларни ўргатиб кўяй.

СТЕЛЛА. Ростданми?

СТЭНЛИ. Бизнинг Луизиана штатида Наполеон кодекси амал қилади, унга кўра хотиннинг барча мол-мулки эрга қарайди ва шунинг акси. Масалан, менинг мулким бор ёки сенинг қандайдир мулкинг бор...

СТЕЛЛА. Бошим айланиб кетди.

СТЭНЛИ. Бўпти, гапирмаймиз. Кутиб тураман, у иссиқ ваннадан кўпчиб чиққанда сўрайман. Наполеон кодекси билан танишмисиз дейман. Менга очиб солади, сенинг эса қулоғингга лағмон илиб кетишади, хотинжон. Аммо борди-ю, сенинг қулоғингга лағмон илишса, унда Наполеон кодекси бўйича, менинг ҳам қулоғимга лағмон илишларини ёқтирмайман.

СТЕЛЛА. Саволларингни беришга шошилмасанг ҳам бўлади, кейин ҳам бераверасан, бўлмаса унинг яна жағи очилади. У ёқда “Орзу”га нима бўлганини тасаввур қилолмаяпман, аммо ишонсанг-ишонмасанг, бу қандай бемаънилик ахир, опам ёки мен, муттаҳамликка қодир бўлсак.

СТЭНЛИ. Унда пуллар қаяққа кетди, ахир уй сотилган-ку?

СТЕЛЛА. Сотилмаган – йўқотилган, йўқотилган! (*Эр хобгоҳга отилди, хотин ортидан чопади.*) Стэнли!

СТЭНЛИ (*хобгоҳ ўртасида турган катта сандиқни шиддат билан очади, бир қучоқ кийимни чиқариб ташлайди.*) Кўзингни каттароқ оч мана буларнинг бари биргина ўқитувчилик маошига келганми?

СТЕЛЛА. Секинроқ гапирсанг-чи!

СТЭНЛИ. Мана бу мўйналарга бок, бу балки у кишининг кўзига чўп сукаман деб юрибди? Ана сенга мисол. Бунақа кўйлак, билишимча, бир дунё пул туради! Мана бу-чи? Бу нима ўзи? Шол рўмол, тулки мўйнаси! (*Мўйнага пуфлайди.*) Сара мовий мўйналар, ҳар бири ярим миллион туради! Қани сенинг мўйналаринг, Стелла! Момиққина, оппоққина мўйналаринг! Мовий тусли мўйналаринг борми?

СТЕЛЛА. Арзонгина мўйнам бор эди – опамда у, қачон берганим эсим-даям йўқ.

СТЭНЛИ. Менинг бир мўйначи танишим бор. Ўшани чақираман, нархларини билиб беради. Гаров ўйнайман, мана шу матоҳларнинг барисига неча минглаб доллар кетган.

СТЕЛЛА. Ўзингга ярашган ишни қилсанг-чи, Стэнли!

СТЭНЛИ (*мўйнали кийимларни диванга улоқтиради. Сандиқнинг лўкидонини юлиб олади-да, ундан ҳовучини тўлдириб жавоҳиротни олади.*) Мана булар нима? Денгиз қароқчиларининг ўлжаларими?

СТЕЛЛА. Оҳ, Стэнли!

СТЭНЛИ. Дур! Шода-шоода дур! Кўрдингми, опажонинг ким экан – дур қидириб, денгиз тагига тушадиган ғаввосми? Қўлга тушмас эшик-бузар, пўлат сандиқлар кушандасими? Тоза тилла билакузуклар! Қани сенинг дуру гавҳарларинг, тилла билакузукларинг!

СТЕЛЛА. Бўлди қилсанг-чи энди, Стэнли!

СТЭНЛИ. Олмослар-чи! Қироличанинг бошидаги тош дейсан!

СТЕЛЛА. Рейн тошлари қадаб тикилган қалпоқ. Уни опам либослар зиёфатида кийган эди.

СТЭНЛИ. Рейн тошлари деганинг нима тағин?

СТЕЛЛА. Оддий шиша бўлаклари, тамом.

СТЭНЛИ. Ҳазилга йўйма! Менинг заргарлик дўконида танишим бор. Ўшани чақираман, қани, у нима деркин. Мана сенга ўша плантациянг ёки ўшандан нима қолган бўлса, ўша.

СТЕЛЛА. Ҳозир қанақа нодонлик, қанақа ваҳшийлик қилаётганингни биласанми ўзи? Энди эса у чикмасидан олдин сандиқни ёп.

СТЭНЛИ (*оёғи билан бир тепиб, сандиқни наридан-бери ёпади ва ўчоқбоши столига келиб ўтиради.*) Ковалькийлар билан Дюбуалар ҳаётга турлича қарайдилар.

СТЕЛЛА (*жаҳл билан*). Ҳа, Худога шукрки, шундай! Мен кўчага чиқаман. (*Ўзининг оқ шляпаси ва қўлқопини олади ва эшик томон юради*). Мен билан юр, опам кийиниб олсин.

СТЭНЛИ. Буйруқ бераяпсанми? Қачондан буён?

СТЕЛЛА. Нима, бу ерда қолиб, унинг устидан кулмоқчимисан?

СТЭНЛИ. Нима деб ўйловдинг! Албатта, қоламан.

Стелла равонга чиқади.

БЛАНШ (*қизил атлас халатда ваннахонадан чиқиб келади. Қувноқ*). Э-ҳа, Стэнли! Мана, чўмилиб чиқдим, худди онадан қайта туғилгандай енгил тортдим.

СТЭНЛИ (*сигарета тутатади*). Жуда яхши-да.

БЛАНШ (*деразадан пардани тортиб қўяди*). Кечирасиз, мен мана бу янги қўйлагимни киймоқчиман.

СТЭНЛИ. Кийсангиз кияверинг, шу ҳам иш бўлибдими.

БЛАНШ (*хоналар оралигидаги портъерни тортиб қўяди*). Англашимча, бугун бу ерда қартабозлик бўлади, хотинлар таклиф қилинмаган – гоят илтифотли!

СТЭНЛИ. Нима бўлибди?

БЛАНШ (*халатини эгнидан олади, гулдор чит қўйлагини кияди*). Стелла қани?

СТЭНЛИ. Чиқиб кетди.

БЛАНШ. Орқамдаги тугмаларни қадаш керак. Кирсангиз бўлаверади. (*Стэнли портъерни суради, аёлга яқин боради, унга қарамасликка ҳаракат қилади.*) Мени қандай топасиз?

СТЭНЛИ. Керак бўлгач...

БЛАНШ. Сиз жудаям илтифотли экансиз. Мана – тугмалар.

СТЭНЛИ. Эпложмаяпман.

БЛАНШ. Эҳ, сиз эркаклар, бармоқларингиз қанақа ўзи – бақувват-бақувват, кўполдан-кўпол... Сигаретангиздан тутатиб берсангиз, майлими?

СТЭНЛИ. Ўзингиз тутатиб ола қолинг.

БЛАНШ. Ҳа, бўлмаса-чи. Раҳмат. Сандикни кимдир титкилабди, шекилли.

СТЭНЛИ. Ҳа, Стелла иккаламиз. Молларингизни ёйишда ёрдамлашдик.

БЛАНШ. Хўш, хўш... Ғайрат билан ишлабсизлар, ҳалол ишлабсизлар.

СТЭНЛИ. Сиз эса, афтидан, Париждаги бир эмас, қанчалаб дўконни шип-шийдон қилибсиз.

БЛАНШ. Ваҳ-ҳаҳ-ҳа! Ҳа, кийим деса ўзимни томдан ташлайман.

СТЭНЛИ. Мана бунақа мўйна қанча туриши мумкин?

БЛАНШ. Буниси-чи... бир мухлисим ҳады қилган.

СТЭНЛИ. Ихлоси ҳаддан ташқари зўр эканлиги шундоқ кўриниб турибди!

БЛАНШ. Ҳа, ёшлигимда кўплар менинг ишқимда телба бўлишган. Энди-чи? Бир қаранг-а (*ширин табассум билан*). Сизнингча, мен қандай қилиб ҳаммани ўзимга тортганман?

СТЭНЛИ. Ҳусни таважжуҳингиз билан-да.

БЛАНШ. Мени кўрганларнинг оғзидан бол томар эди, Стэнли.

СТЭНЛИ. Бўлмаган нарса. Унақа қиладиган одатим йўқ.

БЛАНШ. Нега бўлмаган нарса экан?

СТЭНЛИ. Ташқи чиройига қараб хушомад қилиш-да. Ўзингнинг чиройли ё чиройли эмаслигингни билмаган ва бошқалар ишорасига муҳтож бўлмаган аёлни ҳали учратмаганман. Тагин шундайлар ҳам борки, уларга минг гапирма, фақат ўз билганларидан қайтмайди. Бир вақтлар ўшандай гўзал билан юрган эдим. Ҳар икки гапнинг бирида у нукул: “Оҳ, қанчалик

латофатлиман, ох, қанчалик фусункорман”, дер эди. Мен эса унга: “Хўш, у ёғи-чи?” дердим.

БЛАНШ. У нима дерди?

СТЭНЛИ. Ҳеч нарса. Овози ўчди боёқишнинг.

БЛАНШ. Шу билан севги ҳам тамомми?

СТЭНЛИ. Бемаъни гаплар тўхтади, вассалом. Баъзи эркаклар бунақа голливудча суюқоёқларнинг оёғини ўпишга тайёр, бошқалари эса – йўқ.

БЛАНШ. Сиз, хойнахой, иккинчи тоифадагиларга кирарсиз?

СТЭНЛИ. Тўппа-тўғри.

БЛАНШ. Сизни ўзига мафтун этадиган соҳибжамолнинг ширинзабонлигини кўз олдимга келтиролмаяман.

СТЭНЛИ. Тўппа-тўғри.

БЛАНШ. Осмондаги ойни олиб бермасангиз-да, сиз оддий, тўғри, ҳалол одам экансиз. Сизни ўзига мафтун этувчи аёл шундай бўлиши керакки... (Ноаниқ қўл силтади.)

СТЭНЛИ (дона-дона қилиб). Қаргалар столга қўйиб қўйилсин.

БЛАНШ (жилмайиб). Ҳа, ҳа. Қаргалар столга қўйилсин... Ҳаётда алдоқчилар, фирибгарлар тўлиб-тошиб ётибди. Мен рассомнинг кучли, ёрқин бўёқларда расм чизишини, унинг палитрасида фақат асосий, энг оддий ранглар қолишини севаман. Ҳаммаёқни қип-қизил қилиб ташлаганларга асло тоқатим йўқ, “на у ёқлик, на бу ёқлик” одамларни сира жиним суймайди. Кеча кечқурун бизникига кириб, дангал: “Синглим ҳақиқий эркакка турмушга чиқди”, деб айтганим шундан. Тўғри-да, биринчи кўришда бундан ортиғини айтмайсан ҳам...

СТЭНЛИ (ўтиради). Бўлди-да-ей, бекинмачоқ ўйинларинг!

БЛАНШ (қулоқларини қисиб). Вуй-й-й-й!

СТЕЛЛА (равоқдан). Стэнли! Чик бу ёққа, опамнинг кийинишига халақит берма.

БЛАНШ. Мен тап-тайёрман, жоним.

СТЕЛЛА. Ундай бўлса чиқинг-да.

СТЭНЛИ. Дилдан гаплашаётувдик.

БЛАНШ (қувноқ). Жоним, хизматга буюрсам, хафа бўлмайсанми? Югуриб дўконга борсанг, битта кока-лимонад олиб келсанг, майдаланган музлари кўпроқ бўлсин. Мен учун хўп дей қол, майлими?

СТЕЛЛА (малоллик билан). Бўпти. (Бурчак ортига ўтади.)

БЛАНШ. Бояқиш ювошгина-да. Менинг назаримда, у сизни мендай яхши билмайди... Хў-ўш, шундай қилиб, мистер Ковальский, нимада тўхталгандик? Ҳа... Келинг, очикчасига гаплашайлик. Мен ҳар қандай саволга жавоб беришга тайёрман. Менинг яширадиган ҳеч нарсам йўқ. Хўш, сизларни нима қизиқтиради?

СТЭНЛИ. Бизнинг Луизиана штатимизда машҳур Наполеон кодекси бор, унга кўра хотинимга тегишли бўлган ҳамма нарса меники ҳамдир ва шунинг акси.

БЛАНШ. Эй, Худойим-ей, қовоқларини уйиб олишини қаранглар! Ҳақамнинг ўзи!

Ўзига атир сепеди, ҳазиллашиб пульверизаторни Стэнлига тўзғрилайди. Стэнли пульверизаторни юлиб олади ва пардоз столи устига итқитади. Блани бошини орқага ташлаб кулади.

СТЭНЛИ. Хотинимнинг опаси бўлмаганингизда сизни нима қилишни ўзим билардим.

БЛАНШ. Нима қилардингиз?

СТЭНЛИ. Ўзингизни гўлликка солманг. Ўзингиз биласиз. Қоғозлар қани?

БЛАНШ. Қоғозлар?

СТЭНЛИ. Хужжатлар. Плантация бўйича ҳисобот.

БЛАНШ. Қанақадир қоғозлар бор эди.

СТЭНЛИ. Яъни? Бирдан йўқ бўлиб қолди, шундайми?

БЛАНШ. Балки, йўқ бўлиб қолмай, бир жойда ётгандир-а?..

СТЭНЛИ. Аммо, бўлса ҳам сизнинг сандиғингизда бўлади.

БЛАНШ. Бор топган-тутганим сандиқда.

СТЭНЛИ. Нега қараб турибмиз бўлмаса, қараймизми? (*Сандиққа яқин келади, зарб билан қопқоқни очади.*)

БЛАНШ. Ё товба, сизга нима бўлди? Худди болага ўхшайсиз-а. Ақлингиз жойидами? Қанақадир пулларни ўмарганман-да, сизнинг бурнингиздан ип ўтказиб олганман, шуни синглимга топширишим осон бўлади, шундайми? Бундоқ туринг, ўзим қарайман. Шунда тезроқ ва осонроқ бўлади... (*Яқин келади, қутичани олади.*) Қарийб барча қоғозларим мана шу қутичада. (*Очади.*)

СТЭНЛИ. У ердаги-чи, тагидаги нима? (*Ўроғлиқ қоғозларни кўрсатади.*)

БЛАНШ. Эскирганидан сарғайиб кетган ишқий мактублар, ҳаммаси битта боладан. (*СТЭнли тортиб олади. Бланининг овозида таҳдид*). Беринг!

СТЭНЛИ. Аввал бир кўрайлик-чи.

БЛАНШ. Сизнинг тегишга ҳаққингиз йўқ!

СТЭНЛИ. Э, нима бўпти. (*Тасмачани йиртиб олади ва қоғозга кўз югуртиради.*)

БЛАНШ (*мактубларни юлқийди ва улар ер билан битта бўлиб сочилди.*) Модомики, нозик қўлчаларингиз тегдими, энди уни ёқишдан бошқа чорам йўқ.

СТЭНЛИ (*бутунлай ўзидан кетиб*). Э, нима экан ўзи улар, жин урсин?

БЛАНШ (*варақларни ердан териб оларкан*). Бир боланинг шеърлари, ўзи эса дунёдан ўтиб кетган. Қачонлардир у мени қаттиқ севиб қолган экан, худди ҳозир сиз мени бир нима қилиб қўймоқчи бўлганингиздай, аммо бунга сизга йўл бўлсин! Мен энди ёт эмасман, бунақа нарсалардан совиб бўлганман. Лекин эрим ёш эди, дуркунгина эди. Мен ҳам... э-э, энди барибир. Тўплаб берсангиз-чи мактубларни!

СТЭНЛИ. Бу нима қилганингиз – нега энди уларни ёқаяпсиз?

БЛАНШ. Узр. Шунчаки эсимни йўқотдим. Ҳар бир одамнинг бирон-бир эзгу, дилда эъозлаган бир нарсаси бўлади. (*Унинг чеҳраси жуда ҳорғин. Қўлларида қутича билан ўтиради, кўзойнагини тақади, диққат билан катта тўп қоғозларни кўриб чиқа бошлайди.*) “Эмблер ва Эмблер”. Ҳм... Крэбтри... Яна “Эмблер ва Эмблер”.

СТЭНЛИ. “Эмблер ва Эмблер” нима дегани?

БЛАНШ. Идора. Кўчмас мулкка ссуда берадиган жой.

СТЭЛЛА. Демак, демак, уй гаров пулларини тўлашга кетган.

БЛАНШ. Худди шундай, менимча.

СТЭНЛИ. Менинг эса ҳеч канақанги “менимча” билан ишим йўқ. Қолган қоғозлардаги нима экан?

Блани қутини унга тутқзади. Стэнли столга яқин жойда бемалолроқ туриб олади-да, ҳужжатларни кўздан ўтказа бошлайди.

БЛАНШ (*ердан катта хатжилдни олади, у ҳам қоғозларга лиқ тўла*). Юз йил ичидаги минглаб қоғоз, “Орзу” мизнинг бутун тарихи... пул санашни билмайдиган боболаримиз ва оталаримиз, амакиларимиз ва оға-иниларимиз, жўнгина қилиб айтганда, ўзларининг тийиксиз фахш йўлларига қаричма-қарич, танобма-таноб қиморда ютқазиб қўйганлар. (*Кўзойнагини олади ва ҳорғин қулади.*) Тўртта ҳарфдан иборат мана шу “фахш” сўзи бутун плантацияни ямлаб юборган. Стелланинг айтишича, ундан фақат битта уй ва йигирма акр ер қолган, холос, шунда ҳам қабристонни қўшиб ҳисоблаганда, у ерга барча қариндош-уруғларимиз кўчиб борган... Стелла ва мендан бошқалари (*Хатжилдни столга уради*). Бу ерда, ҳамма, ҳамма қоғозлар бор! Олинг-да, жойга эга бўлинг. Ўқинг, такрор ўқинг, ёдлаб олинг. Бундан яхши тугаллаш хаёлингга келмайди: бутун “Орзу” сизнинг бақувват, соҳибжамол панжаларингиздаги эски қоғоз омборидан битта той!.. Қизик, лимонадга кетиб, Стелланинг ўзи лимонадга айланиб қолдими? (*Курси суянчигига ўзини ташлаб, кўзларини юмади.*)

СТЭНЛИ. Менинг бир ҳуқуқшунос танишим бор, у бу ҳужжатларни ўрганиб чиқади.

БЛАНШ. Ҳужжатларни унга ҳадя деб, бош оғриқ дори ҳам қўшиб олиб боринг.

СТЭНЛИ (*бироз хижолат тортиб*). Кўрмайсизми, Наполеон кодекси бўйича эр-хотинининг ишлари қандай кетаётганидан хабардор бўлиб туриши керак. Айниқса, улар, худди бизлардек, масалан, ҳозир бола кутишаётган бўлса.

Блани кўзларини катта-катта очади. Блюз куйи баландроқ янграйди.

БЛАНШ. Стелла? Стелла чақалоқ туғадими? (*Орзуга берилганча*) Мен эса ҳеч балони билмайман! (*Туради, эшик томон юради*).

Бурчакда Стелла пайдо бўлади. Стэнли хатжилд ва қутичани олиб, ҳобгоҳга олиб кетади. Хоналар қоронғилик ичида қолади, ундан кўча, уйнинг ташқи девори кўринади.

БЛАНШ (*Стеллани йўлакда равоқ ёнида учратади*). Стелла, Стелла, чироғим! Қандай бахтиёрман, фарзандли бўласан-а! (*Синглисини қучоқлайди Стелла ҳам уни қучоқлайди, титраб-қақшаб, пиқ-пиқ йиғлайди. Паст овозда*) Ҳаммаси жойида – аниқлаб олдик. Ҳозир сал-пал иситмам чиқиб турибди, аммо мен, афтидан, барини удраладим. Кулдим, ҳаммасини ҳазилга йўйдим. Уни ўғил дедим, кулдим, озгина ишва ҳам килдим. Ҳа, эринг билан жиндай тегишдим ҳам, Стелла!

Стив ва Пабло пиволи қутини кўтариб келади. Меҳмонлар қартабозликка ҳозирлик кўришяпти... Эркалар опа-сингилларнинг ўртасидан юриб ўтишади, Бланига тез ва қизиқиши билан кўз солишади-да, уйга кириб кетишади.

СТЕЛЛА. Уни кечиринг.

БЛАНШ. Ҳа, бу киши ўз номига ёсуман гули очдирадиганлардан эмас. Аммо начора, энди бисотимизда “Орзу” бўлмагандан кейин қонимизга аралаштириш учун худди шу нарса керак. Осмон қандай ажойиб! Ракетада учиб кетсанг-да, қайтиб келмасанг.

ОВҚАТФУРУШ (*қичқирганча муюлишдан чиқиб келади*). Кеп колинг, кайноққина!

БЛАНШ (*қўрққанидан босиқ қичқиради, кескин тисарилади. Аммо ўша заҳоти, қўрқуви босилмасиданоқ хандон ташлаб кулади*). Қаёққа борамиз энди, Стелла... манави ёққами?

ОВҚАТФУРУШ. ... Қайноғига кеп колинг!

СТЕЛЛА (*унинг қўлтигидан олиб*). Йўқ, бу ёққа.

БЛАНШ (*қулиб*). Кўр... кўрни етакляпти!

Бурчак ортига ўтиб кетишади. Бланининг умидсиз кулгиси ҳали ҳам тингани йўқ. Бунга жавобан эса уй ичидан эркакларнинг қаҳқаҳаси янграйди. Блюз таронаси кучайиб бораверади, унга сурдинка жўрлигида труба овози қўшилади.

УЧИНЧИ МАНЗАРА

Қартабозлик туни. Ван Гогнинг бир асари бор – “Бильярд туни” деган...

Ўчоқбоши столидаги сариқ клёнка узра оч яшил шиша қалпоқли осма чироқ ёниб турибди. Ўйинчилар Стэнли, Митч, Стив ва Пабло рангбаранг кўйлақлар кийиб олишган, эркакларнинг ўзлари ҳам ўз ҳолича, уларнинг учига чиққан мардликлари ҳам асосий ранглар каби қўпол ва бесўнақай.

Столда тарвуз каржлари, виски шишалари, стаканлар. Хобгоҳ анча хира ёритилган, икки жойдан ёруғлик тушиб турибди, бири – ўчоқбоши чирогидан, иккинчиси портъер орқали – кўчадан. Қарта сузилгунча ўйинчилар сукут сақлайди.

СТИВ. Хўш, нима очилди?

ПАБЛО. Бир жуфт валет.

СТИВ. Иккитасини сотиб оламан.

ПАБЛО. Сенга-чи, Митч?

МИТЧ. Чикди.

ПАБЛО. Биттаси – ўзимга.

МИТЧ. Виски... яна талабгорлар борми?

СТЭНЛИ. Мен.

ПАБЛО. Ҳаммага хитой рагусидан олсак-чи?

СТЭНЛИ. Мен ютқизаяпман, сенинг бўлса иштаханг карнай бўлиб кетаяпти. Ҳеч ким бошқа қўшмайдимми? Очамизми? Очдик. Кетингни столдан олсанг-чи, Митч, бунча ялпайиб олмасанг! Модомики, ўйинми, столда фақат қарталар, тангалар ва виски бўлиши керак. (*У чайқалиб кетади. Қулочкашлаб столдаги тарвуз нўчоқларини настга супуриб юборади.*)

МИТЧ. Нима, ҳалитдан етиб келдингми?

СТЭНЛИ. Кимга қанча?

СТИВ. Менга учта.

СТЭНЛИ. Менга битта.

МИТЧ. Яна чикди. Уйга кетаверсам ҳам бўлади.

СТЭНЛИ. Оғзингни юмсанг-чи.

МИТЧ. Ойим касал. То мен бормагунча тун бўйи ухламай чиқади.

СТЭНЛИ. Ёнидан ҳеч ёққа жилмай ўтира қол бўлмаса.

МИТЧ. Шу онам-да яна... одамларга қўшилиб юр дейди. Мана, юрибман. Нима каромат кўраёпман? Хаёлимда у – қандай ўтирибди экан, деб.

СТЭНЛИ. Кетсанг кета қол, Худо ҳаққи.

ПАБЛО. Сенда нима экан?

СТИВ. Флеш, Пиклар.

МИТЧ. Ҳаммангизнинг хотинингиз бор. Мен-чи... у ўлиб кетса, сўққабош бўлиб қолавераман... Ваннага кириб чиқай.

СТЭНЛИ. Тезроқ қайт.

МИТЧ. Бор йўқол.. *(ваннага кетади.)*

СТИВ *(топиради)*. Етти айрилишга. *(Топираётиб, навбатдаги латифани бошлаб юборади)*. Бир негр чол ҳовлисида ўтирган экан, ўтириб жўжаларга ҳовучлаб маккажўхори дони соча бошлабди. Бирдан она товукнинг жонҳолатда қақағлагани эшитилибди, қараса, уйнинг орқасидан ўқдай учиб ёш она товук келаётганмиш, орқасидан эса хўроз қувиб келаётганмиш, етиб олиб, устига чиқибди...

СТЭНЛИ *(сабрсизланиб)*. Сузсанг суза қол энди!

СТИВ. ...бирок донга кўзи тушибди-ю, товукни қўйиб юбориб, донни чўқилай кетибди. Негр қараб туриб, нима дермиш: “Ишқилиб, мана бундай оч қолишдан Худонинг ўзи асрасин-да!”

Стив ва Пабло қаҳ-қаҳ уриб кулади. Кўча муюлишида опа-сингиллар кўринади.

СТЕЛЛА. Ўйин ҳали-бери тугайдиган эмас.

БЛАНШ. Қанақаман ҳозир?

СТЕЛЛА. Жуда очилиб кетгансиз, опажон.

БЛАНШ. Иссиқ, силлам қуриб кетди. Шошма, очмай тур... Аввал упалик қилиб олай оз-моз. Кўринишим жуда ҳорғиндир?

СТЕЛЛА. Ҳе, йўқ. Янги очилган гулдайсиз.

БЛАНШ. Бир неча кун аввал узилган гулдай де.

Стелла эшикни очади ва улар ичкарига киришади.

СТЕЛЛА. Хўш-хўш-хўш... сизлар эса, дўстлар, кўриб турганингиздек, бас қилишни ўйламаяпсизлар ҳам.

СТЭНЛИ. Қаердан келаяпсизлар?

СТЕЛЛА. Опам билан ревига бордик. Опа, булар мистер Гонзалес ва мистер Ҳаббел.

БЛАНШ. Илтимос, турманглар.

СТЭНЛИ. Ҳеч ким тураман деётгани йўқ, бу ёғидан хотиржам бўлаверинглар.

СТЕЛЛА. Ҳали узоқ ўйнайсизларми?

СТЭНЛИ. Ҳозирча билиб бўлмайди.

БЛАНШ. Ҳа, покер шунақа қизиқ ўйин. Кимга жуфт бўлай?

СТЭНЛИ. Мумкин эмас. Балки Юниснинг олдига чиқарсизлар?

СТЕЛЛА. Нима деяпсан – икки ярим бўлди-я! *(Бланиш хобгоҳга кетади ва портъерни салгина тортиб қўяди.)* Сизларга қийин эмас-ку, кейинги қўлдан кейин ҳисоб-китоб қиларсизлар-а? *(Курси гичирлайди. Стэнли шап этиб, Стелланинг думбасига шапатлайди. Жиддий оҳангда.)* Қулгили жойи йўқ, Стэнли. *(Эркаклар кулишади. Хобгоҳга кетади.)* Бировлар олдида унинг шунақа қилиқ қилишидан жоним чиқиб кетай дейди.

БЛАНШ. Чўмилиб олай.

СТЕЛЛА. Янами?

БЛАНШ. Асаблар. Нима, бандми?

СТЕЛЛА. Билмадим.

Блани ванна эшигини тақиллатади. Эшик очилади, қўлларини сочиқда артганча Митч чиқиб келади.

БЛАНШ. Э-ҳа... Салом.

МИТЧ. Салом. *(Аёлга суқ билан қарайди.)*

СТЕЛЛА. Опа, бу Херольд Митчелл. Менинг опам, Бланш Дюбуа.

МИТЧ *(қўполларча такаллуф билан)*. Эхтиромимни қабул қилинг, мисс Дюбуа.

СТЕЛЛА. Онангизнинг соғлиғи қандай, Митч?

МИТЧ. Ҳа раҳмат, умуман ўша-ўша. Ханталингиз учун ташаккур айтди. Илтимос, кечиринг. *(Ўчоқбошига оҳиста ўтиб кетади, дам-бадам Бланига қарайди ва хижолатомуз йўталади. Сочиқни олиб кетгани эсига тушади ва саросималанганча кулиб, Стеллага узатади).*

БЛАНШ *(унга ошқора қизиқиш билан разм солади)*. Буни одобдан деса бўлади.

СТЕЛЛА. Ҳар ҳолда.

БЛАНШ. Юзи қандайдир ташвишли.

СТЕЛЛА. Унинг онаси касал.

БЛАНШ. Оилаликм?

СТЕЛЛА. Йўк.

БЛАНШ. Хотинбозми?

СТЕЛЛА. Нима деяпсиз, опа! *(Блани кулади.)* Шу ҳолига-я.

БЛАНШ. Нима иш қилади, у? *(Блузкаси тугмаларини еча бошлайди).*

СТЕЛЛА. Слесарь ишчи, Стэнли ишлайдиган заводда.

БЛАНШ. Лавозими катгарокми?

СТЕЛЛА. Қаёқда... Буларнинг бутун даврасидан битта шу Стэнли қўл учида кун кўради.

БЛАНШ. Нега унга турмушга чиқдинг бўлмаса?

СТЕЛЛА. Унга ўзингиз бир қаранг.

БЛАНШ. Қарадим.

СТЕЛЛА. Унда сўрамасангиз ҳам бўлади.

БЛАНШ. Хафа бўлмагин-у, Стэнлининг манглайи шўрлиги шундоқ кўриниб турибди. *(Блузкасини ечади ва портъердан тушиб турган ёруғга келиб туради, шойи сийнабанди қип-қизил, юбкаси оппоқ. Қартабозлар ўйинни давом эттиришади, уларнинг овозлари узоқдан келаётганга ўхшайди.)*

СТЕЛЛА. Манглайга бало бормикан бу ерда, доно?

БЛАНШ. Нега бўлмасин? Қизиқ.

СТЕЛЛА. Ҳамма куч – шунда! Сиз айна ёруғда турибсиз, опажон.

БЛАНШ. Эҳ-ҳа... *(Ёруғнинг сариқ қисмидан чиқиб келади).*

СТЕЛЛА *(кўйлагини ечади, енгил кўк атлас кимоносини кияди. Қизлардай шарақлаб кулади)*. Уларнинг хотинларини бир кўрсангиз эди канақалигини!

БЛАНШ *(кулиб)*. Биламан, биламан. Мана бундай семиз-семиз, кишлоқи хотинлар-да...

СТЕЛЛА. Ановини, тепадагини биласизми? *(Тобора баландроқ кулади)*. Бир куни у... *(Кулги)* Бизникида сувоқ... *(яна шарақлаган кулги)* шифтдан палахса-палах кўчиб тушганди..

СТЭНЛИ. Ҳой товукмижозлар, бас энди!

СТЕЛЛА. Сизларга эшитилаётгани йўқ-ку.

СТЭНЛИ. Аммо сизларга эшиттириб айтаман – сал секинроқ гапиринглар!

СТЕЛЛА. Мен уйимда ўтирибман, хоҳлаганча гаплашаман.

БЛАНШ. Стелла, арининг уясига тегма.

СТЕЛЛА. У ичиб олган... Мен ҳозир (*Ваннахонага кетади.*)

Блани туради, аста, худди эрингандек ихчамгина оқ радиоприёмникка яқинлашади, уни қўяди.

СТЭНЛИ. Митч? Гапир сен...

МИТЧ. Нима? Э-ҳа. Ҳе йўқ, бас.

Блани яна ёруғ жойга келади. Қўлларини кўтариб, боши орқасига олади, керишади, эриниб алпон-талпон ўзининг курсиси олдига келади. Приёмникдан румба янгради. Митч ўрнидан туради.

СТЭНЛИ. Ким қўйди радиони?

БЛАНШ. Мен. Нимаиди?

СТЭНЛИ. Ўчиринг.

СТИВ. Қўй, қизлар эшитишаверсин, бўлмаса зерикиб қолишади.

ПАБЛО. Сенга нима? Худо ҳаққи, яхши куй экан...

СТИВ. Зевьер Кончет бўлса керак. (*Стэнли даст ўрнидан туради, приёмник олдига учиб боради, ўчиради. Курсида Блани ўтирганини кўриб, таққа тўхтайтиди. Аёл унинг кўзига тик қарайди, киприк қоқмайди ва Стэнли яна қартага ўтиради. Ўйновчилар бу орада баҳслашиб қолишади.*) Шунча тайинлаганингни ҳеч эслолмаяпман.

ПАБЛО. Мен нима дегандим, Митч?

МИТЧ. Эшитмадим.

ПАБЛО. Қаерда эдинг?

СТЭНЛИ. Портьерда эди кўзи (*санчиб туради-да, пардани жаҳл билан тортиб қўяди*). Бошқатдан сузишга тўғри келади. Ўзи, умуман ўйнасақ, ўйнайлик, ёки уй-уйимизга тарқалайлик. Бировнинг ютганини кўрсам чидолмайман. (*Ўтиради. Митч туради. Қичқиради*). Ўтир!

МИТЧ. Ҳожатхонага бораяпман. Тўнка билан ўйнанглар.

ПАБЛО. Етгита бешликни чўнтагига жойлади. Стив эртага тонгдан уни йигирма беш центликка майдалатади.

СТЭНЛИ. Уйда тангалар билан чўчка болачаларини боқади, ҳаммаси думалоқ-думалоқ, ойижониси рождествога совға қилган, тўғри қилган. (*Қартани сузади*). Хоҳ ўйна, хоҳ ўйнама...

Митч маъюс жилмаяди ва портьер ортига ўтади. Тўхтайтиди.

БЛАНШ (*наст овозда*). Болалар бурчаги эса – банд.

МИТЧ. Биласизми, пиво...

БЛАНШ. Кўргани кўзим йўқ.

МИТЧ. Иссиқда – ягона халоскор.

БЛАНШ. Менга тўғри келмайди. Пиво ичсам, жиғилдоним қайнайди. Сигаретангиз борми? (*Қора-кўкчил атлас халатини елкасига солади*).

МИТЧ. Топамиз.

БЛАНШ. Нима экан сиздаги?

МИТЧ. “Лакки”.

БЛАНШ. Бўлади. Тамакидонингизга гап йўқ. Кумушми?

МИТЧ. Ҳа. ўқинг-чи, нима ёзилган экан.

БЛАНШ. Ў-хў, ёзуви ҳам бор! Тушунолмадим... (*Гугурт чақиб, яқинроқ сурилади.*) У-у. (*Атайлаб тутилиб ўқийди*).

*Худо бераман деса
Мен кучлироқ севаман...
Ўлгандан кейин!*

О, миссис Браунинг!.. Менинг севимли сонетимдан.

МИТЧ. Сиз буни биласизми?

БЛАНШ. Бўлмаса-чи!

МИТЧ. Ёзувда бутун бир тарих бор.

БЛАНШ. Худди романдагидек.

МИТЧ. Унча кувноқ эмас.

БЛАНШ. Шунақа денг..

МИТЧ. Ҳа, энди бу киз ўлиб кетган.

БЛАНШ (*хайрихоҳлик билан*). Ў-ўҳ!

МИТЧ. Ҳада қилаётганда у тирик қолмаслигини аллақачон билган.
Жуда ғалати киз эди, ғоят мулойим, жуда ҳам мулойим!

БЛАНШ. Сизни севган бўлса керак-да. Беморлар шунақа кўнгилчан ва самимий бўладилар.

МИТЧ. Ҳа, шунақа. Жуда ҳам.

БЛАНШ. Назаримда, азоб чекканда одамлар самимий бўлади.

МИТЧ. Шунақа, одамларнинг самимийлиги ғам-қайғудан.

БЛАНШ. Ҳа, самимийлик энди фақат жабрдийдаларда қолган.

МИТЧ. Ҳа, нимасини айтасиз.

БЛАНШ. Худди шундай. Умрида ғам чекмаган одам бўлса, кўрсатинг менга, у... Қулоқ солинг! Негадир тилим тутилиб қолаяпти. Ҳаммаси сиз туфайли, эркаклар. Томоша ўн бирда тугаган, уйга кетиш ҳеч кимнинг эсида йўқ – ўйин!.. Бугун ичиш хонаси келгани шундан. Менинг бир қадахгина ичадиган одатим бор, жуда бўлмаганда икки қадах, учтаси эса!... (*Кулади*). Бугун уч қадах.

СТЭНЛИ. Митч!

МИТЧ. Менсиз ўйнайверинглар. Мен мисс...

БЛАНШ. Дюбуа.

МИТЧ. Дюбуа?

БЛАНШ. Французча исми шариф. Яъни, “Ўрмондан келган киз”, Бланш эса “оппоқ”, оппоқ дарахтлар. Гулга кирган баҳорги боғ. Шундан менинг исми шарифимни эслаб қоласиз.

МИТЧ. Сиз французмисиз?

БЛАНШ. Келиб чиқишимиз Франция. Америкага кўчиб келган дастлабки Дюбуалар французлар, гугенотлар бўлган.

МИТЧ. Сизлар Стелла билан опа-сингиллармисиз?

БЛАНШ. Ҳа, Стелла менинг эркатоим, жажжи сингилжоним. Мен кичкина деяпман, аслида мен ундан озгина каттароқман. Бир йил ҳам эмас... Битта илтимосим бор эди, бажарасизми?

МИТЧ. Албатта. Қанақа илтимос экан?

БЛАНШ. Мен Бурбон кўчасидаги хитой дўконидан қоғоз фонус сотиб олган эдим. Жуда ранг-баранг. Шунга лампочка ўрнатиб берсангиз. Малол келмайдими?

МИТЧ. Жону дилим билан.

БЛАНШ. Яланғоч лампочкаларга тоқатим йўқ. Қадимги жинчирокдан фарқи йўқ.

МИТЧ (*фонусни қўндираркан*). Биз сизга номуносиб улфатлар эканимиздан хавотирдаман – қўпол одамлармиз.

БЛАНШ. Мен киришимли аёлман.

МИТЧ. Ажойиб фазилат. Меҳмонга келдингизми?

БЛАНШ. Стелланинг мазаси йўқ, шунга бирмунча муддатга келган эдим, ёрдам бергани. У озиб, чўп бўлиб қолган.

МИТЧ. Сиз анови...

БЛАНШ. Эрим борми? Йўқ, йўқ, йўқ. Қариқизман – муаллима.

МИТЧ. Ие, мактабда, албатта, дарс бера оласиз, аммо қанақасига қариқиз бўласиз?

БЛАНШ. Ташаккур, сизга, сэр. Мана буни одоб деса бўлади!

МИТЧ. Муаллимаман денг?

БЛАНШ. Ҳа. Афсуски, ха...

МИТЧ. Бошланғичми ёки ўрта таълимми, ёхуд...

СТЭНЛИ (*оғзини тўлдириб*). Митч!

МИТЧ. Кетяпман!

БЛАНШ. Эй, Худо, қанақаси бўларди!.. Ўрта мактабда. Лорелда.

МИТЧ. Нимани ўқитасиз! Нимадан дарс берасиз?

БЛАНШ. Сиз нимадан дердингиз?

МИТЧ. Гаров ўйнайман, расм ёки мусиқа. (*Блани кулади.*) Ҳа-а, то-полмадим, шекилли. Унда, эҳтимол, арифметикадан...

БЛАНШ. Зинҳор-базинҳор, сэр. Арифметикадан! (*Кулиб*) Ана-ви кўпайтирув жадвали бор-ку, ўшани ҳам ёлчителиб ёдлаган эмасман. Йўқ, мен шўрлик келиб-келиб инглиз тилидан дарс бераман. Болдирли кизалоқлар ва алкогольсиз, лимонадсиз Ромеоларга Готорн, Уйтмен ва По олдида ҳузурланиш йўллари ўргатаман.

МИТЧ. Уларнинг эса мияси бутунлай бошқа нарса билан банд.

БЛАНШ. Бўлмаса-чи! Уларнинг кўпчилиги зўр яшаб ўтишлари ва мумтоз меросли бўлишлари мумкин эди. Лекин барибир ҳам – жононлар. Баҳорда эса уларнинг илк ишқий кечинмаларига ҳаяжонсиз қарамай бўлмасди. Гўё ҳаммаси улардан бошланади, гўё илгари ҳеч ким ҳеч нарса билмагандек... (*Ваннахона эшиги очилади, Стелла чиқади.*) Дарров бўла колдингми? Шошма, мен радиони қўйиб қўяй.

(*Қўйгични бурайди. Радиоприёмникдан қўшиқ таралади: “О Вена, Вена, фақат сен...”* Блани вальс рақсига тушади, у бу рақсни ишқий руҳда ўйнайди. Митчни бутунлай ҳаяжон чуллаган ва Бланига тақлид қилиб, худди айиқполвондек қўпол ҳаракатлар қилади. Стэнли шиддат билан портьер орқали хобгоҳга отилади. Приёмникка ташланади, уни столдан юлқиб олади, бўкириб сўкинганча деразадан улоқтиради.)

СТЕЛЛА. Маст бўлиб қолибсан! Хурмачангга сиғса ич, хайвон! (*Ўчоқбошига югуриб киради.*) Қани, ҳамманг уй-уйингга жўна. Агар зиғирча виждонингиз бўлганда эди, сизлар...

БЛАНШ (*даҳшат ичида*). Стелла, эҳтиёт бўл, у...

Стэнли Стеллага ташланади.

ЭРКАКЛАР (*нима қилишни билмай*). Ҳай, ҳай, Стэнли. Оғирроқ бўл-да, оғайни. Кел, бизлар...

СТЕЛЛА. Ҳали менга қўл кўтардингми, менга-я... (*Тисарила-тисарила кўздан гойиб бўлади.*)

Унинг ортидан кетган Стэнли ҳам гойиб бўлади. Зарба овози. Стелланинг қичқириги. Блани босиқ чинқиради, ўчоқбошига отилади. Эркаклар ёрдамга ошиқадилар, олишув овозлари, сўкинишлар. Нимадир полга гумбурлаб қулаб тушади.

БЛАНШ (кучаниб). Ахир у ҳомиладор-ку!

МИТЧ. Шармандалик.

БЛАНШ. Иблис, ёмон қутурди!

МИТЧ. Олиб келинглари уни, йигитлар...

Икки эркак Стэнлининг қўлларини қайиради ва хобгоҳга судрайди. У силтаб ташлайди ва уларни улоқтириб юборай дейди. Бироқ, тўсатдан жим бўлиб, шерикларининг қўлида шалпайиб қолади. Улар яхши гаптириб юпатишади ва у дўстларидан бирининг елкасига юзини босади.

СТЕЛЛА (саҳна ортида, овозда). Бу ерда қолишни истамайман! Кетаман!

МИТЧ. Хотин бор уйда қарта ўйналмайди.

БЛАНШ (хобгоҳга югуриб киради). Стелланинг кўйлаги! Биз юқорига, ановиникига борамиз.

МИТЧ. Кўйлак қани?

БЛАНШ (шкафни очади). Мана. (Синглизининг олдига югуради.) Стелла, жонгинам. Сингилжон, азизим, кўркма. (Стеллани кучоқлаб, уни эшик ортига, ундан зина бўйлаб юқорига бошлаб кетади.)

СТЭНЛИ (ҳеч нарсани тушунмай). Нима гап? Нима бўлди бу ерда?

МИТЧ. Ҳаммани дунёга келганига пушаймон қилдирдинг, Стэн?

ПАБЛО. Ҳа, энди йигитчилик-да.

СТИВ. Бизнинг йигитчани йигитчилиги тугамади-тугамади-да.

МИТЧ. Унинг каровати бошига ҳўл сочик тўшаб кўйинглари.

ПАБЛО. Қахва бериш керак – бирпасда кўрмагандай бўлиб кетади.

СТЭНЛИ (хириллаб). Сув...

МИТЧ. Уни жўмрак тагига ётқизинглари.

Паст овозда юпата-юпата эркаклар Стэнлини ваннахонага олиб киришади.

СТЭНЛИ. Кўйвор! Йўкол ҳамманг, итдан тарқалганлар!

Ваннахонадан зарба овозлари, сувнинг жўмракдан кучли босимда отилиб чиққани эшитилади.

СТИВ. Қани, тезроқ гумдон бўлайлик!

Ҳамма қарта столига интилади, йўл-йўлакай ҳар ким ўзининг ютиб олганини чўнтагига уради.

МИТЧ (гамгин, аммо қатъий). Йўк, хотин киши бор уйда қарта ўйнаб бўлмайди.

Эшик ёпилади, уй хувиллаб қолади ва сукунат чўкади. Муюлишидаги барда куй чалаётган қора танли машишоқлар “Қоғоз кўғирчоқ”ни чала бошлайдилар, куй чўзиқ, ўкирикнамо чиқади.

СТЭНЛИ (ваннахонадан чиқиб келади – эгнида жиққа ҳўл, танасига ётишган, донадор оқ плавкадан бошқа ҳеч нарса йўк). Стелла (Пауза). Жўнаворибди-ку жонончамиз, ташлаб кетди! (Хўнграб йиғлайди, вужуди силкинади, телефон олдига келади ва рақамларни тера бошлайди.) Юнис!... Дилбарим билан гаплашмагунимча кўймайман! (Гўшакдан ҳеч нарсани англаб бўлмайдиган чийиллаган овоз келади. У аппаратни шарақлатиб ерга уради. Пианино ва мис чолғу асбоблари садоси остида хона қоронғуликка кўмилади, тунги кўча ёруғида уйларнинг кўланкалари кўзга ташланади. Бироз жимликдан кейин блюз янграйди. Деярли яланғоч ҳолда, туртина-суртина Стэнли равоққа чиқади, ёғоч зинадан битта-

битта босиб, уй олдидаги тош йўлга чиқади. Кўппакка ўшаб бошини орқага ташлайди-да, увуллай бошлайди.) Стелла! Стелла! Соҳибжамолим менинг Стеллам! Стелла-а-а-а!

ЮНИС (*тепада ўзининг хонадони эшиги олдида пайдо бўлади*). Увуллашни бас қилинга, жойингизга бориб ётинг!

СТЭНЛИ. Айтинг, жажжигинам пастга тушсин. Стелла! Стелла!

ЮНИС. Келмайди, хомтама бўлмай қўя қолинг. Бўлмаса, полиция чақиришга мажбур бўламиз!

СТЭНЛИ. Стелла!

ЮНИС. Аввал уриб, энди “қайт”ми? Бояқиш фарзанд кўраман деб умидда! Оббо пасткаш-ей! Ҳайвондан тарқалган эмасмисан?! Худди ўтган сафаргидай ёқангдан бўғиб, отилиб турган муздай сув остига ётқизиш керак эди сени.

СТЭНЛИ (*итоаткорона*). Юнис, хотинчамни қайтариб беринглар, кетиб қолмасин!

ЮНИС. Туф-ей! (*Эшикни тарақлатиб ёнади*.)

СТЭНЛИ (*аламига чидолмай қичқиради*). Стелл-а-а-а-а-а!

Кларнет паст овозда инграниб бир куйни такрорлайди. Тепадаги эшик яна очилади. Стелла шалоқ зинадан тушиб келади. Кўзлари ҳали ҳам жисққа ёш, сочлари елкасида тўзғиб ётибди. Эр-хотин бир-бирига қараб қолади. Жониворларга хос тарзда “оҳ” тортиб, иккаласи бир жисмга айланади. Эр ўзини унинг пойига ташлайди, хотинининг дўмпая бошлаган қорнига ётишади. Стелла эрининг бошидан тутиб, ўрнидан тургазар экан, кўзларига ёш қалқиб чиқади. Стэнли эшикни ланг очади, Стеллани кўлида кўтариб, қоронги хонага олиб кириб кетади.

БЛАНШ (*халатда, юқориги қават майдончасида пайдо бўлади, қўрқатиписа зинадан тушиб кела бошлайди*). Қани менинг сингилжоним? Стелла... Стелла!

(Синглиси хонасига кираверишидаги қоронги бўсагада тўхтаб қолади. Кейин саросимадан хушини йўқотгудек бўлиб пастга ўқдай учиб тушади. Уй олдидаги йўлкага чопиб келади, ўзига паноҳ қидиргандек у ёқ-бу ёққа кўз солади Мусиқа тинади.)

МИТЧ (*муюлишидан чиқиб келади*). Дюбуамисиз?

БЛАНШ. Ҳа...

МИТЧ. Хўш, “Боғдодда ҳаммаёқ тинч”ми?

БЛАНШ. У эрининг олдига қочиб кетди.... Улар у ерда... бирга!

МИТЧ. Албатта, қочиб кетади-да, нима бўпти!

БЛАНШ. Мен қўрқиб кетаяпман.

МИТЧ. Воҳ-воҳ! Нимадан қўрқасиз? Уларни кундуз чироқ ёқиб тополмайсиз.

БЛАНШ. Мен бунақа нарсаларни кўтаролмайман...

МИТЧ. Ҳа, ғирт шармандалик, сизнинг борингизда бунақа қилиқлар қилмасликлари керак эди! Лекин кўнглингизга олманг.

БЛАНШ. Қандай ваҳшийлик! Бу...

МИТЧ. Келинг, зинада ўтиринг, биттадан сигарета чекамиз.

БЛАНШ. Лекин кийимларим бир ҳол бўлиб ётибди, уяламан...

МИТЧ. Бизнинг бу ерларда бунга қарашмайди.

БЛАНШ. Жуда ажойиб тамакидон экан...

МИТЧ. Мен сизга ёзувини кўрсатдимми?

БЛАНШ. Ҳа. (*Осмонга қарайди, бироз сукутдан сўнг*) Бу ҳаётда нега ҳаммаси бунча телба-тескари бўлмаса... (*У заиф йўталлади.*) Сизга раҳмат, яхши одам экансиз. Мен ҳозир... яхшиликка шунчалик муҳтожманки...

ТҶРТИНЧИ МАНЗАРА

Эрта тонг. Кўчадаги шовқин-суронда қандайдир черков қўшигининг нафаси бор. Стелла хобгоҳда, ҳали турмаган, ўзини офтобга солиб ҳузур қилапти. Унинг чехраси очиқ, тиниқ. Бир қўлини думалоқ қорни устига ташлаган, иккинчи қўлида қулгили расмлари бор китобча очиқ ҳолда турибди. Кўз ва лаблари ҳаракатсиз, сўлгин бўлса-да, ниҳоятда гўзал, худди шарқ санамлари чехрасига ўхшаши. Стол усти – бамисоли оғил: нонушта қолдиқлари, ўтган тундан қолган аломатлар. Ванна бўсағасида Стэнлининг ола-була тижамаси ётибди. Қия очиқ эшикдан ёз осмони ёришиб кўринади. Бўсағада – Блани. Уйқусиз тун бекорга ўтмаган, унинг кўриниши Стеллага сира ўхшамайди. Қоқ суяк бармоқларини асабий лабларига босади, ичкарига киришдан олдин у ёқ-бу ёққа аланглайди, мўралайди.

БЛАНШ. Стелла.

СТЕЛЛА (*эринчоқлик билан бурилиб*). Ҳа-а-а?

БЛАНШ (*босиқ қичқиради. Хобгоҳга отилиб киради ва жазавага тушган ҳолда сингисининг каровати олдида тиз чўкади*). Жажжигина синглим, жонгинам!

СТЕЛЛА (*четланиб*). Сизга нима бўлди, опа?

БЛАНШ (*аста кўтарилади ва кароват ёнида туриб қолади, қоқ суяк бармоқларини лабларига босади ва сингисидан кўзини узмайди*). Кетдими?

СТЕЛЛА. Стэнлими?.. Ҳа.

БЛАНШ. Қайтармикан?

СТЕЛЛА. Устахонадан машина олса бўлгани унга. Ўзи нима гап?

БЛАНШ. Ўзи нима гап! Сенга бир нима бўлади деб кўрқдим, бошим ғовлаб кетди, шунча гап-сўзлардан кейин яна унинг олдига қайтиш қандай мияннга келди? Орқангдан югуриб чиқмоқчи эдим.

СТЕЛЛА. Яхшиям югуриб чиқмаганингиз.

БЛАНШ. Нима деб ўйлагандинг! (*Стелла елка учуриб қўяди.*) Хўш, нима деб ўйлагандинг, а, айт-чи. Нима деб ўйлагандинг?

СТЕЛЛА. Бўлди-ей, опа. Ўтиринг-да, дийдиёнғизни бас қилинг.

БЛАНШ. Яхши, Стелла. Дийдиёсиз сўрайман. Сени не кўйларга солмади, сен яна унинг олдига қайтибсан?.. Худо билади, бирга ётгандирсан ҳам, албатта!

СТЕЛЛА (*тўшакдан туради, хотиржам, эринчоқлик билан*). Сизнинг ўзингизни тутолмаслигингиз эсимдан чиқибди, салга лов этиб кетасиз... лекин бунақа айюҳаннос солишга сабаб бормиди ўзи?

БЛАНШ. Сабаб йўқмиди?

СТЕЛЛА. Ҳа, сабаб йўқ эди, опа. Сизнинг аҳволингизни, ғазабланишингизни тушунаман, қаттиқ хафасиз бундай бўлганидан, лекин булар ҳаммаси сиз ўйлаганчалик даҳшатли эмас-ку. Биринчидан, эркаклар ичсалар ва қарта ўйнасалар, охири ҳар доим ҳам яхшилик билан тугамайди. Бу ҳар доим бир балони бошлаб келади. У ўзи нима қилганини билмасди-ку... Мен қайтиб келгач эса қўйдаи ювош бўлиб қолди. Ҳозир ҳам уялганидан ерга киргудек бўлиб ўтирибди.

БЛАНШ. Бундан чиқди, ҳаммаси зўр экан-да!

СТЕЛЛА. Қаёқда зўр. Бунақа тўполонлардан кейин ҳеч нарса зўр бўлмайди, аммо буни ҳаёт дейдилар – нималар бўлмайди унда... Стэнли ҳар доим дунёни ағдар-тўнтар қилади. Ҳалиги... бизнинг биринчи никоҳ тунимизда... бу ерга келдик ҳамки, туфлисини олди-да, лампочкаларни синдира кетсами...

БЛАНШ. Нимм-а-а-а-а?

СТЕЛЛА. Туфлисининг пошнаси билан уйдаги барча лампочкаларни синдириб ташлади! (*Кулади.*)

БЛАНШ. Сен индамай қараб туравердингми? Ўша заҳоти қочиб кетмадингми, қичқирмадингми?

СТЕЛЛА. Менми... ҳалиги, нима дейди. Қайтанга қувнаб кетдик. (*Бирпас сукутдан сўнг*) Сизлар Юнис билан нонушта қилдиларингми?

БЛАНШ. Нонушта томоқдан ўтармиди?

СТЕЛЛА. Қаҳва плитада.

БЛАНШ. Сен буларнинг барини гўё ҳеч нима бўлмаганга ўхшатаяпсанми?

СТЕЛЛА. Нега ўхшатмас эканман? Приёмник таъмига берилди. У тош йўлга тушмабди, битта лампочкаси синибди, холос, бор-йўғи шу.

БЛАНШ. Тагин куласан-а!

СТЕЛЛА. Хўш, нима қил дейсиз менга?

БЛАНШ. Ҳақиқатнинг кўзига тик қарашга ўрган, дейман.

СТЕЛЛА. Нимада экан ўша ҳақиқатингиз?

БЛАНШ. Менинг ҳақиқатимми? Сен жиннига турмушга чиққансан!

СТЕЛЛА. Йўқ.

БЛАНШ. Ҳа! Сен гирдобга мендан чуқурроқ тушиб қолгансан. Фақат сен бундан кўз юмаяпсан. Мен эса қўл қовуштириб қараб туролмайман. Мен ҳали кучимни йиғаман-да, ҳаётимни янгитдан бошлайман.

СТЕЛЛА. Шундайми?

БЛАНШ. Сен эса тақдирга тан бериб қўйгансан. Минг қилса ҳам ёшсан-да. Ҳали ҳам тирмашиб чиқа оласан.

СТЕЛЛА (*секин ва дона-дона қилиб*). Кераги йўқ.

БЛАНШ (*қулоқларига ишонмайди*). Яъни, қандай қилиб, Стелла?

СТЕЛЛА. Айтаяпман: тирмашишимга ҳожат йўқ, менга шундоқ ҳам яхши. Мана бу отхонага бир қаранг. Бўш шишаларга қаранг. Улар кеча икки қути пивони паққос уришган! Бугун эрталаб у уйда ортиқ қарта ўйнамасликка ваъда берди, бироқ, бу қасами бир чақага қимматлигини ким билмайди. Начора, мен учун кино билан бриж қанчалик кўнгилли бўлса, бу ҳам унинг учун кўнгилочар бир нима экан-да. Шу боис, биз ҳаммамиз хайрихоҳликка муҳтож эканмиз.

БЛАНШ. Мен сени тушунмадим. (*Стелла опасига ўгирилади.*) Сенинг газабингни тушунмайман. Нега хитой фалсафасига сиғинасан?

СТЕЛЛА. Нима?

БЛАНШ. Сенинг мана бу гапларинг, мана бу алжирашларинг... “бор-йўғи битта лампа... пиво шишалари... отхона...” – гўёки ҳаммаси шундай бўлиши керакдай. (*Стелла ночор кулади ва супургини олиб қўлида айлантиради.*) Нима, атайлаб уни юзимга силкитаяпсанми?

СТЕЛЛА. Йўқ.

БЛАНШ. Бас қил. Супургини жойига қўй. Эрингнинг шалтоқларини тозалашингни истамайман!

СТЕЛЛА. Бўлмаса ким йиғиштиради? Сизми?

БЛАНШ. Мен? Мен-а?

СТЕЛЛА. Йўқ, албатта. Буни оғзимга ҳам олмайман.

БЛАНШ. Шошма, сал ақлимизни пешлаб олайлик... Агар Худо мени ақлдан қисмаган бўла... Биз икковимиз пул топиш йўлини ўйлашимиз керак, мана сенга тўғри йўл.

СТЕЛЛА. Нима ҳам дердим, пул, албатта, ҳеч қачон ортиқчалик қилмайди.

БЛАНШ. Менга қара. Менда бир фикр бор. *(Қалтироқ қўли билан сигаретани мундштукка жойлайди.)* Шеп Хантли эсингдами?

Стелла йўқ деган ишорани қилади.

БЛАНШ. Ие, нега эсингда бўлмасин! Шеп Хантли-чи! Мен у билан коллежда ўқиганман, биз ҳамма жойга бирга борардик... Уни менга хушомад қилади, деб ўйлашарди. Ҳа, энди шу-да...

СТЕЛЛА. Шунақами?

БЛАНШ. Қишда биз учрашиб қолдик, Рождество таътилларида мени Манталига боришимни биласан-а?

СТЕЛЛА. Йўқ, билмасдим.

БЛАНШ. Борардим. Сафарга кетадиган пулларни айлантиришга қарор қилдим, бу ишим кўп ўтмай ўзини қоплашига ишонардим – ахир бир кунмас-бир кун миллион долларли одам учраб қолар-ку дердим.

СТЕЛЛА. Учратдингми?

БЛАНШ. Ҳа. Шеп Хантли. Мен уни Бискай хиёбонида арафа куни, кечкурун кўриб қолдим... У усти очиладиган, узунлиги бир маҳалла келадиган “капалаг”ига ўтираётган эди...

СТЕЛЛА. Шаҳарда бунақа машинани буриб бўлмайди-ку.

БЛАНШ. Ҳеч нефть қудуқлари ҳақида эшитганмисан?

СТЕЛЛА. Ҳа... шунақа машина бор дейишарди.

БЛАНШ. Бутун Техасда унинг нефть қудуқлари бор экан. Техас бамисоли унинг чўнтагига олтин тўкар экан.

СТЕЛЛА. Буни қаранглар-а...

БЛАНШ. Пулга хушим йўқлигини биласан-ку. Унга шунчаки қизиқмайман, вассалом – менга бир доллари ҳам, минг доллари ҳам бир... Лекин унинг қўлидан келарди... Унга бундай нарсалар чўт эмас!..

СТЕЛЛА. Нима экан ўзи, опа?

БЛАНШ. Шу-да, биз икковимизга иш очиб берса... Кичикрок дўкончами-ей.

СТЕЛЛА. Яна қанақа дўконча?

БЛАНШ. Қанақа? Барибир эмасми? Бу унга хотинининг от сайрига кетган чиқимининг ярмича ҳам келмайди.

СТЕЛЛА. Унинг хотини борми?

БЛАНШ. Жонгинам, агар бу йигит бўйдоқ бўлганида мен бу ерларга келиб қолармидим? *(Стелла кулади. Шартта туриб, телефонга юғурди. Гўшакка, жиддий.)* Телефончи хоним! Телеграфни беринг.

СТЕЛЛА. Бу ерда автоматик линия, жоним.

БЛАНШ. Қанақа теришни билмайман, мен..

СТЕЛЛА. ... “Н”ни теринг.

БЛАНШ. “Н”?

СТЕЛЛА. Ҳа, навбатчи.

БЛАНШ *(бирпас ўйланиб, гўшакни қўяди)*. Қалам бер. Қани қоғоз? Ях-

шиси аввал ёзиш керак... хат юборамиз. (*Пардоз столига боради, салфет-калар орасидан бир варақни йиртиб олади, қошқаламни ҳам – шу билан қуроллари бут бўлади*). Хўш, шошма, фикримни бир... “Азиз Шеп. Синглим икковимиз ёмон аҳволга тушиб қолдик. Тафсилотларини кейин айтиб берамиз. Сиз нима дейсиз, агар..” (*Қаламни столга итқитади, ўрнидан турради*). Йўқ, шунчаки жўн илтимос қилган билан ҳеч нарса чиқмайди.

СТЕЛЛА (*кулиб*). Жудаям қулгилисан-да.

БЛАНШ. Йўқ, яна бир гап топаман, нима қилиб бўлса ҳам бир нарса ўйлаб топиш керак. Фақат қулмагин сен, Стелла. Илтимос, ўтинаман сендан... Ўзинг бир кара-я, ҳамёнимда нима бор! Шунчагина! (*Ҳамёнини қатта очади*.) Олтмиш беш цент муллажиринг!

СТЕЛЛА (*Стол олдига боради*). Стэнли рўзғор пулини менга бермайди, ўзи ҳисоб-китоб қилишни яхши кўради, лекин бугун ўн доллар берди, ечилиб кетдилар. Бошини олинг, қолгани меники.

БЛАНШ. Йўқ, йўқ, Стелла. Керак эмас.

СТЕЛЛА (*мажбурлаб*). Пулни белнинг қуввати дейдилар, опажон, чўнтагингда пул бўлса, бемалол юрасан-да.

БЛАНШ. Йўқ, йўқ, раҳмат, аммо мен – сирасини айтсам, фоҳишалик қиламан.

СТЕЛЛА. Нимлар деяпсиз! Не бало уриб бундай тубанликка тушиб қолдингиз?

БЛАНШ. Ҳеч қўлимда пул турмайди... Ҳали унга пул, ҳали бунга пул. (*Пешонасини артиб*). Бугуноқ бромда ювинишни бошлашим керак бўлади...

СТЕЛЛА. Ҳозир тайёрлаб бераман.

БЛАНШ. Кейинроқ. Ҳозир мен ўйлаб олишим керак.

СТЕЛЛА. Гапимга қулоқ солинг ва ҳар ишни ўз мавридига қараб қилишга одатланинг... Озгина муддатга бўлса ҳам.

БЛАНШ. Ахир, Стелла, мен анови билан битта уйда туrolмайман-ку. Сен тура оласан – чунки эринг, мен-чи... Мана бу ўтган тундаги каби, хўш, бизни мана бу парда ҳимоя қиладими!

СТЕЛЛА. Опажон, у кечаги ишни билиб-билмай бир қилди-қилди-да.

БЛАНШ. Аксинча. Жуда чуқур ўйлаб қилди!!! Бундайларнинг одамларга қўпол кучини кўрсатишдан бошқа матоҳи йўқ ва у буни аъло даражада намоиш қилиб, ҳаммани лол қолдирди! Бироқ бундай одам билан мураса қилиб кетиш учун у билан ётиш керак – вассалом! Бу эса – сенинг муаммонг, менинг эмас.

СТЕЛЛА. Ҳечқиси йўқ, дамингизни олинг, ўзингиз кўрасиз, ҳаммаси изига тушиб кетади. Токи шу ерда экансиз, ҳеч нимадан ғам еманг, ўзингиз хон, кўланқангиз майдон, шундоқ.

БЛАНШ. Йўқ, иккимиз бир амаллаб қутулиб чиқиш йўлини топмасак бўлмайди.

СТЕЛЛА. Мени ишлари чаток, бу балодан қутулиб чиқмаса бўлмайди, деб ўйлайсизми?

БЛАНШ. Бу уй, бу картабозлар жонингга тегмаслиги учун сен “Орзу”ни у қадар унутмаганингга иймоним комил...

СТЕЛЛА. Иймонингиз кўп нарсаларга ҳаддан ташқари комил бўлиб кетмаганмикан?

БЛАНШ. Шу гапни жиддий айтаяпсанми? Йўқ, жиддийлигига ишонмайман.

СТЕЛЛА. Шунақами ҳали?

БЛАНШ. Нима бўлганини қисман тушунаман. У ҳарбий либосда бўлган, зобит бўлган ва сизлар учрашган жой бу ер эмас, балки...

СТЕЛЛА. Уни қаерда кўрганимнинг нима фарқи бор – бу нимани ўзгартирарди?

БЛАНШ. Фақат кўкқисдан одамлар орасидан югуриб ўтувчи англаб бўлмас сеҳрли кувватлар ҳақидаги кўшиғингни куйлама... Йўқса, шундоқ юз-кўзингга қаҳ-қаҳ уриб кулиб юбораман.

СТЕЛЛА. Мен эса бу тўғрида бошқа чурқ этишни истамайман.

БЛАНШ. Демак, келишдик, бошқа чурқ этиш йўқ.

СТЕЛЛА. Аммо эркак билан аёлнинг ўз сирлари, иккаласининг қоронғидаги сирлари бўлади, шундан бошқа ҳаммаси улар учун аҳамиятсиз ҳисобланади.

Жимлик.

БЛАНШ. Бунга кўпол шахват дейдилар... Ҳа, ҳа, шунақа: “Хоҳиш”! – маҳаллаларингдаги битта тангу тор кўчангизда у ёқдан-бу ёққа шарақа-шуруқ, тарақа-туруқ қилиб ўтиб турувчи трамвайнинг номи...

СТЕЛЛА. Худди бу трамвайда сиз умрингизда бир марта ҳам юриб кўрмагандай гапирасиз-а!

БЛАНШ. Ўша мени бу ерга олиб келди... Мен бир чакирилмаган меҳмон, келган жойим – шармандалик.

СТЕЛЛА. Унда ўзингизни катта олиб гапиришларингизни тўғри иш қилаяпман деб ўйлаясизми?

БЛАНШ. Йўқ, Стелла, мен бировларни ёмонламайман, ўзимни бошқалардан ортиқ ҳам кўрмайман. Гапимга ишонавер. Лекин бир нарсага жуда ҳайронман: ҳа, бунақалар билан бир кун, икки кун, уч кун... муроса қилиб яшаш мумкиндир. Аммо у билан умргузаронлик қилиш! Ундан бола кўриш!..

СТЕЛЛА. Мен сизга айтдим-ку, севаман уни деб.

БЛАНШ. Унда менинг куйиб-пишганларим беҳуда экан. Мен сенга ачиниб кетаяпман.

СТЕЛЛА. Начора, ачинаверинг, ачиниб ўзингизни еганингиз қолади.

Жимлик.

БЛАНШ. Сен билан... юракдан гаплашиб бўладими ўзи?

СТЕЛЛА. Гаплашаверинг, марҳамат, ким сизга халақит берапти? Уялманг.

Яқинлашиб келаётган поезд гумбур-гумбури. Шовқин тинишини кутиб, она-сингил жим бўлиб қолади. Улар хобгоҳдан чиқишганича йўқ. Поезд шовқини остида кўчадан Стэнлиннинг келгани ҳам эшитилмайди. Унинг қўлида бир нечта қоғоз халта. Аёлларга билдирмасдан уларнинг суҳбатига қулоқ тутади. Эғнида ички кўйлак ва машина мойидан ифлосланган шим.

БЛАНШ. Шунақа, хафа бўлмагин-у, унинг оғзи шалоқ!

СТЕЛЛА. Нима бўпти – бўлса бўлар.

БЛАНШ. Бўлса бўлар! Сенга нималар ўргатишгани, қандай тарбиялашгани наҳотки эсингдан чиққан бўлса? Ёки унда тарикча ҳам одамгарчилик йўқлигини кўрмаяпсанми? Бир тўпори одам бўлиб қўя қолса гўрғайди! Содда-баёв бўлса ҳам инсофликкина дердинг – қаёқда! Унда шунақа бир ярамас нарса бор – худди ҳайвонларга ўхшаган... Бу гапларимдан мени ёмон кўриб кетаётгандирсан?

СТЕЛЛА (*совуқ оҳангда*). Бемалол, хижолат бўлманг – охиригача айтаверинг.

БЛАНШ. Ўзи молга ўхшаган, феъли – ваҳшиёна. Ейиши, юриш-туриши, гап-сўзлари – бари молга ўхшаган! Унда ҳатто ноинсоний шундай яна бир нарса борки, ҳозирги замон одамига қилча яқин келмайди. Ҳа, одам – маймун, антропология дарсларида сувратини кўрардик, ўшанақа. Минг-минглаб йиллар ўтиб, битта мана шу Стэнли Ковальский етиб келган – тош асридан жонли намуна! Жунглида ғажиган ўлакмасидан ортган ҳаром гўштни уйга олиб келади. Сен бўлсанг, ўтирибсан, унинг калтаги бошингга келиб тушишини пойлаб... Бирдан келади-да, чўлп-чўлп ўпа бошлайди. Башартики, ўша пайтда ўпичлар урф бўлган бўлса. Тун чўқади, маймунлар тўпланади. Мана бу ғор олдида ... барчалари ановига ўхшаб хурқ-хурқ қилади, ютоқиб сув ичади, суяк ғажийди, азбаройи кўполлигидан эҳтиёт бўлмасанг, устингдан босиб ўтади. “Кечқурунги картабозлик...” Маймунлар ўйинини шунақа дейсан. Бири чинқиради, иккинчиси қўлига тушганини ғириллатади – қарабсизки, қиёмат-қойим. Ё тавба! Худо бандаларини ўзига ўхшатиб гўзал яратган деган гаплар қаерда қолди? Стелла, сингилжоним!.. Ўшандан буён барибир яхшилик томон сал ўзгариш бўлгандир! Санъат, шеърият, мусиқа сингари мўъжизалар билан ёруғ оламга бирон-бир янги нур келгандир, ахир кимдандир олийроқ туйғу пайдо бўлгандир! Бизнинг бурчимиз – уларни парварিশлаш. Уларни бой бермаслигимиз, нима билан тугамасин, қаёққа олиб бормасин, биз ўзимизнинг зулматни ёриб борган йўлимизда байроқдай кўтариб олмоғимиз керак... Бу йиртқичга кўнгил қўйма, йиртқичга кўшилиб йиртқичга айланма!

Яна битта поезд ўтади. Стэнли нима қилишини билмай, лабларини ялайди. Кейин бурилади-да, шовқинсиз чиқиб кетади. Аёллар уни сезишмайди. Поезд шовқини тингач, узоқдан, эшик ортидан қичқиради: “Ҳой Стелла! Стелла”.

СТЕЛЛА (*икки қулоғи Бланида*). Стэнли!

БЛАНШ. Стелла, мен...

Бироқ Стелла эшикка бориб қолганди.

СТЭНЛИ (*ҳеч нима бўлмагандек, харидларини кўтариб кириб келади*). Салом, Стелла, Бланш қайтиб келдимиз?

СТЕЛЛА. Уйда, уйда.

СТЭНЛИ. Салом, Бланш. (*Унга мийиғида кулиб қўяди*.)

СТЕЛЛА. Бу қанақаси, машина остига кириб чиқдингми?

СТЭНЛИ. Ҳа, анави ишбилармонлар, Фризнинг усталари бор-ку, балони ҳам билишмайди, олди нима, орти нима – уларга барибир... Ҳой!

Стелла иккала қўли билан уни маҳкам қучоқлайди, уялмасдан Бланининг юз-кўзича эрига ёпишади. Эр кулади, Стеллани ўзига тортади. Хобгоҳда, портъер олдида турган Блани унинг боши оша хиринглайди. Саҳна қоронғилашади, фақат бир-бирини маҳкам қучоқлаган икки одам қиёфаси чарақлаб кўринади.

Пианино, труба, зарбли чолгулар садоси янграйди.

(*Давоми келгуси сонда*)

ВИКТОР СУМИН

БИРИНЧИ ВА СЎНГГИ СУБҲИДАМ

*(Афсонавий ўзбек разведкачиси Баҳром
Иброҳимов ҳақидаги романдан боб)*

*Рус тилидан
Янгибой ҚЎЧҚОРОВ
таржимаси*

АСАР ҲАҚИДА

Ушбу роман («День последний и первый»)га афсонавий ўзбек разведкачиси Баҳром Иброҳимовнинг таржимаи ҳоли асос қилиб олинди.

Баҳром Иброҳимов 1908 йилнинг 5 майида Самарқанд (ҳозирги Жиззах) вилоятининг Бахмал туманида туғилган. Ота-онасидан эрта айрилгани туфайли болалар уйида тарбияланади. Умумтаълим мактабни намунали битиргач, Боку шаҳрига юборилиб, олий таълимни ўша ерда олади.

Асар қаҳрамони 1932 йилдан 1955 йилгача хавфсизлик муассасалари томонидан хорижда амалга оширилган муҳим разведкачилик ишларида беқиёс хизмат кўрсатади.

1932 йилнинг декабрида тегишли сабабларга кўра, туташ ҳудудларда жойлашган давлатлардан биридаги миллатчи муҳожир ташкилотларнинг раҳбар доиралари ва хорижий разведка хизматлари муассасаларига кириб олади. Айнан унинг кўмагида япон милитаристларининг Мўғулистон ва Шинжон (ХХР) орқали Шўролар иттифоқига тажовуз қилиш борасидаги режа ва ниятлари аниқланади, бир қатор япон ва инглиз разведкачилари, айғоқчилари ҳибсга олинади.

У Туркия разведкасининг СССР ҳудудига хуфя айғоқчиларни ташлаш борасидаги жорий топшириқларини бажарар экан, ўз вақтида бу ҳақда Шўролар иттифоқи давлат хавфсизлиги муассасаларини хабардор қилади.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Б.Иброҳимов Афғонистонда фаолият кўрсатаётиб, немис разведкаси сафларига ўрнашиб олади ҳамда фашистлар Германиясининг бевосита Ўзбекистон чегарасига яқин бўлган Эрон ва Афғонистонда кўзғолончилик ҳаракатини ташкил этиш борасидаги шум ниятларини аниқлайди. Шу билан бирга разведкачимиз бу хатарли ҳаракатларнинг олдини олишга муваффақ бўлади.

1942 йили Б.Иброҳимов афғон маъмурлари томонидан қамоққа олиниб, 1948 йилгача Кобул шаҳри турмасида, шундан икки ярим йили яқка авахтада кишанланган ҳолда сақланиб, узлуксиз қийноқларга солинади. Аммо у ўзининг шўро разведкасига мансуб эканлиги хусусида бирор кўрсатма бермайди. Устига-

устак маҳбуслик чоғида ҳам ўз разведкаси манфаатлари билан яшайди, турмада сақланаётган ва ўзи мансуб давлат хавфсизлиги муассасалари қизиққан шахслар тўғрисида муҳим маълумотлар йиғади. Ўтказилган махсус операция пайтида у ҳибсдан озод қилинади.

1949 йили айнан ўзбек разведкачисининг ёрдамида Америка разведкасининг Покистон ҳудудидан туриб СССРга қарши уюштирилаётган қўпоровчилик ҳаракатининг олди олинади.

Ўз Ватанига қайтганидан кейин Б.Иброҳимов оммавий ахборот воситалари тизимида ишлади, 1963 йилдан умрининг охиригача Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг катта илмий ходими вазифасида фаолият кўрсатди. Шу билан бир қаторда разведка соҳасидаги тадбирларда яқиндан иштирок этди, ўзбек разведкачиларининг янги авлодини тарбиялашга ўзининг муносиб улушини қўшди.

Пойтахтимиздаги обод ҳамда файзли кўчалардан бири, Жиззах вилоятининг Бахмал туманидаги умутаълим ўрта мактаб Б.Иброҳимовнинг шарафли номи билан юритилмоқда.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида кўрсатган матонати ва жасорати учун унинг рафиқаси Холида Иброҳимовага иккинчи жаҳон уруши иштирокчиларига тенглаштирилган имтиёзлар белгилаб берилган.

* * *

Талайгина юк ортилган отлар ва ўн нафарга яқин суворийлардан иборат карвон торгина тош дарани четлаб ўтиб, дарё ирмоғи жилдираб оқиб ётган адирли водийнинг кенгликларига чиқди.

Водийнинг иккинчи четига, адир тепасидаги қалин буталар орасига беркинган уч нафар суворий эса бу карвоннинг ҳаракатини зимдан кузатиб туришарди.

– Ўшалар, – деди Бахтиёр ўзига ўзи дурбин орқали ўша томонга диққат билан тикилар экан. – Бу айнан биз кутган карвон. Аммо азаматлар айёрлик билан иш тутишибди-да. Одамларимиз нима сабабдан уларнинг ортидан етолмай қолганини энди тушунса бўлади!

Карвонга қўриқчилик қилиб келаётган отлиқлар қизил аскарлар либосида эди. Ҳаммасининг олдида батартиб кийинган олифтанамо зобит тўриқ отини гижинглади келарди. У биринчи бўлиб дарё кечувига етиб келгач, отини тўхтатди-да, дурбинини кўзига тутди.

– Бўлди, бошлиқ, – деди отини ярим қадам ортда тўхтатган йўл бошловчи. – Етиб келдик. У томони – Афғонистон.

Зобит дурбиндан кўз узмасдан, бир даста пул олиб йўл бошловчига узатди.

Бахтиёр дурбин орқали йўл бошловчининг пулни қўйнига яширганини, отининг сувлиқларини тортиб, икки оёғида тикка турғазганини, шу жойнинг ўзида орқага буриб, келган йўлига жадал равона бўлганини яққол кўрди.

– Тезда хуфя хабар гулханларини ёқинлар! – топшириқ берди Бахтиёр.

Зобит эса шошилмасдан қайтиб келди-да, отини чоптириб кетаётган йўл бошловчининг ортидан қараганча қўлини ҳамроҳига узатди. Старшина эса эпчиллик билан ўз карабинини зобитга ирғитди. Зобит зимдан нишонга олиб, ўқ узди. Суворий от устида бир силкинди-ю, эгардан учиб, оёғи отнинг узангисида қолиб кетди. От мурдани тош йўлдан анча жойгача судраб

боргач, тўхтади, гангиган кўйи кишнаб юборди ва боши билан жонсиз хўжайини томон интилди.

– Эҳ-ха! – чуқур нафас олди Муҳиддин қўрбоши, ковоқларини уйганча Бахтиёрдан дурбин сўради ва бир лаҳзадан кейин унинг юзига қон тепди. – Большойларми? (У тилга олиб бўлмайдиган дағал сўзлар билан сўкинди) Нега?

Бахтиёрнинг юзида пайдо бўлган жиддий ифода унинг ички оламида қандайдир кураш кечаётганидан, яъни муҳим бир қарорга келаётганидан дарак берди.

– Мана, фармон. – Бахтиёр қўрбошига қувурча қилиб ўралган бир варақ қоғозни узатди. – Мазмунидан беҳабарман. Толиб эшон шахсан ўзингизга беришни буюрган.

Қўрбоши ўроғлиқ қоғозни тез олиб, мухрини бузди, ўқигач хириллаб қаҳқаҳа урди-да:

– Албатта, албатта! Бу айнан аканг қарағай қойиллатадиган иш!

Отига қамчи уриб, ўзини дарахтзор ичига урди ва буталарни чошиб кетди.

Яқин жойларда ёқилган уч гулханнинг қалин тутунлари осмонга ўрлади. Уларни ёққан учинчи суворий, полвонсифат жуссали барзанги, серсокол афғон отини терга ботирганича қайтиб келди. Бахтиёр яна атрофни кузата бошлади.

Зобит отини сувга бурди. Изидан карвон кўзгалди. Дарёнинг ўртасига борганларида сув отнинг қорнигача келди.

Бахтиёр зобитга диққат билан разм солар экан, бирдан ўзини олдинга ташлаб юборди. Дурбинни тушириб, рўёга дуч келиб, уни қувгандай бошини сарак-сарак қилди.

– Бўлиши мумкин эмас!

У зобит либосидаги бу одамни аниқ-тиниқ таниган эди...

Охирги от дарёнинг афғон тарафдаги соҳилга чиқиши билан қўрбошининг отлиқлари адирдан қийқириб чикдилар-да, ўзларини йўқотиб қўйган карвон аҳлини бир лаҳзада ўраб олишди. Қизил аскарлар қуролларига қўл узатганларида зобит ўз отини орқа оёқларида тикка турғазганча ҳайқирди:

– Ўқ узилмасин. Тек турилсин! Ўзимизникилар булар!

Қўрбоши одамлари карвон атрофида от ўйинидек айланар экан, қўрбошининг ўзи қамчиси билан зобитга олисларга ястанган адирга қараб юришни ишора қилди.

Дарё қирғоғида, ёнғоқзор соясида дала чодир тикилган, бироз нарида эса дарахтлар орасига тортилган улкан пашшахона ҳилпирарди. Каттакон гулханнинг чўғларида сўйилган бутун бошли олқор гўшти жизилларди. Бахтиёр чодир ёнида оддан тушди, шовқин солиб яқинлашаётган отлиқлар тўдасига кўз ташлади-да, от жиловини афғонга берди.

– Хайрулла, – деди у полвонсифат ҳамроҳига. – Офицерни чодирга, менинг қошимга олиб боринг...

Чодир ярим қоронғу бўлгани сабабли ёруғлиқдан кирган зобит тўрда турган хўжайиннинг афтини яхши кўра олмасди.

– Ассалому алайкум.

– Ваалайкум ассалом. “Карвон йўлидан бурилиб, бу кимсасиз тоғларга йўл олишга сизни нима мажбур этди?”

Зобит енгил нафас олди – хуфя иборанинг сўзлари тўппа-тўғри айтилган эди.

– “Баъзан узун йўл ҳам энг қисқаси бўлиб чиқиши мумкин”. Нега бу қадар қўпол кутиб олдинглар, биродар?! Менинг одамларим ўзларини ўқ узишдан аранг тутиб туришди!

– Биз берилган буйрукни бажаряпмиз, холос. Бошлиқларимизнинг миясида нелар борлигидан беҳабармиз. Бу ерда сизлар учун қулайроқ бўлган кийим-кечак тайёрлаб қўйилган. Маҳаллий кийимлар. Марҳамат қилиб, шуларни кийинглар...

Отларидан тушган қизил аскарлар бир ерга ғуж бўлиб, қўрбоши одамларининг хатти-ҳаракатларини хавотир билан кузатиб туришарди. Уларнинг бир қисми отларидан тушган, бир қанчаси эгарнинг устида эди. Қўрбоши тулпорини юк ортилган отлардан бирининг ёнига ҳайдаб, қиличини кинидан суғурди-да, аниқ зарба билан хуржунни тилиб юборди. Дағал матога ўралган оғир бўхчалар ерга сочила бошлади. Қўрбоши улардан бирини ерга тушмасидан аввал илиб олди.

– Орқага! – дея старшина карабинининг затворини тортди. – Карвондан қўлингни торт!

Қўрбошининг бир туки ҳам титрамай бўхчани улоқтирди ва қўлида зокланган пўлатдан ясалган яп-янги “шмайссер”, яъни олмонлар автомати ялтиради.

– Йўқол! – деб бақирганича қўрбошининг ёнига югурди.

Қўрбоши отини орқага бураётгандек бўлди-да, тўсатдан эгилиб, елкаси билан отнинг сағрисига таянди, бечорага яшин тезлигида ўқ ёмғирини ёғдирди. Старшинанинг боши танасидан айрилди. Бир сония қўрбоши одамлари ҳам, қизил аскарлар ҳам тошдек қотиб қолишди. Қўрбоши эса қиличи билан яна бир шаҳиднинг калласини танасидан жудо қилди. Кетмакет отишма бошланди...

– Нима гап? – қичқирди зобит ярим ечилган гимнастёркасини бошидан чиқаришга уринар экан, чодирдан отилиб чиқди.

– Тўхтанглар! Ўқ узишни бас қилинглар! – зобит тўппончасидан икки марта осмонга қарата ўқ узди.

– Ҳап саними, қизил махлуқ! – дея қўрбоши қонга беланган қиличини унинг боши устида сермади.

Аммо шу чоғ Бахтиёр зобитга орқа томондан ёпишиб, уни ерга йикитди-да, гавдаси билан тўсди. Шу оннинг ўзида Хайрулла қўрбошига ёпишиб, уни эгардан ерга туширди. Қўрбошининг одамлари уларни ўраб олиб, нима қилишларини билмай гарангсиб туришарди.

– Муҳиддин! – қичқирди Бахтиёр. – Одамларингизни четга олинг!

Хайрулла темирдек қаттиқ чангалини бўшатгач, қўрбоши ўрнидан турди. Ўз одамларига ишора қилгач, улар хиёл четга чиқишди.

Зобит майса устида ўтирар экан, Бахтиёрга алам билан тикилди.

– Бахтиёр?! Бу сенмисан?!

– Ҳа, Мэлс. Бу менман!

– Қандай қилиб? Бу ерда нима бўляпти ўзи?

– Мэлс, булар Толиб эшоннинг одамлари. Улар эшон қандай буйрук берган бўлса шуни адо этишяпти.

Мэлс ўрнидан турди-да, гандираклаганча, отиб ташланган қизил аскарлар томон юрди. У зўр-базўр кўз ёшларини тийиб турарди.

– Яратган эгам, – деди Мэлс махв этилган ҳамроҳларига титраб-қақшаб кўз ташлар экан. – Зокир... Карим... Тешабой... Рустам... Нималар қилиб қўйдинлар, тўнғизлар. Қасам ичиб айтаманки, қилган ишингиз учун бошингиз билан жавоб берасизлар.

– Ҳаммасини асфалософилинга жўнатдик, қариндош. – Қўрбоши Бахтиёрнинг ёнига келди ва Мэлс томонга ишора қилди. – Буни нима қилайлик?

– Толиб эшоннинг хатида қандай буйруқ битилган?

– Қўриқчиларни зиёнсиз ҳолга келтириб, қарвонни Чилдухтаронга олиб кетиш айтилган.

– “Зиёнсиз ҳолга келтириб” – ҳижжалаб айтди Бахтиёр. – Бу қуролсизлантириб дегани.

– “Зиёнсиз ҳолга келтиришми”, қариндош! Ҳали ҳеч ким меникидан афзалроқ усулни ўйлаб топган эмас.

– Фармонни беринг-чи! – қўлини узатди Бахтиёр.

– Уни ёқиб ташладим. Унда айнан шундай ёзилган.

– Телбалар. Ёввойи ваҳшийлар! – пичирлади ҳолсизланиб қолган Мэлс. – Туркистон лашкарининг энг зўр жангчилари! Қандай азаматлар эди-я! Йўриқчилар. Радистлар. Портлатувчилар. Разведка мактабининг аълочилари.

– Хўш, буни нима қиламиз, ўғлим? – Тишларини ғижирлатиб деди қўрбоши Мэлсга қонга ташналик нигоҳи билан тикилар экан.

– У мен билан кетади. Ўлганларни дафн этинглар. Бирор из қолмасин. Тезда қарвонни олиб кетинг. Мана, йўл варақаси. Афғонистон Ташқи ишлар вазирлиги департаменти томонидан берилган. Ҳеч ким текширмайди.

– Бахтиёр, – дея ранглари докадек оқарган, кўзлари киртайиб қолган Мэлс унинг қошига келди, – бу хунрезлик қандай қилиб юз берди? Туншунтириб бер!

* * *

Имкон бўлган пайтларда Бахтиёр ва Мэлс отларини ёнма-ён елдириб келардилар. Хайрулла орқароқда масофа сақлаб келарди. Пастликда, тик жарликдан дарё шовқин солиб оқар, нариги қирғоқдаги қоялар маҳзун энкайган ҳолда турарди.

– Сен уларни бундай разилликка боришмайди, деб ўйлаганмидинг? – орадаги сукутни бузди Мэлс.

– Ёввойилар. Саводсизлар. Ваҳшийлар! Ўн-ўн беш йилдан буён қувғинда яшашяпти. Шоҳ уларга фуқаролик мақомини раво кўрмаяпти. Умуман тирикчиликка ярамайдиган ерларни ажратиб берган. Озгина қисми деҳқончилик билан шуғулланади, бир қанчаси қўй боқиш билан кун кўради. Кўпчилиги қароқчилик билан қорин тўйдиради. Шўро тарафга талончилик ниятида ўтганларнинг кўпчилиги ўлиб кетади. Бу гал қизил аскар кийимини кўришгач...

– Ҳа, – ўйга толди Мэлс. Хуржунидан кичик сувдонни олиб, қопқоғини очди. – Ичасанми? Коньяк. Очиги, унчалик ўткиридан эмас. Туркларники.

– Раҳмат. Умуман ичмайман.

– Мен бўлсам ўрганиб қолдим. Таскин беради, мияга дам бергандек бўлади. – У ичкиликдан бир неча бор ҳўплади. – Қанча вақтдан буён кўришмаган эдик, Бахтиёр?

– Салкам саккиз йил.

– Муҳожирликда қандай ҳаёт кечирдинг? Нималарга эришдинг? Бизнинг журналимизда бир-икки мақолангни ўқидим. Дадил ёзилган. Шеърлар ёзганми?

– Йўқ. Энди шеър ҳақида ўйлашга вақт ҳам йўқ.

– Вақт топиш керак. Ахир, энг умидли шоирлардан эдинг! Дарвоқе, ўзим ҳам ўшал эрмакни ташлаб юборганман. Минг афсус. Мен ҳам тузуккина шеърлар ёзардим-а.

Мэлис олис чўққиларга орзули нигоҳ билан термилди:

*Мен – Альфаман, Омегаман,
Интиҳолар интиҳоси – мен,
Ибтидолар ибтидоси – мен...*

* * *

Тонгги куёшнинг ҳаётбахш нурлари гўё Самарқанд осмонида сузаётгандек маҳобатли мовий гумбазларни эркалайди. Улар кенг майдондан шахдам одим ташлаб борар эканлар, Мэлис кулочини кенг ёйганча Бахтиёрга ўз шеърларидан ўқиб борарди:

*Мен – Альфаман, Омегаман,
Интиҳолар интиҳоси – мен,
Ибтидолар ибтидоси – мен...
Фано бордир, бақо йўқ.
Бўлгач қиёмат қойим,
Барҳам топса барча мавжудот,
Хоклар тилга кирар даҳмаларидан
Исён қилар буюк боболар руҳи...*

Мэлис тўхтаб бироз тин олди-да, Бахтиёрга савол нигоҳи билан боқди:

– Қалай? Нима дейсан?

– Илҳом билан ёзибсан, Мэлис.

– Фитрат домлага кўрсатсам бўлармикин, нима деб ўйлайсан?

– Кўрсатавер.

– Йўғ-е, қандоқ бўларкин.

– Ёрдам беринглар! – ногоҳ бир аёлнинг фарёди эшитилди. – Одамлар! Ёрдам беринглар!

Майдоннинг олис бурчагида бир тўда йигитлар икки аёлни ўраб олиб, жон-жаҳдлари билан ёши катта аёлнинг бошидаги паранжини юлиб олаётган эдилар. Бахтиёр билан Мэлис уларнинг ёнига боргунга қадар бояқиш аёл паранжисиз, мурғак қиз эса дуррачасиз қолган эди. “Йўқолсин паранжи! Паранжига қирон келсин! Аёллар, сизлар гўзалсиз. Гулдай чехраларингизни очиб юринглар! Янги асрнинг янги одамлари бўлинг!” деб ҳайкиришарди йигитлар.

– Онажоним, онажоним! Бас қилинлар! Онажонимга тегманглар! – деб зор-зор йиғларди норасида қизалоқ. – Бизларни қўйиб юборинглар!

– Тарқалинлар! – йигитлар тўдасига кириб, уларни ўнганга-чапга итара бошлайди Бахтиёр билан Мэлис.

– Сизлар кимсизлар? – кичкирди Мэлс. – Қўлларингизга эрк беришга ким изн берди?

– Бу Мэлс, – деди йигитлардан бири. – Иккинчиси Бахтиёр.

– Нима қияпсизлар?! Фақатгина дил амри, сўз кучи билан мақсадга эришиш мумкин! Эслайсизми, Бухорода аёлларнинг ўзлари паранжиларини ўтга улоқтирдилар! Сизлар ўйламай-нетмай нима қияпсизлар? Уят эмасми?

– Кимсизлар ўзи? Комсомолларми ёки қароқчилар?

Хижолат бўлган жанжалкашлар аста-секин орқага чекина бошладилар.

– Кечирасизлар. Қўркманглар, – деди Мэлс аёлларга. – Замон шунақа. Сафимиздагилар тушунмай шу ишни қилишган.

Мэлс она билан қизининг сулувлугига маҳлиё бўлиб, миқ этолмай қолди. Бахтиёр ҳам сеҳрланган кўйи хижолатомуз эгилиб, тупроққа топталган паранжини қўлига олди. У йиртилиб кетган эди. Аёл паранжи парчаларини миннатдорчилик билан қабул қилиб олди.

– Қаерда яшайсизлар? – сўради Бахтиёр аёлдан. – Биз сизларни кузатиб кўямиз!

– Хув, анови ерда, – ишора қилди қизалоқ. – Майдоннинг ортида.

– Хотиржам бўлаверинг, – деди Бахтиёр хали ҳам дир-дир титраётган аёлга. – Исмин Бахтиёр, дўстимнинг оти Мэлс.

– Мен – Хотираман, – дейди онасининг ўрнига бижилдоқ қизалоқ. – Онамининг исми Замирахон...

Бадавлат хонадоннинг кенггина ҳовлиси. Эшик олдида қўлларини кўксига қўйган қорамтир юзли кампир турарди. Бир чеккада ҳамон ўзини йиғидан тўхтата олмаётган Замирахон ва унинг орқасида Хотира турар эди.

– Мен сизларга қай йўсинда ташаккур билдиришни билолмаяпман, азизларим, – дейди икки ўртоққа хонадон соҳиби Нуриддин амаки. – Эсингизда бўлсин, уйимнинг эшиги сизлар учун доимо очик. Келиб туринглар. Чин кўнгилдан хурсанд бўламан. Кутаман сизларни.

* * *

Йўл борган сари юқори томон ўрларди. Илонизи айланма жойда Бахтиёр тўхтаб, қарама-қарши томондаги тоғ дарасига ишора қилиб:

– Бу томонга қарагин! – деди шеригига.

Баланддаги йўлда кўп сонли отликлар тўдаси турарди.

– Тез орада уларга рўбарў бўламиз. Бу афғон миршаблари. Толиб эшон сенинг қарвонинг юриши мумкин бўлган барча йўлларни полиция кўз остига олганидан хабар топган экан-да.

– Эҳ-хе, шундай дегин! Сен ўша қотилларнинг қарвонни зарур манзилга олиб боришига ишонасанми?

– Албатта, умид қиламиз.

Икковлон отларини йўрғалайдилар. Уларни кутиб турган Хайрулла ўртадаги масофани сақлаган ҳолда изларидан йўлга тушди.

– Қарвонда қанча қурол ва пул борлигини нима учун сўрамаяпсан? Қандай қилиб бу ерга келиб қолганимга, қандай мақсадда келганимга қизикмаяпсан?

– Мэлс, мен ўзимни камроқ савол беришга ўргатганман.

– Дарвоқе, бундан буён мени Мэлс деб атама. Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин – ҳаммаси у томонда қолди, умрбод орқага улоқтирилди. Мен энди Маъруфман. Ҳа, Маъруф Маъруфий.

– Мен исмимни ҳам, фамилиямни ҳам ўзгартирмадим.

– Бахтиёр, эшит, – энтиккан ҳолда у томонга бурилди Мэлс. – Ўтган ўтди-кетди. Иккимиз ҳам ёш эдик. Энди кек сақламайлик. Ҳаммасини унутайлик!

– Сен нималарни назарда тутаяпсан?

– Ўтмишни. Ишон, агар ҳаммаси ҳамирдан қил суғургандек силлик кечиб, сен қочмаганингда ҳам 37 ёинки 38-йили нақ пешонангдан дарча очган бўлардилар. Сувсаб сув сўрасанг, ичиб бўлмасингданок итдек отиб ташлашарди. Хайрият, бариси яхшилик билан тугади...

* * *

Бахтиёр ва Мэлс Нуриддин амакининг уйида меҳмон бўлиб ўтиришарди. Шу ерда Дасти Узун деб ном олган Болтабой ҳам ҳозир у нозир. Чой ичиш-япти. Меҳмонларга кулгу билан назар ташлаган уй эгаси ўз фикрларини баён этмоқда эди:

– Ҳокимият, ҳар қандай ҳокимият билан, айниқса, аввал ҳеч ким бўлмагану энди барчасини қўлга олмаққа шахд қилган дасти узунлар билан курашишдан фойда йўқ. Диктатура чоғида эсон-омон қолишнинг ягона йўли нимаики десалар, уларга кулоқ солиш ва эътироз билдирмаслик. Ва, албатта, ақл билан иш юритиш. Мабодо, ўша ақл бор бўлса...

Хотира киради. Юзи тўлин ойдек. Чиройи кўзни қамаштиради. Нуриддин уч кўноқ ҳам қизининг малоҳатига маҳлиё бўлиб, ундан кўзларини узолмаётганини пайқади. Қиз чойнак ва ширинликлар терилган патнисни столга оҳиста қўйгач, одоб билан чиқиб кетади.

– Мен аёлларимизнинг паранжидан воз кечишига асло қарши эмасман, – дея айёрлик билан мийиғида кулди Нуриддин. – Қолаверса, мусулмон дунёсида паранжининг ҳамма жойда ҳам кераги йўқ. Бизда, янги тартиблар ўрнатилган юртда эса умуман шарт эмас. Ўйлашимча, тўйгача келиннинг юзини кўрмасдан уйланишга рози бўладиганларнинг сони жуда камайиб кетади.

Меҳмонлар ўтирган хонага яна Хотира кириб келади. Бу гал мева келтирганди. У охуниқидек гўзал кўзларининг қирини Мэлс ва Бахтиёр томонга тиккани Дасти Узуннинг яшириб бўлмайдиган даражада рашкини кўзгайди.

– Бинобарин, балки сизлар билмассизлар, аммо шундай бир қонун бор. Муштумзўрни сургунга жўнатишганида хўжайин билан бирга оиласини ҳам бирга юборишган. Бироқ кулоқ қилинган қизига комсомол аъзоси ё бошқовой уйланса, оиласига тегишмайди, қолдиришади. Бундай ҳодисалар бўлган. Шунчаки айтдим-қўйдим-да. Бизнинг хавотирли замонда ҳамма нарсани олдиндан кўра билишга ҳаракат қилган маъқул. Масалан, менинг пахта заводим бор эди. Биноидек пахта заводи. Шўро ҳукумати келгач, дасти узунларга бердим. Ўз хоҳишим билан ҳада қилдим. Ўзимнинг одамимни директор қилиб сайлатдим. – Дасти Узунга ишора қилади. – Ўзим ҳам завод ҳузурида қолдим. Кейин НЭП замони бошланди. Ўз дўконимни очдим. Ишлар силлик кетди. Анчагина даромад ҳам топдим. Лекин... НЭП

тугатилди. Мол-мулк эгаларининг бор-будини мусодара қилиб, ўзларини қамашди, сургунга юборишди. Мен ўз кўлим билан яна дўконимни топширдим. Мавжуд моли, маблағи, олтини билан бирга бердим. Ва яна заводга, Дасти Узунга бордим. Маслаҳатлар беряпман, билганимни айтяпман. Мана, яна навбатдаги маслаҳатимни айтгим келяпти...

Хонага Хотира кириб келди. Чойнакларни алмаштирди, у-буларни йиғиштириб олди. Нозик табассуми барчани махлиё этди. Мэлс кўзларини паризоддан узолмасди. Дасти Узун ҳам ҳаяжондан чойни пиёланнинг ташқарисига қуяётганини сезмади.

– Ҳа, Болтабойжон, – унинг жиғига тегади уй соҳиби. – Сен қатағон қилинган одамнинг қизига уйланган бўлармидинг?

– Ҳа, қандай бўларкин бу... – ниҳоят уятдан қизарди Дасти Узун. – Албатта, шароитга қараб иш тутиш керак. Масалан, дейлик, душман...

– Ана, ана! – мириқиб кулди уй эгаси. – Сиз ёшлар-чи, қандай фикрдасизлар?

– Севги учун чегара йўқ, – жавоб берди Мэлс ва стол остидан Бахтиёрнинг оёғини туртиб қўйди.

– Шарқ мумтоз адабиётининг барча йирик вакиллари шуни таъкидлайдиларки... – суҳбатни қўллаб-қувватлади Бахтиёр.

– Юсуф ва Зулайхо, – гапни илиб кетди Мэлс. – Лайли ва Мажнун, Фарход ва Ширин, Тохир ва Зухра...

– Мана, шунақа, Дасти Узун, – Болтабойга таънали нигоҳ ташлади Нуриддин. – Таълим олсанг тузук бўларди. Дарвоқе, завод мўмай даромадга эгами?

– Қанақа даромад? Режани бажарсак, бас, дўппини осмонга отяпмиз!

– Мана, кўрдингми? Неғалигини биласанми? Сабаби, сен директор бўлганинг билан тижорат борасида ҳам, иқтисод бўйича ҳам алифни калтак дея олмайсан. Бутун пахтани сўнгги чигитигача шўро ҳукуматига топширасанлар. Аслида нима қилиш керак? Ярмини – шўроларга, иккинчи ярмини хорижликларга сотсанг, қозон ҳам мой, чўмич ҳам мой!

– Кечиринг, хўжайин! – ўрнидан сапчиб турди Болтабой.

– Мен аллақачон хўжайинликдан тушганман. Сен ҳозир директорсан, ҳам Дасти Узунсан.

– Кечирасиз, домла, сизнинг сўзларингиздан аксилинкилобчиларнинг ҳиди келиб турибди. Пахта – ўзбекларнинг байналмилал бурчи. У Иваново ва Трехгорка тўқимачиларига керак. Сиз эса хорижликларга, империализм наҳангларига сот деяпсиз. Биров эшитса борми?

– Сен айтмасанг ким ҳам эшитарди?

– Айтишим керак эди-ю, тилимни тияман! – Болтабой Мэлс ва Бахтиёрга шубҳа билан қараб қўйди. – Шунча йил нон-тузингизни едим.

– Эсингда тут, Болтабой. Сизлар ҳам эсингизда тутинг, навқирон йигитлар. Хориж билан оқилона савдо алоқаларини ўрнатмас эканмиз, Ўзбекистон касодга учрайди. Ва сизлар халқимизни қашшоқлик ботқоғига ботирасизлар!

Дасти Узун ўрнидан даст турди:

– Сиз ҳам эсингизда тутинг, домла: Россия дунё пролетариатининг доҳийси, пролетариатнинг кучи эса унинг бирлигидадир. Шундай экан, биз ўзбеклар у билан қадам-бақадам, елкама-елка юришимиз шарт!

– Яхшиямки, ёнингда тўппончанг йўқ, – кулимсиради Нуриддин. – Бор бўлса мени шартга отиб ташлардинг-а?

– Кечирасиз-у, ҳақиқатан ҳам отиб ташлардим.

– Нуриддинни кўп бора эшашларингизга тўғри келади. Пахтани ким кўпроқ пул берса, ўшаларга сотасизлар. Россия ва бошқа давлатлардан зарур техника ва асбоб-ускуналарни харид қиласизлар. Акс ҳолда, сизларнинг бутун дунё инкилобингиз бўғилиб қолади...

Кўчага чиқиб бироз юргач, Мэлс Нуриддиннинг ортда қолган уйига яна бир нигоҳ ташлади-да:

– Тан олгинки, жуда қизиқ одам экан-а! – деб қўйди.

– Аммо у душман-ку, – дўстининг жиғига тегди Бахтиёр. – Шўро ҳокимиятининг ашаддий душмани.

– Душманликка душман-у, – бош ирғади Мэлс. – Балки шундай душманлардан анча нарса ўрганиш керакдир, дейман-да! Ёинки уларни ўз тарафимизга оғдиришимиз керакмикин?

– Ўтиқоднинг кучи биланми?

– Ҳазиллашаётганим йўқ. Ҳақиқатан ҳам мен унинг қизига совчи юборсам-чи? Хотира қанчалар сулув-а! Чамаси мен уни севиб қолдим-ов!..

* * *

Уч суворий тоғнинг айланма йўли бўйлаб кетмоқда эдилар.

– Афғон дўстинг ғалати одам-а, – деди Мэлс орқасига ўгирилиб Хайруллага қараркан. – Бутун йўл давомида бир оғиз сўз айтмади.

– Хайрулла – хурматга лойиқ одам, – бироз жим қолганидан кейин деди Бахтиёр.

– Сенга содиқми?

Бахтиёр бироз сукут сақлагач, жавоб берди:

– Ҳа. Шундай деб ўйлайман.

– Унинг ёнида ҳамма нарсани гапирса бўладими? – Мэлс Бахтиёрга зимдан назар солди, Бахтиёр бош силкиди. – Гап шундаки, карвонда кўп пул бор. Жуда кўп. Долларлар. Олтин. Фақат ислом жангчилари учун эмас. Бошқа мақсадлар учун ҳам маблағ етарли. Ўйлайманки, ўзинг тушунасан. Мен қароқчиларнинг уларни ўмариб кетишидан хавфсираяпман.

– Булар менинг одамларим эмас.

– Бахтиёр, қулоқ сол, – ғазабини базўр босиб турарди Мэлс. – Очиғини айтсам, сен менга ишонмаяпсан. Кобулгача сабр қил. У ерда мен ким томондан ва қандай ваколат билан келаётганимни тушуниб оласан. Ишон, мен сенга бу ҳақда ҳозир гапиролмайман...

Мэлс сўзларини охиригача айта олмади. Йўл муюлишидан – уларнинг рўпарасидан афғон полициясининг отлик отряди чиқиб келди. Кичик ялангликка ўтиб, миршабларга йўл бўшатдилар. Отряд командири уларга ҳарбийчасига салом берди ва ёнларига келиб, отини тўхтатди.

– Маъзур тутинглар, жаноблар, мен ҳужжатларингизни кўришим керак.

Хайрулланинг нигоҳи Бахтиёрга қадалди, у билинтирмай кўз қисиб қўйди. Зобит ҳужжатларни диққат билан текширгач, уларни эгасига қайтариб бера экан, қизиқиб сўради:

– Бу сўқмоқдан катта карвон ўтиши керак. Тасодифан уни қувиб ўтмадингизми?

– Йўқ, жаноб офицер, – Мэлсдан аввал жавоб берди Бахтиёр. – Мен

турк муҳандисиман. Фирмамизнинг Афғонистон ва Эрон ҳукуматлари билан тузган битимига кўра, бу ер рельефининг “Техрон-Кобул” автомобиль магистрали қурилишига лойиқлигини текширяпман. Булар менга ҳамроҳлик қилишаяпти.

– Яна бир бора маъзур тутинг, жаноблар. Бизнинг овлоқ жойларимизда жаноб турк фуқароларини учратиб турганимиздан хурсандмиз. Афғонистон ва Туркиянинг дўстлиги халқларимизга ўзаро фойда келтиришига ишончим комил!

Ўз отрядининг отлиқларига етиб олган зобит кулиб деди:

– Аллоҳ ҳаққи қасам ичаманки, мен қандай қилиб хитойлик бўлсам, улар ҳам шундай турқлардир!

Бахтиёр Мэлсга диққат билан тикилди:

– Мэлс, сенинг ваколатларинг билан ишим йўқ. Кечирасан, Маъруф. Менга сен иш нима билан келганинг ва ҳозир ким эканлигингни аниқлашни буюришган эди.

– Сен-чи? Энди сен ким бўлдинг, Бахтиёр?

– Сен “менга ишонасанми”, деб сўрадинг, – саволни бежавоб қолдирди Бахтиёр. – Сенинг қанчалик ва қандай ўзгарганингни билмайман-у, аммо сенинг хатти-ҳаракатларинг бизнинг ёшлик чоғларимиздан бошлаб мени тез-тез ташвишга солиб турганини тан олишим керак...

* * *

Эрта тонг. Бахтиёр ва Мэлс Нуриддиннинг уйи томон йўл олдилар. Дарвоза олдида қора рангдаги ёпиқ автомобиль турарди. Чарм куртка ва фуражка кийган ҳайдовчи хавотир билан машина атрофини айланиб, этигининг учи билан шиналарни навбатма-навбат тепиб кўрмоқда эди.

Дўстлар тўхтаб, бир-бирларига қараб қўйишди, турли хаёлга бордилар.

Дарвоза очилди. Ярим ҳарбий кийимдаги эркак чиқиб, очиқчасига чор атрофга шубҳа билан қаради. Дарвозадан яна бири бош чиқариб:

– Ўртоқ Ильенко! Хотин-халажни нима қиламиз? – деб сўради.

– Биринчи марта чиқишингми? Уларга эътибор бериб ўтирма!

– Хўп. Тушундим.

У яна ичкарига кириб кетди. Бироздан кейин у ҳамроҳи билан ҳовлидан ўзини йўқотиб қўйган, бошини қуйи эгган Нуриддинни олиб чиқди. Дархол унинг ортидан аёлларнинг йиғиси ва дод-войи эшитилди. Нуриддинни машина томон итардилар. Шу чоғ дарвозадан сочлари ёйилиб кетган, юзлари очиқ Замирахон отилиб чиқиб, кузатиб боришга келган соқчилардан бирини итариб ташлаб, Нуриддиннинг бўйнига осилди. Онасининг орқасидан Хотира ҳам югуриб чиқиб, ўзини отасининг бағрига отди. Уларнинг фарёди бутун кўчани қоматга келтирди. Қўшни уйлардан одамлар чиқишди-ю, яқинлашишга ботина олмадилар. Узоқдан Дасти Узуннинг шарпаси кўринди, аммо у ҳам кўринмас панжарага дуч келгандек кадамини секинлатди. Фақат қорачадан келган кампиргина дарвоза олдида буришиб қолган қўлларини кўкрагига қўйганча жим туриб қолди.

– Дасти Узунми?

– Нима Дасти Узун? – англамади Бахтиёр.

– Нуриддинни тутиб берган деяпман!

– Йўғ-е...

– Биздан кўрққан, биз ундан олдин хабар қиламиз, деган ўйга борган ёинки кўрқувдан сотган бўлса-чи?

– Биз нима чақимчиларга ўхшаймизми?

– Биз комсомолмиз-ку, – елкасини қисди Мэлс. – Нима десанг ҳам, – у Дасти Узунга тикилади, – қулдан ҳеч қачон одам чиқмайди!

Соқчилар зор-зор йиғлаб ёпишаётган хотини ва қизидан Нуриддинни ажратиб ололмаётгандилар

– Уни машинага чиқазинглар, ҳе, сенларни ... – бақирарди Ильенко.

Нуриддин гангиган ҳолда чор атрофга аланглади. Унсиз фарёд-ла оғзини катта очиб, одамларни ёрдамга чақирмоқчи бўлди. Аёлларнинг оху фарёди бу кучли одамни матонатдан айирди. Қўни-қўшнилари ўзларини четга олиб, уятдан ерга қарадилар.

Унинг хиралашган нигоҳи Дасти Узунда тўхтади. Дасти Узун бошини куйига эгди. Сўнг нигоҳи Бахтиёрдан ярим қадам олдинда турган Мэлсга қадалди. “Мэлс!” Кутилмаганда Нуриддин шуурида бир фикр ярқ этди. Соқчилар аёлларни ундан ажратиш билан бандлигидан фойдаланган Нуриддин Ильенкони итариб юбориб, жон-жаҳди билан икки ўртоқнинг олдига югурди.

– Мэлс! – деган хитоб Нуриддиннинг томоғидан хириллаб отилди. – Мэлс! Менинг қизимни қутқариб қол!

Ўзига келган соқчилар унинг кетидан қувдилар. Уларнинг ёнига уч одим қолганда Нуриддин қоқилиб, тупроққа йиқилганча, жонҳолатда қўлларини кўрқувдан ортга чекинаётган Мэлсга чўзди. Ташқаридан қараганларга Нуриддин унинг оёқларидан кучмоққа ё пойафзалини ўпмоққа чоғлангандек туюлди.

– Мэлс, ўғлим! Хабарим бор, сен қизимни ёқтирасан! Уни хотинликка ол! Менинг оиламни қутқариб қол!

Мэлс донг қотиб, тилдан қолди, қочай деса оёқлари ерга михлангандай эди.

Бахтиёр Нуриддинни турғазишга ҳаракат қилди. Жазавага тушган Ильенко билан соқчилар етиб келдилар. Улар чапдастлик билан Нуриддиннинг қўлтиғидан олиб, бир силтаб кўтардилар-да, қўлларини ортига қайирдилар.

– Мэлс! Шундай қонун бор-ку! Мен биламан! – деди соқчилар томонидан судраб олиб кетилаётган Нуриддин хириллаб. – Қизимга уйлан, Мэлс! Менинг оиламни қутқариб қол!

Уни машина ёнига олиб келиб, ичкарига тиқмоқчи бўлишди, аммо у сўнги кучи билан оёқларини кериб, қаршилиқ кўрсатаркан:

– Мэлс! – дея сўнги бора қичқирди Нуриддин. – Ялинаман, ёлвораман! Хотирага уйлан! Сизларга оқ фотиҳамни бердим!

Зўравонлар куч билан машина эшигини ёпдилар. Машина аста ўрnidан кўзгалди.

Чанг булути аста ёйила бошлагач Бахтиёр дарвоза ёнида ҳамон қилт этмасдан турган кампирга кўзи тушди. Сал берида йиғлай-йиғлай ҳоли қолмаган Замирахон ва Хотира турардилар. Учовлон Бахтиёрга кўз тикиб турардилар. У Мэлс томонга қаради, уни ёнидан топа олмади.

Мэлс гандираклаганча бу ердан жуфтакни ростлаб қолганди...

Тун. Музофот шаҳарчасидаги карвонсарой. Унинг ҳовлисидаги отхонада Хайрулла ўзларига қарашли уч тулпорни кўздан кечирди, навбат билан сағриларини силаб, меҳр билан пешаналарини ҳам қашлади, эркалади, дон солинган тўрваларини тўғрилаб қўйди. Эркалагани учун отлар секингина, эшитилар-эшитилмас кишнаб қўйдилар.

Астагина чалинган хуштак овози эшитилди. Хайрулла қулоғини динг қилди. Чақириқ учун белгиланган хуштак овози яна такрорланди. Хайрулла секингина, худди мушук каби эҳтиётлик билан карвонсаройни ўраб турган девор томонга йўл олди.

Ортидан сездирмайгина Мэлс уни пойлаб борди.

Девор устида белигача кўринган бир одам турарди. Тагидаги от икки оёғида тикка туришга чоғланди. Хайрулла нотаниш одамнинг ёнига бориб, шивирлаб нимадир деди. Нима ҳақда гаплашишганини яқин бора олмагани ва ўзини фош қилиб қўйиш хавфи борлиги учун Мэлс эшита олмади. Хайрулла ўша нотаниш одамга чоғроқ бир бўғча берди.

Сўнг Хайрулла отларнинг ёнига қайтди, узоклашаётган от туёқларининг дупурига қулоқ тутди-да, ерга наMAT ёзди, хуржунини бошига қўйди. Белидаги белбоғни ечди. Чап томонига пичоқ, ўнг тарафга наганини қўйди. Ва қушуйку оғушига чўмди.

Карвонсаройнинг бир хужрасида керосин лампа хира ёғду сочяпти. Бахтиёр қўлларини боши остига қўйиб, шифтга қараб ётибди. Кўзлари очик. Хаёллари эса уни олис-олисларга элтмоқда эди...

Асосан ёшлар билан тўлган кенгина хона бўйлаб қадам ташлаётган Фитрат жарангдор овоз билан дейди:

– Бедил ким бўлишидан қатъи назар, энг аввало, у кишилиқ жамиятининг ҳозирги тузумига қарши исён кўтарган файласуф бўлиб, жуда кўпчилик одамларнинг “Фароғатнома”дан қанчалар йироқ эканлигидан қайғуга тушган эди...

Ўтирган толиблар орасига секингина кириб келган Мэлс мураббийни сеҳрланган кўйи тинглаётган Бахтиёрнинг ёнига суқилди. У ўртоғининг қулоғига нимадир демоқчи бўлди-ю, бутун вужуди қулоққа айлангани учун Бахтиёр Мэлсга “жим ўтир” деган ишорани қилди.

– Бедил тақлидга, яъни қайси жабҳада бўлмасин, ўзидан юқори турганларга кўр-кўрона эргашганларга қарши бўлган. У бунга қарши курашиш истаги билан ёнган...

Мэлс яна Бахтиёрнинг қулоғига ниманидир деб шивирламоқчи бўлганида дўсти унга қаттиқ тикилганидан, у беихтиёр ундан нарироққа бориб ўтиришга мажбур бўлди.

Фитрат домла маърузасини давом этдирди:

– Фақат ўз руҳиятига мурожаат қил, дея даъват қилади Бедил. Бошқа бирор нарсани қабул қилма. Инсон бўлишга халақит қиладиган барча нарсалардан воз кеч. Сен учун бу ҳам ҳикматдир, ҳам диёнатдир. Доимо одамларга эргашаман, деб сен ҳақиқатдан узоклашиб кетдинг. Бундан буён

бошқаларга эргашишни бас қил, шунда сен ўзлигингни англай оласан. Сенинг ҳар бир фикринг Муқаддас масканга қўйилган бир қадам, юракнинг ҳар бир эзгу амри эса Аллоҳи таолога яқинлашиш демакдир...

* * *

Хотиралар занжири Мэлсининг ҳужрага эҳтиёткорлик билан кириб келгани боис узилиб қолди. Бахтиёр кўзларини юмиб олди.

– Бахтиёр, – деди Мэлс аста. – Ухламаяпсанми?

Жавоб ололмаганидан кейин деворнинг бошқа томонидаги кўрпачага чўзилди.

Орага сукунат чўкди. Қайдадир ит ҳурди. От кишнаб қўйди. Музофот шаҳарчаси сукунатга чўмди.

– Бахтиёр, гаплашиб олишимиз керак. Ҳозироқ.

Бахтиёр индамади.

– Бахтиёр. Билиб турибман, сен ухламаяпсан. Мени эшитяпсанми? Менга сенинг афғон дўстинг ёқмаяпти.

Дўсти яна индамади. Ва шундан сўнг шеър ўқиди:

*Қайғули оқшомнинг қайғули они,
Бир чеккада ёнар икки хос унсур,
Бири – шамдир, бири менинг руҳимдир.
Бошқа бари ухлар тинч ва хотиржам.
Ҳеч ким югурмайди, қўзғалмайди ҳам,
Одимлару сарсон-саргардонлик йўқ.
Йўқдир ёлғон билан сохта табассум,
Душманнинг сиймоси кўзимдан йироқ,
Дўстлар-чи, ундан ҳам олисга кетган...
Мен учун масъумдир бу эрка оқшом!*

– Бу Фитрат домлага ҳамоҳанг-ку. У сенинг қалбингга маҳкам муҳрланибди...

– Бахтиёр, сенинг афғон дўстинг кимга тобе?

– Менга!

– Ҳозиргина у нотаниш отлиқ билан гаплашди, ўз қўли билан унга бир нарсга бериб юборди.

– Ҳамма жойда бизларнинг ўз одамларимиз бор. Сенга Хайрулланинг қадамларини ўлчашни маслаҳат бермаган бўлардим.

– Мен бу гапларнинг тагида нималар борлигини билишим керак-ку?

– Билишинг керак бўлса билиб ҳам қоларсан! Балки мен ҳам сен нима учун, ким учун келганингни билишим керакдир. Албатта Толиб эшон учун ҳам, мен учун ҳам келган эмассан.

– Сени ишонтириб айтаманки, менинг ваколатларим сен ўйлаб кўрганингдан анча кенгроқ мақомга эга.

– Табриклайман. Каминаи камтарин эса қодир Аллоҳдан кейин фақат муфти ҳазрати олийлари Толиб эшонга буйсунурман, холос. Яна Фитрат домла бор эдилар. Айт, сен унинг сўнги кунлари ҳақида нималарни биласан?

– 38-йили... Ҳа, 38-йилда Юнусободдаги адирдан унинг жасадини топишган. Отиб ташлашибди.

- Қанақасига? Ким?
- Билганларимнинг ҳаммаси шу.
- Ёлғон.
- Сен менга бу гал ҳам ишонмаяпсанми?

Бахтиёр бу таънали саволни бежавоб қолдирди, чунки хонага мушукдек эҳтиёткор қадамлар билан Хайрулла кириб, унинг қулоғига нималарнидир шивирлади, астагина айтилган буйруқни тинглагач, жимгина чиқиб кетди.

– Афғон полицияси келди, – деди Бахтиёр савол назари билан қараган Мэлсга. Ўзингни эркин тут.

Шу заҳоти хонага икки зобит кириб келди, улардан бири йўлда текширган чегарачилар отрядининг бошлиғи эди.

– Хавфсизлик хизмати. Кечаси безовта қилганимиз учун маъзур тутинг, – деди кириб келганларнинг ваколат жиҳатидан ҳам, ёш жиҳатидан ҳам, унвони жиҳатидан ҳам каттаси. – Давлат аҳамиятига эга иш билан юрибмиз. Марҳамат қилиб, паспортларингизни кўрсатинг.

Аввал паспортга кўз қиринигина ташлаган зобит лампанинг ёнига бориб, унинг пилигини кўтариб, ёруғликни кўпайтиргач, чўнтагидан яна бир ҳужжатни олди. У икки ҳужжатни бир-бирига узоқ солиштиргач, қониқиш билан “ҳм” дея Мэлс томон бурилди.

– Эрон билан чегарамиз худудиди ўн бир нафар қизил армия аскарларининг яқиндагина дафн этилган қабрлари топилди. Ўша қабрлардан бирида Қизил армия капитанининг гимнастёркаси ва мана бу ҳужжатни топиб олдик. Сиз ўзингизнинг турк паспортингиз ва мана бу шўро зобитининг ҳужжатидаги суратларда бир одам акс эттирилганини инкор этмасиз!..

Афғон комендатуралари, яъни авахтахоналарида қўлга олинганларни сийлаб ўтирмайдилар. Уларни камоқ ҳужрасига шу қадар қўпол равишда улоқтиришдики, Мэлс юзи билан шилимшиқ тош деворга қаттиқ урилди. Бахтиёр кўйлагини йиртиб, ўртоғининг юзидаги қонларни артди, кўлидан келганча тиббий ёрдам кўрсатди.

– Ярамаслар! Аблахлар! Қароқчилар! – сўкинди Мэлс ва бу унга оғрикни енгишда ёрдам берарди. – Мен буни шундай қолдирмайман. Улар жавоб берадилар!

– Ўзингни босиб ол, Мэлс, – насиҳат қилди Бахтиёр. – Мен сендан уларга бақирмасликни, сўкинмасликни, улар билан тортишмасликни ўтинган эдим-ку.

– Иблис олсин уларни! Кўрсавод эшаклар! Улар қаерга бурун суққанларини билишмаяпти!

– Улар умуман бурун суқаётганлари йўқ, Мэлс. Сабаби ўзлари ҳеч қандай қарорга кела олмаётирлар. Кобулга хабар беришади – аллақачон чопар юборганларига имоним комил – у ёқда бизларни нима қилиш кераклиги ҳақида ўйлаб кўришади.

– Бизнинг тақдиримизни улар қай йўсинда ҳал қилишлари мумкин?

– Йўли бор. Ишни ошкор қилсалар, жанжал чиқади. Халқаро миқёсда. Бундан афғонларга зиғирча наф йўқ. Иш сирлигича қолсин деса, бизни судсиз, терговсиз Демазанг турмасига тиқишади. Абадулабад ўша ерда қолиб кетамиз. Шу билан ном-нишонсиз йўқоламиз, вассалом.

– Сен ҳазиллашяпсанми?

– Йўқ. Ишни изсиз йўқотишнинг уддасидан ҳам чиқолмайдилар. Учинчи йўл ҳам иш бериши мумкин.

– Қайси йўл?

– Бизнинг исми-шарифимизни карвонга билдирмайдилар. Хайрулла Кобул йўлида кетмоқда. У Толиб эшонга, Толиб эшон турк консуллигига хабар беради. Ва бир неча кундан кейин биз озодликда бўламиз. Шу билан ҳаммаси тугайди. Бахтиёр яраларни артар экан, яна бир марта Мэлснинг пачоқланган юзига қаради ва: – Бундан баттар бўлиши мумкин эди, деб кўйди.

– Бахтиёр. Ишончим комилки, бу ерда воқеалар шунчаки бир-бирига тўғри келаётгани йўқ, – ўзини босиб олган Мэлс таҳлил қилишга киришди. – Бирданига шунча тасодиф юз бериши асло мумкин эмас. Мен карвонни моҳирлик билан Эроннинг шўролар томонидан босиб олинган шимолий қисмидан ўтказдим. Икки дунёда ҳам уларнинг калласига бизлар душман эканлигимиз ҳақидаги фикр келмайди!

– Тан оламан, дадил ечим.

– Шунча миқдордаги қурол, долларлар, олтин! Қолаверса, саралаб олинган махсус кишилар. Мен улар билан фахрланаман. Бироқ олдиндан тўқилган афсонага кўра, афғон чегарасига бошқа жойдан кириб келишимиз керак эди. Ўта махфий бўлган ўтиш жойи ҳақидаги маълумотни сен қаердан олдинг?

Мэлс Бахтиёрнинг кўзига тешиб юборгудек тикилди.

– Савол беришда манзилдан адашдинг, Мэлс. Менга қаерга боришни буюришган бўлишса ўша ерга бордим, холос.

– Ким буюрди?

– Худо хоҳласа, билиб оларсан. Кейин-чи?

– Кейин? Нега ўз одамларимиз ўз командамизни даф қилди? Нега кейинги йўналиш афғонларга маълум бўлиб қолди? Қандай қилиб улар дарҳол дафн жойини топишди? Ўша қотил карвонни қаерга олиб кетди? Карвон белгиланган жойга аниқ етиб боришига кафолат борми? Ва сўқмоқдаги хужжат текшириш саҳнаси ва мана бу олдиндан режалаштирилган хибсга олиш. Менинг зудлик билан немис миссиясига боришим зарурлиги бировга маълумми? Ҳа, немис миссиясига. Кимдир менинг бир лаҳза ҳам тўхтаб қолишим мумкин эмаслигидан бохабарга ўхшайди. Натижада бу ерда авахтадамиз. Операция хавф остида қолди, балки барбод бўлган бўлиши ҳам мумкин. Мен эса фош бўлдим. Тушуняпсанми, фош бўлдим. Улар менинг кимлигимни билишади. Жуда бўлмаганда тахмин қилишмоқда.

Мэлс жим бўлиб қолди, юзини кафтлари орасига яширди, “ох” тортиб, тебрана бошлади.

Бахтиёр унга боқар экан, кўзларидаги алам ачиниш билан ўрин алмашди.

Сўнг Мэлс бўйра устига чўзилди, оёқ-қўлларини бир жойга йиғди, гужанак бўлиб олди.

Бахтиёр камеранинг бошқа бурчагига чўккалаб ўтирди ва жим бўлиб қолган Мэлсга узоқ тикилди.

– Сен ҳақсан, Мэлс. Бу ишда тасодифлар бўлиши мумкин эмасди.

Аммо Мэлс аллақачон ухлаб қолган эди.

Буни сезган Бахтиёр аста-секин қадимий ўзбек кўшиғини хиргойи қила бошлади.

Мэлс Бахтиёр билан ижарага олган кичкинагина хона. Хонада стол ва биргина курси турарди, бурчакка тахланган кўрпачалар шифтгача етай дейди. Деворга ўрнатилган қўлбола токчаларга жуда кўп китоблар териб қўйилган. Стол ёнида ўтирган Бахтиёр ёзмокқа чоғланди, Мэлс эса қафасдаги йирткичдек торгина жойда ўзини у ёкқадан-бу ёкқа уриб, кетма-кет гапира бошлади:

– Нега лаб-лунжинг осилган? Нега жимсан? Менга қандай айб қўйяпсан? Бахтиёр миқ этмади.

– Мен уйланаман, деб ваъда бердимми? Йўқ! Совчи қўйдимми? Йўқ! Тўғри, бир-икки марта қиз менга ёқади, деганман. Ҳали сенга ва менга ундайларнинг сон мингтаси ёқади. Ҳаётимиз олдинда. Мурувватли валинеъмат бўлишим керакми? Шундай қилсам, комсомолдан ковушимни тўғрилаб қўйишади! Қамаб қўйишлари ҳам ҳеч гап эмас. Бутун умрим иблис измига тушади. Шундайми? Нега индамайсан? Айблаяпсан-а? Унда нега ўзинг шу ишни бажармайсан?

Бахтиёр дўсти томон шарт ўгирилди. Кўзлари ёниб турарди. Муштлири сиқилган. У Мэлснинг устига ташланишдан ўзини зўрға тутиб турарди.

– У сенга ҳам ёқади-ку? Кўзларим кўр эмас-ку! Бор, уйлан! Қўрқма, сенга рад жавобини беришмайди. Ҳа! Нега ўтирибсан? Бор!

Бахтиёр аста ўрнидан туриб, ранглари оқарган Мэлснинг устига бостириб борди...

* * *

Бахтиёр Хотиранинг олдига йўл олди.

У ҳаяжонини боса олмасдан таниш дарвоза олдида узоқ туриб қолди. Ўтиб бораётганлар унга қизиқиш билан қараётганларини сезганидан кейингина ичкарига киришга қарор қилди. У ҳовлини кесиб ўтиб, уйнинг ярми очиқ эшиги ёнига келди. Олға бир қадам ҳам боса олмаслигини сезиб, тўхтади.

Уйдан бир эркакнинг қаттиқ, қаҳрли овози эшитилди:

– Эшитяпсанми, Замира! У энди қайтиб келмайди! Улар бизга ўхшаганларни нима қилишларини биласанми? Сен ҳали ёшсан. Бунинг устига қизинг ҳақида ўйла. Уни нималар кутяпти? Ё унга ёмонликни раво кўрасанми? Сен билан қизингга комсомоллар ҳужум қилиб, паранжиларингни юлиб олганлари, қўйлақларингни пора-пора қилиб йиртиб ташлаганлари озлик қилдими? Қизинг комсомолнинг хотини бўлишини истайсанми? Уларнинг хоҳишини қондиришига розимисан? Тўшама бўлишини-я? Сен уларнинг хотинларини умумий деб эълон қилганларини унутдингми?

Ҳовлига уятдан қизариб кетган Хотира отилиб чиқди. У тасодифан тўппа-тўғри Бахтиёрнинг оғушига келиб урилди. Бу холдан қаттиқ уялди.

– Бахтиёр?! – деди-ю, йиғлаб юборди.

Уйдаги эркак эса ҳамон қутурмоқда эди:

– Зудлик билан ҳамма қимматбаҳо нарсаларингни йиғ! Пулларни, жавоҳирларни, олтинни, кумушни! Нуриддиннинг яширин хазинаси қаерда? Бугун кечаси ғойиб бўламиз? Хотира қани? Хотира?

– Бу Муҳиддин амаким, – шоша-пиша шивирлади Хотира. – Отамнинг кичик иниси. У – кўрбоши. Бизларни Афғонистонга олиб кетмоқчи!

– Сен бу ердаянинг, фоҳиша! – уйдан ғазабдан юзлари кўкариб кетган амакиси отилиб чиқди. – Мен сенга нима деган эдим, Замира? Мана, комсомол ҳам ҳозир у нозир бўлибди!

У этигининг кўнжидан қамчисини олиб, Хотиранинг елкасига устма-уст ура бошлади.

– Кўлингни торт! – кўрбошининг кўлини ушлашга уринди Бахтиёр.

Аммо амакиси Хотирани итариб юборди-да, юзларини кўллари билан тўсган Бахтиёрни савалай кетди. Уни оёғидан чалиб, тепиб-тепиб дарвозадан ташқарига чиқариб ташлади.

Онасининг оғушида Хотира дағ-дағ титрарди.

Бахтиёрнинг орқасидан дарвоза қарсиллаб ёпилди. У тупроққа беланган ҳолда ўрnidан туриб, тахталари темир билан қопланган дарвозани муштлиари билан ура кетди.

– Оч! Ярамас! Дарвозани дарҳол оч!

– Йўқол, ҳароми! Отиб ташламасимдан қорангни ўчир!

Икки эркак югуриб келиб, Бахтиёрнинг билакларидан тутиб, балодан йирокқа олиб кетдилар...

* * *

Қамоқ камерасининг темир эшиги тарақлаб очилди. Ухлаётган Мэлс ўрnidан сапчиб туриб, атрофга тикилди. Косасидан чиқиб кетай деган кўзлари Бахтиёрга тушди:

– Қаердаман? Эҳ, дарвоқе! Узоқ ухладимми?

– Бир кеча-ю, бир кундуз. Балки ундан ҳам кўпроқ! – жавоб берди Бахтиёр.

Соқчилардан бири кириб, ерга қорамтир обинон билан сопол кўзани кўйди. Иккинчи соқчи эса бир кўлини тўппончасининг ғилофига кўйганча эшикнинг олдида қолди.

– Бизларни нима учун чақиришмаяпти? – сўради Мэлс.

Соқчилар бир-бирига қараб кўйишди. Эшик ёнидагиси бир қадам ортга чекиниб, даҳлизнинг икки томонига кўз тиккач, биринчисига бош ирғади. У Мэлс томонга усталик билан кўл чўзиб, бармоқларини қирсиллатди.

– Хабарингиз бор, ҳамма нарсамизни тортиб олишган, – деди Бахтиёр. – Кейин ҳисоб-китоб қиламиз, алдамаймиз сизни.

Соқчилар яна бир-бирига қараб олишди.

– Кобулга хабар беришди. Катта бошлиқларингнинг келишини кутишяпти. Келганларидан сўнг сизлар билан шуғулланишади.

Соқчи чиқиб, эшикни ёпганида у янада қаттиқроқ тарақлаб кетди.

Бахтиёр обинонни синдирди, ярмини Мэлсга узатди. Кўзадаги чойдан навбатма-навбат хўплаб, нон ейишга киришдилар.

– Бахтиёр, – ўртадаги жимликни бузди Мэлс. – Биз бир-биримизни жуда яхши биламиз. Барибир саккиз йил – катта муддат. Ҳар биримиз бу учрашувга қай йўсинда келганимизни билганимиз маъқул. Олдимизда умумий ишлар кўндаланг турибди. Сен қандай фикрдасан?

Бахтиёр жим қолди.

– Хоҳлайсанми, мендан бошлай қолайлик... Сен хорижга қочиб кетганингдан сўнг мен партияга кирдим, – ҳикоя қилаётиб Мэлс Бахтиёрга

синовчан нигоҳ ташлади. – Партия ишига йўллашди. Юқорига қараб интилдим. Партияга билимли одамлар жуда керак эди. Шунинг учун яхши мартабаларга эришишим тайин эди. Шаҳар партия кўмитаси аппаратида нуфузли лавозимга кўтарилдим. Ҳаракатдаги армияга чақиришди. Худди ўша пайтлари армияда сон-саноксиз халқ душманларини фош қилишди. Энг юқорисидан бошлаб то... Хулласи калом, сиёсий комиссарлар тайёрлайдиган олий курсга юборишди. Собиқ политрукларнинг асосий қисмини қириб юборганларидан кейин янгилари керак эди-да.

Яхшигина кўтарилдим: рота, батальон, кейин полк комиссари бўлдим... Кейин уруш. Белоруссияда қуршовга тушиб қолдим. Қулай пайт келганини англаб етдим. Ўнғай вазиятни кутдим. Бир гал машинани портлатдик. Унда ССнинг каттакон амалдори бор экан. Энг юқоригача алоқалари бор бўлган қизиқ одам. Ўрни келганда ўша нусха билан бирга полк байроғи ва полк ҳужжатларини олиб, немислар томонига ўтиб кетдим. Кейин-чи? Уларнинг ибораси билан айтганда, чорасини топган етди муродга. Туркистон легиони, яъни лашкарини тузишда иштирок этдим. Вали Қаюмхоннинг назарига тушдим. Ва мана, энди ёнингда ўтирибман...

Мэлс истехзоли қулги билан Бахтиёрга боқди.

– Сен қайси йиллари партия муассасаларида ишладинг?

– Ўттиз саккизинчи, ўттиз тўққизинчи йилларда, бир ярим йилча ишладим.

– Шундай юқори лавозимда ишлаган одам Фитрат домланинг қисмати ҳақида ҳеч нарса билмаслиги мумкинми?

* * *

Бутун журнал жамоаси жам. Таниш чехралар – уларнинг барчаси Фитрат бошқараётган адабий тўғарак аъзолари. Устозни кутишяпти.

Кўриб кетган, сочлари ёйилиб кетган бир қиз ичкарига чопиб кирди. Оғир-оғир нафас оларкан:

– Фитрат домланинг уйида тинтув ўтказишяпти! – деди ҳовлиқиб.

Йиғилганларнинг барчаси ташқарига чопиб чиқишди. Ҳаллослаб Фитратнинг уйига боришди.

Уйнинг олдида икки машина – биринчиси маҳбусларга мўлжалланган ёпиқ, иккинчиси – борти очик. Қовоғи солинган одамлар иккинчисига тахлам-тахлам китоб, журнал, қўлёзмаларни бепарво улоқтиришяпти. Китобларнинг бир қисми ерда сочилиб ётибди. Уларни оёқлари билан босиб-янчиб ўтишмоқда.

– Улар китобларни нима қилишади? – деб сўради бир қиз.

– Ёқиб юборишади, – жавоб берди Бахтиёр.

Саҳифалардан бир қисми сочилиб, ҳавода учди. Биттаси Бахтиёрнинг кўкрагига келиб қўнди. У варақни олиб, тўғрилади, текислади ва ўқиди: “Тўзал юлдуз, еримизнинг энг қадрли тувғони...” Бахтиёр варақни қўйнига яширди.

Ўша қиз машинанинг бортига чиқиб, чанг босган бир қадимий китобни олишга уринди. Тинтувчилардан бири, Ильенко этиги билан қизнинг қўлларини босиб кетди.

– Вой, – оғриқдан чинқириб юборди қиз. – Бу ахир ҳазрат Алишер Навоий-ку!

– Йўқол! – дея Ильенко уни оёғи билан тепди.

Фитратни олиб чиқдилар. У бошини баланд кўтарган ҳолда мағрур келарди. Ҳатто соқчиларнинг хатти-ҳаракатида ҳам бу одамга ҳурмат сезилади – улар аллома отган одимларга ҳамқадам бўлишга, енгларидан ушламасликка ҳаракат қилардилар. Шогирдларига кўзи тушган Фитрат тўхтади, нимтабассум билан ҳазил тариқасида бармоқларини лабларига олиб борди. Ўзи “қора қарға” деб ном олган ёпиқ машина томон юрди. Тавозе билан унга эшик очдилар. У эгилиб, кабинага кирди ва шошмасдан ўриндикқа ўтирди. Ўгирилиб, тошдек қотиб қолган ёшларга тикилди, яна нимтабассум билан видолашгандек қўл силкиди.

Тўгаракдошлардан бир неча нафари чошиб келишиб, ташвишли оҳангда шивирладилар:

– Чўлпонникида ҳам тинтув ўтказишяпти. Ботуникида ҳам...

Машина юриб кетиши билан ёшлар топталган китоб varaқларни йиғиб олишга киришдилар...

* * *

Бахтиёр хиёбондаги ўриндикда ўтирарди. Кўзлари олдида varaқлари ёйилган газета. Каттакон мақоланинг устига “Сен кимсан, Бахтиёр Асадов?” деган сарлавҳа кўйилган. Қамчининг зарбидан ҳам қаттиқ иборалар мияни пармалайди: “Муайян давраларда маълум бўлган бу ёш шоир ва насрнависнинг шеър ва очерклари жадидчилик ғояларини очикдан-очик тарғиб қилади. Асадовнинг барча асарлари буржуа синфи ахлоқи билан суғорилган. Ижодининг бош мағзи шўро ҳукуматининг обрўсини тўқишга қаратилган бўлиб, уни ағдариб ташлашга чақиради. Фитрат, Чўлпон, Ботунинг издоши бўлган бу ижодкор улардан ҳам хавфлироқ бўлиб, комсомол билети ортига бекиниб, ичдан кўпоровчилик фаолияти билан шуғулланади...”

Бахтиёр ўзи сезмаган ҳолда Хотиранинг уйи ёнига келиб қолди. Лаънати газетани ғижимлаб олган қўли билан дарвозани итарди. Дарвоза енгилгина очилди. Бахтиёр ҳовлига кириб, хона томон йўл олди.

Кириш эшиги олдида ажин босган қорамтир юзли кампир ўша-ўша ҳолатда, яъни меҳнатда тобланган қўлларини кўкраги устига қўйганича қаққайиб турибди.

Бахтиёр унга савол назари билан термилди.

Кампир индамади. Унинг нигоҳи қаергадир узоқ-узоқларга қадалган. Охири момо лабларини қимтиб-қимтиб деди:

– Улар энди йўқ. Ҳеч ким йўқ. Бутунлай...

* * *

Комсомол йиғилиши бўлмоқда. Шовқин, қий-чув, ҳаммаёқни тутиб кетган бақир-чақирлар. Минбарга чиққан тиккайган сочли кўзойнакли йигит газетани очганича таъқиб остига олинган Бахтиёр Асадовга лаънатлар ёғдирыпти. Раёсатнинг нариги томонидаги курси (судланувчилар курсиси)да Бахтиёр ўтирибди. Унинг қўлида ўша газетанинг букланган, титилиб кетган нусхаси.

– Ҳа, душман ҳар томонлама ҳийлакор, айёр ва хавфлидир! – ўзининг нафратга тўла маърузасини ниҳоясига етказди “тўрткўз”. – У ҳамма жойга тузоқ қўйиб ташлаган. Содда одамларни ўз тўрига турли ҳирсу хаваслар орқали туширади. У руҳиятимиз учун ов уюштиради. Бахтиёр Асадов камбағал оиланинг фарзанди, ғирт етим, болалар уйининг тарбияланувчиси. Шўро ҳукумати унга ажойиб маълумот берди, унинг истеъдодига ишонч билан қаради. Хўш, у ана шу истеъдодини нимага сарфлади? Сиз билан бизнинг ғояларимизни қоралашга. Мен шуни талаб қиламанки, ҳар ким, – бармоғини ниқтади у. – Ўз ўртоқларига диққат билан назар солсин! Сабаби, Асадов ёлғиз эмас! Биз уни фош қилдик, аммо орамизда писиб ётганлар йўқ эмас. Сафларимизни тозалайлик, азиз ўртоқлар! Ғоявий иблислардан халос бўлайлик!

Гулдурос қарсақлар остида кўзойнакли минбардан намоишкорона тушиб келди.

Раислик қилувчи қалам билан графинга ураркан:

– Мэлс Бойзоқов сўз сўраяпти! – деди.

Мэлс сахнага сакраб чикди, Бахтиёрга орқа ўгириб, минбар томонга ўтди.

Залдаги шовқин-сурон янада авж олди.

– Йўқолсин Мэлс! Бу унинг энг яхши дўсти-ку!

– Уни тинглаб нима қиламиз! Иккаласининг тили бир!

– Бизга оқловчилар керак эмас!

– Гапира қолсин. Тазарру қилмоқчидир!

– Фитратнинг думи! Унинг журналида асарлари чоп этилган!

– Йўқолсин!

Раислик қилувчи қалам билан графинни қаттиқ урди. Юз бераётган воқеани зал тўридан ЧК ходими Ильенко кулимсираган кўйи кузатиб ўтирарди.

Мэлс ҳаяжонини босиб олиш учун узоқ жим қолди. Ниҳоят, бошини кўтариб сўз бошлади:

– Мен Бахтиёр билан болалиқдан дўстман...

Залда шовқин, хуштакбозлик, таҳқирли хитоблар янгради.

– Ҳа, болалиқдан. Икковимиз ҳам ота-оналаримиздан эрта айрилдик. Болалар уйида ўсдик. Бир ўринда ухладик, бир косадан таом еб, бир пиёлада чой ичдик. Бирга мактабга қатнадик. Намунали ўқувчилар сифатида бизни Туркияга ўқишга юборишди. Бироқ Туркияда ўқишимиз юришмади ва таҳсилни Бокуда давом эттирдик. Мен буни нега алоҳида таъкидлаяпман. Гап шундаки, айнан Бокуда биз пантуркизм ва панисломизм ғояларини тарқатаётган мусовотчилар даврасига тушиб қолдик. Хулласи калом, аксил шўровий...

Залдаги шовқин, бақириқ-чақириқлар янада кучайди:

– Мана, гап қаерда экан!

– Душман эканлиги яққол кўриниб турибди!

– Уларни комсомолдан ҳайдаш керак!

Бахтиёрнинг боши ғувиллаб кетди. Кўзларининг олдида доирачалар жи-мирлади. Айрим сўзларнигина эшитар, аммо мазмунини англаб етмас эди.

Мэлс қўлини кўтарди, овози янада дадиллашди:

– Ҳа, биз ўргимчакнинг уясига тушиб қолган эдик. Уни ақлли ва мак-кор душман тўқиган эди. Мени алдаганлари ва тўрга туширганларини

дарров англай олмадим. Аммо кейин тушундим. Ва мусовотчилар билан ҳам, жадидлар билан ҳам алоқаларимни бутунлай уздим. Ҳаммаси кимлардир ўйлагандек осон кечгани йўқ. Фитрат ва гумашталарининг асл мақсадларини англаш учун вақт, ақл-идрок ва улғайиш керак бўлди!..

Зал нотикнинг сеҳрли нутқига кулоқ тутиб, жим қолди.

Ильенко маъқуллаб бош ирғади.

Бахтиёр руҳий исканжани ташлаб, бутун борлиғи билан Мэлсга тикилди.

– Бахтиёр – бутунлай бошқа гап! У ўта эрта пишди. Унинг феъли эхтиросли, аммо пинҳоний, яъни ичимдагини топ, дейдиганлардан. Уни ғоялар шаклланганди. Ҳатто менга, энг яқин дўстига ҳам ҳеч қачон ўз фикрларини очиқ айтмаган. Шуни жуда-жуда истар эдимки, у ҳам мен ва бошқалар каби алданганлардан бўлиб чиқсин. Бироқ бундай эмас-да. Айнан у мени Бокуда мусовотчиларнинг уясига бошлаб борди. У мени Фитратнинг ташкилотига қўшди. У ҳатто халқ душманининг қизига уйланишимни маслаҳат берди. Ўртоқлар! Тўғри, мен айбдорман. Ва сизлардан ўтиниб сўрайман – мени тегишли равишда жазоланглар. Тўғри қабул қиламан. Бахтиёр Асадов масаласига келсак... Менинг ишончим комилки, комсомолда унга ўрин йўқ!

Мэлс гапини тугатгач, минбардан чошиб тушиб кетди. Қаттиқ тааж-жубда қолган зал муайян вақт жим бўлиб қолди. Кейин ҳадиксирагандай бир қарсақ чалинди, сўнг иккинчиси, кейин зал гулдурос қарсақлардан портлаб кетай деди...

Бахтиёр яна ўша оғир руҳий ҳолатга қайтган ҳолда “судланувчилар курсиси” да маҳзун ўтирарди.

Залдагилар талаб қила бошлади:

– Асадов жавоб берсин!

– Айтсин!

– Бахтиёр суд қилинсин!

Раислик қилувчи унинг тепасида туриб, елкасидан туртаркан:

– Асадов! Сенга нима бўлди? Сўзга чиқасанми? Айтадиган гапинг борми? – дерди.

– Менинг собиқ дўстим Мэлс айтган гапларнинг барчаси тўғри. Менинг ишларимга унинг ҳеч қандай алоқаси йўқ. Мен ўзимни ҳеч нарсада айбдор деб ҳисобламайман, ҳеч нарсадан пушаймон ҳам эмасман. Мен – Фитратнинг шогирдиман. Мен ҳар қачон уни ўзимнинг устозим деб ҳисоблайман. Ўз халқи учун шундай фидойий бўлган бошқа бирор одамни билмайман. Тақдир у билан учраштирганидан беҳад бахтиёрман!

У бир-бир қадам босганча сахнадан тушди ва чиқиш эшиги томон аста қадам ташлади...

Қоронғи тушгандагина Бахтиёр кулбасига қайтди.

Кулбанинг ҳар тарафида китоблар, қўлёзмалар, алоҳида варақлар бетартиб сочилиб ётарди. Токчалар қўпориб ташланган. Жомадондаги нарсалар полга сочилган. Мэлснинг ўзидан ҳам, нарсаларидан ҳам ному нишон йўқ. Бахтиёр ҳаммасини тушуниб етди.

– Мана, жуда яхши бўлди, ўзинг келганинг. Бизлар то тонггача сени кутиб ўтираемизми, деган хаёлда эдик.

Бу Ильенко эди. Ёнида ҳамроҳи ҳам бор эди.

– Ўзим билан нима олишим мумкин? – сўради Бахтиёр.

– Тиш чўткаси, совун, алмаштириш учун ички кийим. Устара олишга ижозат йўқ.

– Китоблар-чи?

– Бизда китоблар бор. Яхшигина кутубхона. Классикларнинг тўла асарлар тўплами... – жилмайди Ильенко. – Марксизм-ленинизм классикларининг. Хоҳлаганингча ўқи! Фақат терговлардан озод пайтингда, албатта!

* * *

Мэлс ва Бахтиёр умид билан эшикка термилишди. Темир эшикнинг темир зулфи шақирлади. Эшик очилди. Кесакида башанг кийинган афғон кўринди. Унинг орқасида хавфсизлик хизматининг тортинчоқ зобити ва икки соқчи турарди.

– Жаноб Асадий, қадрли Бахтиёр! Маъзур тутинг! – афғон кучоғини ёзиб, Бахтиёр томон қадам ташлади. – Бизларнинг ўта ғайратли тартибот посбонларини кечиринг. Сизнинг бағрикенглигингизга умид қиламан. – У Бахтиёрни бағрига босди. – Бу кишини ранжитадиган англашилмовчиликдан хабар топган заҳоти дарҳол йўлга тушдим. Энг муҳим, кечиктириб бўлмайдиган давлат ишлари ҳам мени тўхтата олмади! – Нима деяпман ўзи? Зудлик билан бу ердан кетайлик. – У зобитга қайрилиб қаради-да. – Шу қадар хурматли жанобни бу ювинди ўрада сақлашга қандай ҳаддингиз сиғди? – деди. Яна бир бора ялинаман, кечиринглар, жаноблар!

У Мэлсга диққат билан тикилди.

– Жаноблар, сизларни таништиришга ижозат беринглар, – бирдан эсига тушди Бахтиёрнинг. – Жаноб Анвар Юсуфшоҳ, ташқи ишлар вазирлигининг департамент бошлиғи. Жаноб Маъруф Маъруфий. Бизнинг туркиялик меҳмонимиз. Муҳандис ҳамда бир қатор турк газеталарининг мухбири.

– Ўта мамнунман, – таъзим қилди Мэлс.

– Мен ҳам чин кўнгилдан хурсандман. Умумий дўстларимиз сизларни Кобулда сабрсизлик билан кутишмоқда.

Зобитга фақат кўзларини жовдиратишдан бошқа нарса насиб этмади...

Йўлнинг Кобулгача бўлган қисмини автомобилда босиб ўтишар экан, Мэлсни ҳайратга солгани шу бўлдики, рулни Хайрулла бошқараётган эди.

Сўзамол афғон Юсуфшоҳ йўлда уларни зериктирмади:

– Кобулда мураккаб вазият ҳукм сурмоқда. Шу жумладан, шоҳ саройида ҳам. – Бу гаплар аслида Мэлсга қаратилган эди. – Ҳукмрон партия шоҳни шўролар билан яқин муносабатда бўлишга, улар билан имзоланган барча битимларни бехато бажаришга ундамоқда. Тўғриси, ҳаддан ортиқ ғайрат кўрсатмоқда. Қарши томон, яширмайман, каминаи камтарин ҳам шу тарафдаман, юзага келган вазиятдан ўта норозимиз. Биз немислар ва уларнинг иттифоқчилари билан дўстлик алоқаларини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш тарафдоримиз. Биз туркистонлик биродарларимиз, ислом лашкарларига шўроларга қарши муқаддас юришга пухта тайёрланишига имкон берилишини истаймиз. Большевойлар томонидан босиб олинган ҳудудларни қайтариб олиш, мусулмонларнинг топталган ҳуқуқларини қайта тиклаш вақти етди. Биз Зоҳиршоҳ ниҳоят бир тўхтамга келиб тўғри йўлни танлайди, деган умиддамиз. Акс ҳолда... Норозилик шоҳ оиласининг ўзида ҳам кучаяди...

Машина бадавлат, дарахтзор, мустамлака услубидаги панжарали чорбоғ билан ўралган қаср ёнида тўхтади.

– Уйимнинг эшиклари сизлар учун доимо очиқ, – хайрлашди Юсуфшоҳ. – Жаноб Асадий бир неча бор менинг уйимда бўлган. Ўйлайманки, сиз ҳам, жаноб Маъруфий яқин вақт ичида камтарин уйимнинг қадрли меҳмони бўларсиз. Ҳозирча хайр. Ҳатто уйимда ҳам кечиктириб бўлмайдиган давлат ишлари билан шуғулланишимга тўғри келади. Сизларни эса муфти ҳазратлари Толиб эшон сабрсизлик билан кутмоқдалар. Келишимиз биланоқ сизларни ўз хузурларига олиб боришимизни илтимос қилдилар...

* * *

Хужранинг ланг очиб қўйилган эшиклари орқали меъморчиликнинг гўзал намунаси ҳисобланган масжид яққол кўзга ташланиб турарди. Пастда, ҳовлида гоҳи-гоҳи хизматдаги уламолар кўриниб қолар, аммо бирор одам муфти ҳазратларининг хужрасига яқин ҳам йўлай олмасди.

Толиб эшон ҳазратлари қайнаб турган самовардан ўз қўли билан чой дамлади. Чамаси унга бу иш жуда ёқарди. Меҳмонлар эҳтиром ила сукут сақлаб ўтирардилар.

– Чегарадан ўтаётганингизда бирор воқеа юз бердими? – гўё ҳеч нарсани билмагандек қизиқди муфти.

– Бу жуда хунук иш бўлди, муфти ҳазратлари! Мен бунга сўз тополмаяпман!

Мэлс тутақа бошлади.

Бахтиёр унга жим дея имо қилди:

– Тузатиб бўлмайдиган ҳодиса юз берди, ҳазратим. Сизга содиқ ва сидқидил хизматкорингиз Муҳиддин қўрбоши фармонингиздаги “Қўриқчиларни зиёнсиз ҳолга келтириб” деган сўзларни хато англаб, уларни қуролсизлантириш ўрнига ёппасига отиб ташлади.

– Ҳа, эшитдим. – Толиб эшон синчков нигоҳини Бахтиёрдан Мэлсга ўтказди. – Таассуфлар бўлсинким, жасур жангчи ҳамиша ҳам муносиб ақлидрок эгаси бўлавермайди. Ва, аксинча, донишманд одамга гоҳо жангчи жасурлиги етишмайди.

– Улар Вали Қаюмхон ҳазратлари ташаббуси билан тузилган шавкатли Туркистон лашкари таркибидаги жасур ислом жангчилари эдилар, – шарҳлади Бахтиёр “раҳнамо ота”нинг исмига хиёл урғу берган ҳолда. – Улар Олмонияда пухта тайёргарликдан ўтган, қўрбошиларимиз хузурида йўриқчи вазифаларини ўташлари лозим эди.

– Умид қиламанки, жаноб, – ўзини тутиб туrolмади Мэлс. – Сиз ҳаммасини суриштириб, айбдорларни тегишли равишда жазолайсиз!

Бахтиёрга қараганида туркистонлик муҳожирлар етакчи уламосининг нигоҳида енгилгина жаҳл изи кўринди.

– Қўрбоши ва навкарларининг айби ҳақида гапириш мураккаб иш, жаноб, – деди муфтани тўғри англаган Бахтиёр. – Гап шундаки, карвон қўриқчилари қизил армия жангчиларининг кийимида эдилар. Яқиндагина шўро чегарачилари билан тўқнашувда ўз навкарларининг ярмидан айрилган қўрбошининг ҳолатини ҳам тушуниш керак.

– Аввал суриштириш керак эди, – деди Мэлс зўр-базўр ўзини босиб.

– Хўш, – бошини эгди Бахтиёр. – Аммо улар сиз, жаноб Маъруфий, бирор айби бўлмаган бечора йўл кўрсатувчини шафқатсиз равишда отиб ташлагангизни ҳам ўз кўзлари билан кўрган-ку. У эса бизнинг ҳам қондош, ҳам диндош биродаримиз эди.

– Мен бундай гувоҳни тирик қолдира олмасдим! – Мэлснинг кўзлари ғазабдан чакнади.

Муфти ҳазратлари ўз ҳузурида баҳслашишларига тоқат қилолмас эди:

– Агар ҳалок бўлган жангчилар асл мусулмонлар эрса, улар ўз ҳаётини мукаддас иш учун қурбон қилиб, шаҳидларга айландилар. Демак, бу Аллоҳнинг амридир. Мен уларнинг руҳи поклари учун тиловат қилурмен!

Шундан сўнг муфти Мэлсга диққат билан назар солди.

– Ҳаммасига Аллоҳ амри вожибдур! – минғирлашга мажбур бўлди Мэлс.

Толиб эшон меҳмонларга нисбатан алоҳида илтифот ва муруватини намойиш этган ҳолда пиёлаларга ўз қўли билан чой қуйди. Кейин дастурхон остидан яшил муҳр босилган бежиримгина мовий конвертни олиб, ўз олдига қўйди.

– Биз Вали Қаюмхон ҳазратларининг шахсий мактубини олдик. У сизга тааллуқлидир, мухтарам зот, – муфти конвертни кафти билан силади ва гўё беҳабар кишидек сўради. – Балки сизга менинг улкан дўстим Мустафо Чўқаев ҳалокатининг тафсилотлари маълумдир?

– Таассуфлар бўлсинким, жаноб муфти, – Мэлс тутилиб қолди. – Мен бу фожиали тарихдан бутунлай беҳабарман.

– Сиз жаноб Чўқаевни шахсан билиш бахтига мушарраф бўлганмисиз?

– Йўқ, жаноб муфти, – Мэлс андак довдираб қолди. – Берлинга унинг ўлимидан салгина илгари бордим ва...

– Хўш, нима ҳам дердик... Вали Қаюмхон сизга мактовдан иборат тавсиф берибди. У шуни ҳам маълум қилибдики, олмон қўмондонлиги билан келишилган ҳолда сиз биргаликда ўтказадиган жанговар ҳаракатларимизнинг бош мувофиқлаштирувчиси бўлиб тайинланибсиз. Мен мазмунни тўғри ифода этияманми, Бахтиёр?

Мэлс Бахтиёрга ҳайрат билан тикилди.

– Сен Қаюмхоннинг хатини ўқиганмисан?

– Ўқиган, – тасдиқлади муфти. – Бахтиёр менинг ёзишмаларимни олиб боради, алоқаларимни амалга оширади. Шундоқ экан, бундан кейин тўғридан-тўғри Бахтиёрга мурожаат қилаверишингиз мумкин. Барча масалалар бўйича... Демак, мен шундай тушундимки, мухтарам зот, сиз Бош кўрбоши қилиб тайинландингиз?

Мэлс розилик белгиси сифатида бошини эгди.

– Менинг йигитларимга бу хабарнинг хуш келиши қийин. Қаюмхон – катта одам. У узокда туриб ҳаммасини кўра олади. Бироқ Бош кўрбошини Катта қурултой сайлаши зарурлигидан беҳабарга ўхшайди.

– Жаноб Қаюмхон сизнинг донишмандлигингизга ва сизнинг таъсирингизга умид қилмоқда, муфти ҳазратлари...

* * *

Хайрулла рул чамбарагини ушлаб, машина ўриндиғининг юқори суянчиғига бош қўйганча кўзларини юмиб меҳмонларни кутарди. Аммо

бедор эди. Жаноблар чиқиши билан моторни ўт олдирди. Ўтиришлари биланоқ машина жилди.

– Демак, сен бошиданоқ менинг кимлигимни ва қандай мақсадда келганимни билган экансан-да? – яшириб бўлмайдиган гина билан тикилди Мэлс Бахтиёрга.

– Умумий йўсинда.

– Дарҳол контактга, яъни биргаликда иш юритишга киришмоққа нима халақит берди?

– Сенга-чи?

– Мен сенинг муфти хузурида бу қадар юқори мақомда эканлигингни билмасдим-да. Менга қария ўта гумондор, ҳеч кимга ишонмайдиган зот дейишган эди.

– Бу тўғри.

– Сендан бошқаларгами?

Бахтиёр жимгина мийғида кулиб қўйди.

– Мен олмон элчихонасига боришим керак, – суҳбат мавзусини ўзгартиришга шошилди Мэлс. – Бироқ бу афтода аҳволда эмас, албатта.

У ўзининг кир-чир, чангга беланган кийимига кўз ташлади ва соқоли тиканакка айланган юзини кафти билан силаб қўйди.

– Биз турк ҳаммомига борамиз. Унгача Хайрулла менинг уйимга бориб, янги кийим-кечак олиб келади.

– Майли, нима бўлса бўлар, – қўл силтади Мэлс ва кулиб юборди. – Ҳаммом бўлса ҳаммом-да! Олмонлар озгина кутса, кута қолсинлар!

* * *

Ҳаммомнинг буғида пишиб терга ботган ва толиққан Мэлс ва Бахтиёр сузиш ҳавзасининг четидаги стол атрофига ўтириб олиб, чойшабларга ўралганлари боис бир хил қиёфага кириб қолган бошқа мижозларга кўз ташлаган ҳолда гуруннга киришдилар.

– Ҳаммомдан ташқари бильярд ва ўйин заллари, теннис корти, кичик ресторан ва албатта, ўз “хизмат ходим”ларига эга бўлган ниқобланган бордель, яъни ишратхона бор, – тушунтирди Бахтиёр. – Хулласи калом, дипломатик корпуснинг ўзига яраша клуби. Эркалар клуби.

– Жаноб Асадий, – деб каттагина чойшаб ўраниб олган кичкинагина япон келди-да: – Сиз ҳақингизда суриштирдим. Сиз билан бир мусулмонча диний маросимнинг ҳайратга соладиган нафис нозиклиги тўғрисида сўзлашмоқчи эдим.

– Яна бир марта изҳор этишга ижозат берингим, жаноб Суэто, – ўрнидан турди Бахтиёр. – Сиз билан суҳбатлашиш доимо менга чинакам роҳат бахш этиб келади. Ҳамиша менинг илтифотимдан фойдаланишингиз мумкин.

– Жаноб Асадий, сизга ташаккур билдираман. Қачон вақтингиз бўлса, менга қўнғироқ қилинг, илтимос, – япон таъзим қила-қила ортига тисарилиб юрди.

– Савдо атташеси, – секингина тушунтирди Бахтиёр. – Ва тасаввур қилгин, алҳамдилуллоҳ, мусулмон. Японияда ҳам биз билан бир динга мансублар анча экан.

– Разведкачими? Резидентми?

– Бўлиши мумкин. Энг муҳими, бизнинг ҳаракатимизга мойиллиги бор...
– Хеллоу, жаноб Бахтиёр! – унинг елкасига кафти билан дўстона қоқиб қўйди норғул малладан келган навқирон эркак. Буниси чойшаб ёпинмаган эди, калта иштон кийган, атлетларга хос қудратли, йўғон жуссаси манаман деб ўзини кўз-кўз қиларди. – Биз мистер Владек билан, – у сал нарида турган сочлари хиёл эрта оқарган кўркем эркакка қаради. – Сизнинг кимларга кўпроқ эҳтиром билдиришингиз тўғрисида гаров ўйнадик. Немисларгами ё японларга? Мистер Владек японларга деган нутаи назарда турибди. Бу менга ёқмади, чунки мен немисларга деб гаров боғладим. Қанийди, мен бу ерда ҳам янглишсам, чунки менинг фикримга кўра сиз америкаликлар билан дўст тутинишингиз лозим. Келажак албатта бизларнинг қўлимизда бўлади!

– Бунинг устига сизлар ҳаммадан ҳам яхши ҳақ тўлайсизлар, деб эшитдим, – унинг сўз оҳангига мос равишда ҳазиллашди Бахтиёр.

– Э-ҳа! Долларлар! Немисларникидек сохта эмас, ҳақиқий. Уларда ҳамма нарса: нон ҳам, қаҳва ҳам, чарм ҳам, долларлар ҳам ясама. Сиз ажойиб – О'кей йигитсиз, Бахтиёр! Минг афсуским, виски ичмайсиз-да!

Америкалик диққат билан, худди суратга олаётган мисол Мэлсга тикилди:

– Балки, сизнинг ошнангиз ичар!

Мэлс кўзлари билан Бахтиёрга рози эканини англатди.

– Таништиришга ижозат беринглар: Фил О'Брайен – журналист. Жаноб Домашкевич, – поляк меъёрга кўра таъзим қилди, – поляк консуллиги ходими. Менинг меҳмоним – туркиялик муҳандис ва “Ёш Туркистон” газетасининг ўз муҳбири Маъруф Маъруфий.

– Ҳамкасбми? О'кей!

Фил қўлларини кўтариб, бармоқларини қарсиллатди.

Бир сониядан кейин виски қуйилган тўрт қадах ва очик содали сув шишаси турган патнисни ушлаган кўҳликкина қиз пайдо бўлди.

– Биз ирландлар янқиларлардан фарқли ўлароқ, вискини содали сувсиз ичишни яхши кўраимиз!

– Мен ҳам уриниб кўраман, – шубҳа билан шунга қарор қилди Мэлс. – Ёқимли тарзда танишганимиз учун олаимиз!

– Дўстлик учун. Урушдан кейинги.

Америкалик бир зарб билан вискини ютиб юборди ва тўпдан отилган ўқдек бассейнга отилди. Бир-бирига қарамай поляк билан Мэлс ҳам ичдилар. Поляк индамасдан, қуруқкина таъзим билан узоқлашди.

– Раҳмат, малика, – Бахтиёр патнисга ичилмаган қадахни қўйди ва Мэлсга тушунтирмоқчи бўлди. – Фил...

– Мен тушундим, Бахтиёр. Бу сулув қиз ким бўлади?

– Шу лахзаданоқ кетидан боришинг мумкин.

– Бу ерда ҳаммаси шунчалар оддийми?

– Шундай деса ҳам бўлади. Дарвоқе, у бизнинг ҳамюртимиз, асли водийлик.

– Бечоралар, бечоралар, – бош чайқаб қўйди Мэлс. – Биз уларга туғилган ерини қайтариб беришимиз керак.

– Бу бизнинг бурчимиз.

Ёнларидан ўтаётган ёш бўлмаган, аммо ўзини асраган, каттакон чойшаб ҳам ҳарбийча қадди ростлигини яшира олмаган эркак тўхтаб, бир кўзига

монокль илди. У Бахтиёрга қискагина бош силкиди-да, нигоҳи бир лаҳза Мэлсга қадалди. Бахтиёр унсиз таъзим билан жавоб берди.

Шу лаҳзада бассейннинг улар ўтирган жойидан америкалик сузиб чикди-да, кўкрагини ҳавза қиррасига тиради:

– Дарвоқе, жаноблар! Шанба куни бизнинг элчихонамиз “Сталинград жанги” деб номланган ажойиб фильм намойишига таклиф этади. Фильмни бизнинг иттифоқчиларимиз – руслар тақдим этган. Ишонтириб айтаман-ки, бунақасини ҳеч қачон кўрмагансиз. Герр Шенк! – орқасига ўгирилиб кетаётган моноклли немис Филга қарашга мажбур бўлди. – Ўйлашимча, сиз учун ҳам қизиқарли бўлади. Таклифнома юборайликми?

Немис моноклини олиб ташлади, бошини тик тутганча, жавоб бермасдан нари кетди. Фил кулгусини ўзи билан сув қаърига яширди.

– Америкаликларда жаноб дипломатларни шу тарзда мазах қилиш одати бор, – қайд қилди Бахтиёр ва тушунтирди. – У немис эса, менинг тушунишим бўйича, сен шунчалик олдига шошган одамдир. Герр Вальтер Шенк. Тўғри бориб ҳозир ўзингни унга таништиришинг мумкин.

– Сен ҳам ҳазилни яхши кўрасанми, дейман?

– Унда нима қиламиз. Кетдик, бўлмасам...

Бежирим қилиб тикилган замонавий костюм-шим кийган икки ёш йигит “Турк ҳаммоми” дан чиқишди-да, ўзларини кутиб турган машина томон йўл олишди. Изларидан хизматкор уларнинг ювилиб, дазмолланган аввалги кийимларини батартиб пакетда олиб борарди.

– Қоронғи тушиб қолибди, – деди Мэлс ўриндикқа чўкар экан. – Мен эса ҳали меҳмонхонага жойлашишим керак!

– Сенга тинчгина жойдан ижарага уй олишган. Бироқ бу эртанги кун учун. Бугун эса сен – менинг уйимнинг азиз меҳмони бўласан!

– Сенинг ўз уйинг борми?

Бахтиёр юраётган машина моторининг гуриллаши пасайишини кутиб, жавобни хиёл кейинроқ айтди:

– Қайнатам бизга сеп сифатида кичкинагина уй тортиқ қилган.

– Сен бу ерда уйландингми?

– Ҳа, оилам бор. Хотиним, қизалоғим...

– Сен-чи? Уйландингми?

– Йўқ. Фурсати етмади. Мен ҳали йўлдаги одамман. Хўш, ким у? Кимнинг қизи? Қайси диёрдан?

– Менинг хотиним – ҳурматли зот Ҳикматбекнинг қизи!

– Тўхта. Ҳикматбек кўрбошиними? Ўшанинг қизими? Амир Олимхоннинг дўсти-я? – Бахтиёр берилган ҳар бир саволга бош силкиш билан жавоб қайтарарди. – Энди тушунарли, сенда шунчалар кучли алоқаларнинг борлиги! Толиб эшон, Ҳикматбек кўрбоши...

– Менинг муҳтарам қайнатам аллақачон бу ишлардан четга чиқиб кетган. Маккага пиёда ҳажга бориб, гуноҳларини ювди. – Бахтиёр мийиғида кулди. – Энди бизларнинг ҳарбий интилишларимизни маъқулламаяпти. Ислом лашкарига бир мири ҳам бермайди. Аммо қашшоқ бўлиб қолган ҳамюртларига ҳотамтойлик билан кўмаклашяпти. Фақат жуда кўп беряпти.

– Ҳикматбек ҳозир ҳам аввалгидек бой-бадавлатми?

– Савдода унинг ошиғи олчи бўлди ва пулларини кўпайтириб олди. Дипломатия ва олий афғон доираларидаги катта алоқалари унинг олдида кенг имкониятлар очиб берди.

– Омадли экансан, Бахтиёр, – кулимсиради Мэлс. – Шундай қайнатаси бор одам ўзини ҳеч нарсадан қисмаса ҳам бўлади!

– Хато ўйлаяпсан. Биз ўзимизнинг камтарин маблағларимиз эвазига кун кечирамиз. Ҳикматбек менга сармоя беришга тайёр, аммо мен рад қилдим. Бу ишим билан уни хурсанд қилдим. У куёв танлашда янглишмаганига амин бўлди.

– Қойил қолиш керак! Кимсан Ҳикматбек қўрбошининг қизини хотинликка олиш-а. Сен қандай қилиб бунга муваффақ бўлдинг?

– Кечирасан. Урф-одатга кўра. Толиб эшон мени ўша уйга олиб борди, таништирди, Ҳикматбекдан қизини менга беришни илтимос қилди. Ҳикматбек эса қизидан сўради... Мана, келиб ҳам қолдик. Марҳамат қилинг, кадрли меҳмон!..

ХОТИРА

– Ижозат бер, сенга хотиним Хотирани таништирай.

Мэлс ўзини йўқотиб, ҳайратга тушган, тош қотган, гангиб қолган эди. Унинг қаршисида Хотира турарди. Олис ёшлик чоғидаги ўша Хотира.

– Хотира, бу жаноб Маъруфий. Маъруф Маъруфий. Биз у билан унчалик яқин бўлмаган қийин йўлни босиб ўтдик.

Хотира таажжубга тўла нигоҳини Мэлсдан эрига ва яна Мэлсга тикди. У меҳмонга қарар экан, гоҳ уни танир, бир вақтнинг ўзида танимагандек бўларди.

– Мэлс?! – журъатсизгина сўради аёл.

У бошини сарак-сарак қилар экан, бирор сўз айтишга мажоли келмас, ҳалқумини бўғган ҳаяжонини тез-тез ютишга уринарди.

– Мэлс, наҳотки, бу сиз, – биринчи бўлиб Хотира ўзини тутиб олди. – Э, худойим, қайси шамол учирди?

Ва Мэлс яна сўз тополмади, қўлларини ёйиб қўйди, холос.

– Нега биз остонада турибмиз? – ўзига келди уйнинг эгаси аввалдан айтилмаган ташрифнинг икки тараф учун ҳам кутилмаган ҳол бўлганини англагач. – Кетдик, қўлимизни ювамиз, Мэлс?

Бахтиёр Мэлснинг кўлига сув қуя бошлаганида ноқулай вазиятни юмшатишга уринди:

– Кечир мени, Мэлс. Бундоқ бўлишини кўзда тутмаган эканман!

– Алдашнинг нима кераги бор эди? Аллақандай нарсаларни ўйлаб хаёлга толишнинг нима кераги бор, худо хайрингни бергур?

– Эсингдами, қачонлардир сенинг ўзинг менга Хотирага уйланишни маслаҳат берган эдинг?

– Ҳа, эсимда! – деди Мэлс ва кўзлари чакнаб, Бахтиёрга тикилди. – Ҳаммаси эсимда! Аммо бунга Ҳикматбек қўрбошининг қандай алоқаси бор? Сенга бу ёлғон нима учун керак эди?

– Бу ёлғон эмас, Мэлс. Муҳтарам Ҳикматбек ҳақиқатан ҳам Хотирани ўзига қиз қилиб олган экан.

– Эркаклар! – уларни дастурхонга чорлади Хотира. – Тезроқ келинг! Дастурхон кутиб қолди...

Мэлс ўзини аранг тутиб олди. Хотира билан кутилмаган учрашув уни шу қадар теран ҳаяжонга солгани сезилиб турарди. У Бахтиёрга ва отасининг

қўлларида эркаланаётган жажжи Холидага, дастурхонга қарашга ҳаракат қилар, нигоҳи хонанинг деворларида айланар, аммо қанчалик уринмасин, яна Хотирага қарайверарди.

У меҳмонларга аталган хонадан чиққанида, Мэлс:

– Мен Хотиранинг отаси билан учрашдим, – деди.

Бахтиёр унга ҳайрон қаради:

– У томондан ўтиб келган одамлар менга Нуриддин амакини Сибирдаги лагердан қочишга уринганида отиб ташладилар, дейишган эди.

– Йўқ. Бир йил аввал мен уни ҳарбий асирлар жойлаштирилган немис лагеридан топиб олдим. Қамоқдан у кўнгилли сифатида фронтга кетди. Штрафной батальонда бўлди. Ўлимга ҳукм қилинганлар батальони эди у. Оғир ярадор бўлиб асирга тушибди. Менинг илтимосимга кўра уни госпиталга жойладилар...

Мэлс жимгина ўтириб, ўйга толди.

– Кейин-чи? – сўради Бахтиёр. – Унинг ҳоли нима кечди?

– Билмайман, айтиш керакми, йўқми?

– Айтиш керак.

Мэлс қизчага, кейин Хотира чиқиб кетгач, ортидан эшикка қаради ва сўзини давом эттирди:

– Шифокорлар уни оёққа турғазиди. Мен уни Туркистон лашкарлари сафига киритдим. Сўнгра ўз командамга олдим. У менинг қаерга ва нима учун кетаётганимни биларди. Ва бу йўл уни оиласига олиб келишига, бу ердан хотини ва қизини топишига умид қиларди. У мандан туғишган укаси жигарларини Афғонистонга олиб кетганини эшитган эди. – Мэлс Бахтиёрга кўз тикди, у эса кўзларини чирт юмиб, кафтлари билан бошини қаттиқ чангаллаб ўтирарди. – Охири ўзингга аён. Уни чегарада отиб ташладилар...

– Нуриддиннинг туғишган укаси Муҳиддин... Илтимос, Хотирага лом-мим дема. Сендан ўтиниб сўрайман...

* * *

Мэлснинг кўз ўнгида Нуриддиннинг ҳибсга олиниш лавҳалари жонланди: Хотира-Нуриддин-Замирахон-Кампир-Хотира. Навнихолгина Хотира. Ва отасининг бўғиқ хитоби янгради: “Мэлс! Хабарим бор, сен менинг қизимни ёқтирасан! Оиламни қутқариб қол! Ялинаман! Хотирани ол! Уйлан! Сизларга оқ фотиҳа бердим!”

Хотира хонага кирди, чой, ширинликлар, мевалар келтирди. Деярлик кўл теккизилмаган паловга, Мэлснинг олдидаги очилмаган француз қоньягига ҳайрон бўлиб қаради. Бахтиёр нигоҳи билан хотинини бир сўз ҳам айтмасликка ундади.

Мэлс бирдан сўппайиб, гўё кўп йилга қартайиб қолгандек эди. Фақат Хотирага қараганида унинг нурсизлана бошлаган кўзларида ожизгина олов ёнгандек бўлар, бурнининг нозик катаклари хиёл-хиёл титрар эди.

– Сенга нима бўлди, Мэлс? – сўради Бахтиёр.

Мэлс Бахтиёрга олис-олис хаёлотдан қийинчилик билан қайтиб келгандек туман қоплаган нигоҳи билан тикилди.

– Чарчадим. Балки, ҳаммомдан кейин лоҳасландимми? Кечир. Мен жуда чарчадим...

Бу оқшом жажжи Холидадан бошқа ҳеч ким ухлагани йўқ.

Хотира Бахтиёрнинг сочларини бармоқлари билан тараб, оҳиста-оҳиста силаб, эркалаб қулоғига шивирларди:

– Севгилим, мен ҳамиша сизни йўқотиб қўйишдан чўчийман. Қачон сиз уйдан чиқиб кетсангиз, шу заҳоти мени қўрқув босади. Ҳатто қаерга кетганингизни билсам ҳам ваҳимага тушаман. Ҳатто бир дақиқага, газета олиб келишга кетсангиз ҳам. Бир неча кун бўлмаганингизда эса биз Холида билан бутунлай ёлғиз қолдик, деган хаёлга бораман. Мен отамни, онамни йўқотдим. Ва фақат сиз билан яшаяпман. Аммо сизни ҳам йўқотадиган бўлсам, бу ҳаётимнинг охири бўлади.

– Ўзингни бос, Хотира. Бундай хавотир учун ҳеч қандай асос йўқ.

– Бор, севгилим, бор. Атрофингиздаги қўрбошилар ҳар қандай одамга ташланишга, ғажиб ташлашга шай турибдилар. Шафқатсиз ва қўрқинчли Муҳиддин амаким. Маккор ва қаҳрли чол Толиб эшон. Бегона одамлар – ажнабийлар. Улардан ўлимнинг совуқ нафаси эсиб туради. Сиз эса бир ўзингизсиз, бутунлай яккасиз. Ухлаганингизда кўпинча инграб, “оҳ” уриб чиқасиз. Буларнинг бари танҳоликдан. Сизда умуман дўст дегани йўқ.

– Менинг бахтимга сен борсан. Ва бизнинг митти Холидамиз бор.

– Мен бошқа нарсани назарда тутган эдим.

– Дўстларми? Мана, дўстларимдан бири бу кеча бизнинг уйда тунамокда.

– Нега? Сиз уни ҳеч қачон эсга олмадингиз, у ҳақда умуман сўз очмадингиз? Ораларингиздан бирор нарса ўтдими? Мен сезиб турибман. Мэлс сизга дўст эмас. Уни уйимизга келтирмаслигингиз керак эди. Бежиз чорлаб-сиз. У ичи қора одам. Одамларга бахтсизлик келтиради у. Мэлс сизни хуш кўрмайди. Балки, мени маъзур тутинг, севгилим, сиздан нафратланади ҳам.

– Сен шундай деб ўйлайсанми?

– Мен ўйлаётганим йўқ, ўйлашдан қўрқаяпман, холос. Мен ҳис қиляпман, сезаяпман. Севган аёлнинг туйғулари ақлидан ҳам кўпроқ сезги беради...

Ой нури деразанинг шаффоф ойналари орқали Мэлсга тушиб турарди. У кўзлари очиқ ҳолда ётарди. Юзлари жикқа терга ботган.

– Нега? – овоз чиқариб ўйларди Мэлс. – Нега унинг ошиғи олчи, меники эмас? Нега у ҳаммасини машаққатсиз қўлга киритди? Менга эса фақат ҳавас қилиш қолди. Болалигимиздан буён шундай. У бинойидек ўқир, мен кетидан судралиб юрардим; ажойиб шеърлар ёзар, мен эса ундан ортда қолмаслик учун қофия жуфтлардим; ҳамманинг тилини топарди, мен эса ёнидаги ошнаси эдим, холос. Фитрат уни ардоқлар, менга эса ачинганидан бош силкиб кўярди.

**ДИЛМУРОД ҚУРОНОВ,
ФЕРУЗА ҲАБИБУЛЛАЕВА¹**

“ЎТКАН КУНЛАР” ТАРЖИМАСИ: ТАҲЛИЛ ВА ТАВСИЯЛАР

Ислом Каримов фондининг фейсбукдаги саҳифасида қувончли бир хабар эълон қилинди. Унда айтилишича, “Фонд Ўзбекистоннинг ЮНЕСКОдаги доимий ваколатхонаси билан ҳамкорликда атоқли ўзбек адиби Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романининг инглиз ва француз тилларига таржимасига бош-қош бўлмоқда”. Хабарда яна “миллий маънавий бойликка” айланган ушбу роман таржимаси “хориж ўқувчисини ўзбек халқининг маънавий олами, юксак бадиий тафаккури ва умрбоқий қадрият ва анъаналарига ошно этади” деган хайрли ният ҳам баён қилинган (*фондининг фейсбукдаги саҳифасидан, 22.08.2017*).

Афсуски, мазкур хушxabар қувончига жиддий бир иштибоҳ эргашиб келади. У ҳам бўлса... Йўқ, бир бошдан айтмаса, ҳеч иложи йўқ. Маълумингиз, Абдулла Қодирий номи оқланганидан сўнг, адибнинг ўлмас асарини эгаларига қайтаришга киришилди экан, уни биратўла икки тилда – ўзбек ва рус тилларида чоп этишга қарор қилинган. Эҳтимол, бу ҳам ўзига хос эҳтиёт чораси бўлгандир. Нима бўлганда ҳам, 1958 йилда роман Е.Бать ва О.Смирновалар ҳамкорлигидаги таржимада рус тилида ҳам нашр қилинди. Албатта, кечагина тақиқ остидаги романнинг рус тилида ҳам эълон қилингани, русийзабон ўқувчига илк романимиз билан танишиш имкони яратилганининг ўзи, борки камчиликларидан қатъи назар, катта воқеа бўлганлиги шубҳасиз. Бироқ, сирасини айтганда, ўзбек ўқувчиси кўзига суртиб – ҳаяжонга кўмилиб ўқиган, керак бўлса бутун-бутун саҳифаларини ёд олган романни русийзабон ўқувчи ўртамиёна асар билан танишган каби маълумот учун қабул қилди, холос. Балки бу гап кимларгадир малол ҳам келар, лекин касбимиз тақозоси билан кўплаб русийзабон ўқувчилардан ўзимиз кутган жавобни олиш илинжида қайта-қайталаб таассуротини сўраганмиз-да. Ҳартугул, биз каби ўйлаган бўлса бордир, орадан ярим аср ўтгач, М.Сафаров романнинг янги таржимасини тақдим этди. Таржимани ўқиганда эътиборга тушадиган биринчи нарса – аслиятни тўла ва аниқ беришга ҳаракат қилингандир. Тўғри, ҳамиша ҳам мақсадга эришилган эмас, шундай бўлса-да, айтиш керакки ўзи таҳсин ва ибратга лойиқ. Хуллас, агар русийзабон ўқувчи ҳам роман муталааси чоғи кўнгилдан кечирганимиз мушоҳада этганимизнинг лоақал яримига ошно бўла олсин, десак, ҳозирча иккала таржимага ҳам тажриба деб қарашимиз керак бўлади.

¹ Дилмурод Қуроноф – филология фанлари доктори, профессор. Феруза Ҳабибуллаева – тадқиқотчи.

“Ўткан кунлар” романини “Ўзбек турмушининг қомуси” деб аташга тўла ҳақлимиз. Негаки, романда тасвирланган ҳаётий, маиший турмуш лавҳалари, урф-одат, маросим, персонажлар хатти-ҳаракатию гап-сўзлари, ўй-хаёллари, ўзаро муносабатлари – хуллас, нимаики қаламга олинган бўлса бари миллий руҳга йўғрилган. Шу боис ҳам ўзбек ўқувчиси романи ўқиб кўз олдига келтирган, англаган, ҳис этган, завқланган ҳолатларни ўзга миллат вакилининг тўла кўз олдига келтириши, англаши, ҳис этиши, завқланиши амри маҳолдир. Зеро, миллий руҳ аввало тилда яшайди, бас, ўзбек ўқувчисига биргина сўз олам-олам маъно бериши мумкин, чунки бу ҳолда ўша сўз контекстда – ўқувчининг шу миллий заминда шаклланган билими, дунёқараши, хулқ-атвори, феъл-саъжияси кабилар контекстида қабул қилинади.

Тўй саҳналари, хусусан, қутидор хонадонига куёв кириб келиши онлари тасвири ёдингизда бўлса керак. Бир жумла-бир жумладан иборат тифиз маълумотлар ўқувчи кўз ўнгига никоҳ тўйининг жонли манзараларини гавдалантиради. Жумладан, қиз узатаётган қутидорга ажратилган тасвир: “Қутидор эшик остида қўл қовиштириб меҳмонларни кутиб оладир, ер остидан куювига кўз қирини ташлаб, кишига сездирмай ўзича кулимсираб қўядир”. Ўзбек ўқувчиси, айниқса, бундан атиги қирқ-эллик йиллар нарида ҳам аниқ излари сақланган урф-одатларимизни унутмаган авлод, қутидорнинг ҳолатини жуда яхши тасаввур қилади. У вақтлари янги қайнота-куёв унаштиришдан сўнг маълум вақтга қадар бир-биридан “қочиб” юрган, кейин ҳам бир-бирининг иззатини жойига қўйганлари ҳолда муносабатларида кўринмас бир чегара дахлсиз сақланган. Эътибор беринг, қутидор ҳам куёвни қучоқ очиб кутиб олаётгани йўқ, аксинча, четроқда туриб кўз остидан бир назар ташлаб қўймоқда, холос. Албатта, қизини ҳар жиҳатдан муносиб жойга узатаётгани, “хон қизига лойиқ” йиғитни куёв қилаётганидан у мамнун, бироқ бу ўринда қайнотанинг мамнунлигини очиқ ифодалаши жоиз эмас-да! Шунинг учун ҳам у “*кишига сездирмай*”, “*ўзича*”, “*кулимсираб қўяди*” – шугина, холос. Эътибор беринг, кетма-кет мамнунлик ифодасининг жуда ожиз, сезилмас экани таъкидланмоқда. Худди шу жумла рус тилига биринчи таржимада “У калитки, встречая гостей, стоял кутидор со сложенными на груди руками; украдкой оглядев зятя, он довольно улыбнулся” шаклида ўғирилган. Хўп, бу ўринда ҳам куёвга яширинча (“украдкой”) қаралгани айтилган, лекин “довольно улыбнулся” (аслиятда “мамнунлик” умуман тилга олинмаган) дейилиши билан мамнунлик ифодасининг яширин, сезилар-сезилмаслик маъноси буткул йўқолган. Бундан ташқари, таржимадаги “оглядеть” феъли аслиятга буткул зид, чунки нарсани бошдан-оёқ, бафуржа кўриб чиқиш маъносини билдиради (Ожегов С. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1985. – С.379, 396). Кўриб турибмизки, бу ўринда аслиятдаги миллий бўёқ туссизланган десак, ҳақимиз кетади, у буткул йўқолган.

Иккинчи таржимада айни жумлани аслиятга монанд беришга ҳаракат қилинган: “У калитки, встречая гостей, стоит кутидор со сложенными на груди руками; исподлобья, краем глаза поглядывая на своего зятя, он незаметно для окружающих улыбается”. Бир қарашдаёқ бу ерда аслиятга содиқлик тамойили яққол сезилиб турибди, лекин нотўғри сўз қўллаш аксича натижага олиб келган. Биринчидан, русча “исподлобья” сўзининг “хўмрайиб”, “қовоқ уюб” маънолари фаол қўлланади, “қош

остидан” маъноси эса ўта пассив. Яъни бу сўз “сездирмай кулимсираш”га мутлақо зид, бунинг устига янги куёвга “қовоқ уюб” қараш ҳам ғалати. Иккинчидан, “поглядывая” феъл шакли ҳаракат қайта-қайта амалга оширилганини англатади. Ҳолбуки, нафақат куёвга, умуман, бошқа одамга қайта-қайта қарайвериш ҳам атрофдагилар эътиборини тортади, аслиятда эса кутидор бировларга сездирмаслик учун зўрғагина “кўз қирини ташлаб” олган, холос. Кўряпмизки, ҳар икки ҳолда ҳам нотўғри сўз қўллаш оқибатида миллий ўзига хослик йўқотилаётир. Дарвоқе, ҳар икки таржимада ҳам “қўл қовуштириб”ни “со сложенными на груди руками” тарзида ўгирилганки, бу ҳам миллийликка путур етказди. Зеро, ўзбек тилида “қўлини кўксига қўймоқ” билан “қўл қовуштирамоқ” амаллари фарқли: иккинчисида “қўлни, беш панжани бирин-устин кесиштирган ҳолда” киндик баробарида тутмоқ назарда тугилади. Албатта, биз кўриб ўтаётган контекстда иккиси ҳам ўринли: меҳмонларни қўлни кўксига қўйиб кутиш ҳам, қўлни қовуштириб кутиш ҳам мумкин. Лекин биринчисида ҳурмат маъноси устун бўлса, иккинчисида қуллуқ қилиш маъноси кучли, яъни кутидорнинг қўл қовуштиришида меҳмонларига хокисорлик билан хизматда эканини билдириш маъноси бор. Меҳмон атои худо дегувчи, эҳсонун закотини қабул қилган кишидан миннатдор бўлишни одат қилган миллат учун, бизнингча, шу иккинчи ҳолатда меҳмон кутиш кўпроқ тўғри келади.

Кўриб ўтилган хатоларнинг асосий омили, бизнингча, миллий урф-одатларимизни етарли даражада билмасликдир. Шунинг учун ҳам мутаржимлар кутидорнинг айни пайтдаги ҳолати (мамнунлигини яширишга ҳаракат қилаётгани)ни фаҳхламаганлар ва, табиийки, таржимада бунини қайта яратиш вазифасини ҳам ўз олдиларига қўймаганлар. Айтмоқчимизки, биз кўрсатган камчиликлар ҳали таржимага киришилмасидан ҳам олдин, аслиятни ўқиб ўзлаштириш жараёнидаёқ юзага келган. Яъни мутаржим таржимани бевосита амалга оширган бўлса ўзи, тағлама асосида бўлса, табиийки, ўша тағламани тайёрлаб берувчи аслият мазмун-моҳиятини тўла англамаган. Зеро, агар аслият мазмун-моҳияти тўла англаганида эди, таржимада уни рус тили воситасида қайта яратиш мақсади усутвор бўлур эди. Ушбу мулоҳазаларимиздан табиий равишда келиб чиқадиган “нима қилмоқ керак?” саволини ҳозирча очик қолдирамиз-да, бошқа бир мисолга диққатингизни жалб этамиз.

Домла олти-етти қайталаб берибгина аранг жавоб ололган “Сизким Кумушбиби Мирзакарим қизи, ўзингизни тошкандлик, мусулмон Отабек Юсуфбек хожи ўғлига бағишламоқ ваколатини амакингиз Муҳаммадраҳим Йўлдош ўғлига топширдингизми?” саволининг биринчи таржимада берилиши ҳам эътироз уйғотади: “Вы, Кумюш-биби, дочь Мирзакарима, поручили ли своему дяде Мухаммаду Рахиму, сыну Юлдаша, *передать вашу любовь* ташкентскому жителю, мусульманину Атабеку, сыну Юсуфбека-хаджи”. Яъни таржимада “муҳаббатингизни топширишни амакингиз зиммасига юкладдингизми” деб сўралапти¹. Ахир Кумуш, Зиё шоҳичи айтмоқчи, шаҳардаги обрўли бир мусулмоннинг “иффат пардаси остида ўлтурган қизи” бўлса, саволнинг бу тарзда берилиши унга нисбатан ҳақорат бўлмайдими?! Тўғри, сирли ариқ бўйида учратгани нотаниш йигит ўй-хаёлини ўғирлаган, бироқ бу унинг бир ўзию

¹ Русча “поручать” феъли “поручитель” (яъни ўзганинг масъулиятини бажариш зиммасига юкланган шахс) шахс оти маъносини тўла ифодаламайди, у кўпроқ “топшириқ бермоқ”, “зиммасига юкламоқ” маъноларида қўлланади (муал.).

бир Худога аён. Кумуш бунн бировга билдиришни хаёлига ҳам келтира олмайди, тўй тадориги бошланганидан бери кўзининг ёши қуримай келаетгани шундан, бироқ ҳеч кимга ёрилмайди – киз бу ҳисни бир умрлик армондек қабул қилган. Бироқ русийзабон ўқувчи бундан беҳабар, бас, “Кумушнинг муҳаббатини Отабекка амакиси етказиши керак экан-да”, деб ўйлашга ҳақли, бу ҳолда эса у, албатта, янглишган, аниқроғи, чалкаштирилган бўлиб қолади. М.Сафаров шуни ҳис қилган, чамаси, таржимада “муҳаббат” сўзини ўзгартирган: “Вы, Кумуш-биби, дочь Мирзакарима, поручили ли своему дяде Мухаммаду Рахиму, сыну Юлдаша, *передать вашу плоть* ташкентскому мусульманину Атабеку, сыну Юсуфбека-хаджи”. Савол киз болага берилаетгани эътиборга олинса, бу ўзгаришни энди мутлақо қабул қилиб бўлмайди: “бадан (жисм)ингизни ... Отабекка топширишни амакинги зиммасига юкладингизми” дейилиши ўта қўпол жаранглайди-да, ахир. Албатта, “моҳияти шу-ку” дея эътироз қилиниши мумкин, лекин миллий мулоқот одобида ҳамиша қўполни ҳам назокат билан ифодалаш қатъий қоида эмасми?!

Романда никоҳ маросими ҳам изчил ва анча муфассал тавсифланган. Хусусан, келиндан ваколат олинниши, вакиллар ўртасидаги маҳр келишуви, маҳр ҳажми белгиланиши, бунга куёвнинг розилик билдириши, ниҳоят, “Домла хутба бошлайдир. Форсийча ўқилган ҳамд, салавот ва бошқалардан сўнг хутба энг нозик бир ўринга”, яъни аксарият ўқувчилар хотирасида сақланган “қабул қилдингизми?” саволига келади. Бизни шу ўрингача бўлган қисм таржимаси қизиқтиради. Биринчи таржимада у қуйидагича ўгирилган: “... мулла перешел к совершению обряда. Он прочитал наставление о верности и преданности семье, и, наконец, заговорил о самом деликатном...” Кўриб турганимиздек, бу ерда “хутба”нинг бир қисми маъносини умумлаштириб бериш билан чекланилган. Яъни давр тақозоси билан ҳамд ва салавот умуман тушириб қолдирилган. Шукрки, чекловлар ҳозир йўқ, иккинчи таржима бу жиҳатдан аслиятга яқин: “...мулла перешел к совершению обряда “никоҳ”. Он прочитал молитву, восхваляющую бога, и молитвы в честь пророка, “салаваты”, как это принято в исламе, и наконец, подошел к самому деликатному вопросу...” Бироқ, афсуски, диний тушунчаларни ифодаловчи сўзлар туширилмагани билан, уларнинг русийзабон ўқувчига тақдим этилиши эътироз уйғотади. Масалан, “ҳамд” сўзининг маъноси изоҳланган ҳолда “молитва, восхваляющая бога” бирикмасининг берилиши мантиққа зид, зеро, “молитва” худога илтижони кўзда тутати, бу ерда эса Оллоҳни мақташ – “восхваление Аллаха” ҳақида гап кетяпти. Аслиятдаги “салавот” сўзи ҳам худди шу йўсинда берилган бўлиб, унинг “молитвы в честь пророка” дея изоҳланиши чала, чунки бу сўз билан ифодаланадиган амалда яна “приветствие, благословение” маънолари ҳам бор.

Дарвоқе, жумлага таржимон қўшган “как принято в исламе” конструкцияси бу ўринда умуман ортиқча. Чунки, агар аслият нуқтаи назаридан қарасак, ровий учун ҳам, у мурожаат этаётган ўзбек ўқувчиси учун ҳам гап одатий нарсалар ҳақида боряпти, баски, бу ерда ҳеч бир изоҳга зарурат йўқ. Таржима нуқтаи назаридан эса у ҳатто андак зарарли ҳам. Шу маънодаки, гап нима ҳақидалигини англашга ҳаракат қилаётган русийзабон ўқувчи бу калимани ўқигач, “ҳа, исломдаги бир нарсан экан” дейди-да, қизиқиши сўнади. Ҳолбуки, таржима бир халқни иккинчи халққа та-

ништириши, яъни унинг турмуш тарзи, маданияти, эътиқоди, инончлари, урф-одатлари кабилар ҳақида тасаввур бериши лозим. Албатта, бу вази-фанинг удаланиши фақат мутаржим эмас, таржиманинг ўқувчисига ҳам боғлиқ. Яъни таржиманинг ўқувчиси билишни, танишишни хоҳламоғи керак, хошишни эса кизиқиш пайдо қилади. Шу жиҳатдан қаралса, русийзабон ўқувчига тушунарли бўлиши учун диний реалияларни матн ичидаёқ изоҳлаб кетиш мақсадга мувофиқ эмас. Аксинча, матнда уларни аслича қолдириб (ўқувчида “бу нима экан?” деган савол уйғотиб), сўнг муфассал изоҳлар билан таъминлаш самаралироқ бўладиган кўринади.

“Ўткан кунлар”да муаллиф асло урғуламаган, гўё шунчаки зикр этиб ўтаётган нарса, хатти-ҳаракат, ҳолат кабилар ҳам ўзида ўзбек ўқувчиси учун катта информация ташиди. Масалан, қутидор хонадонига куёв кириб келаётган пайт “Томда қуяв кутиб ўлтурган хотинлар ичидан Офтоб ойимнинг эгачиси ошиқиб синглиси ёнига тушди-да: “Офтоб, даррав исириқ ҳозирла, қуявингни ёмон кўздан ўзи асрасин!” – деди. Аввал айни жумла етказётган информацияни санаб ўтсак: 1) аёллар куёв келишини томдан туриб томоша қилишяпти; 2) ўзбек уйлари томига лой босилган, текис бўлган; 3) хотин-халаж тўйларда алоҳида, белгили вақтда кузатилган; 4) томдагилар куёвнинг кўркамлигини муҳокама қила бошлаган; 5) пичир-пичирларни эшитган опа жигаримнинг куёвига кўз тегмасайди деб кўрққан; 6) шунинг учун ҳовлиқиб-шошиб исириқ солмоқчи бўляпти. Саналганлардан фақат биринчисигина матнда аниқ айтилган, қолганлари англашилади. Хусусан, иккинчи ва учинчи тартибдаги информация мутолаа пайти ўқувчи онгидаги билимлар захирасидан чақирилади, уни англаш учун халқининг ўтмиши, турмуш тарзи ва урф-одатларини билиш керак. Кейинги учта рақам остидаги информация эса контекстдан англашилади. Дейлик, маҳалла эркаклари куёвнинг кўркамлигини эътироф этиб таҳсин айтишяпти, хотин-халажнинг томда – бемалол жойда туриб муҳокама қилишлари табиий; буни биров узокрок контекст – Тўйбеканинг меҳмон Отабекни кўргач, айтган гаплари ҳам қувватлайди. Ёки буви-момоларининг феъл-сажияси, тутумларини унутмаган ўқувчи учун эгачи хотин-халажнинг пичир-пичирини эшитибок шошиб қолганини тасаввур қилиш ва тушуниш қийин эмас. Ҳолбуки, таржима ўқувчисининг буларни англаб олиши маҳол, демак, у асар жозибасига ошно бўлолмайди, баски, “Ўткан кунлар” унинг наздида биздагича қийматга эга бўлолмаслиги ҳам табиий. Бунинг устига таржима билан аслият орасида мана бу каби фарқлар бўлса: “К Офтоб-аим подошла её старшая сестра и взволнованно сказала: “Офтоб, приготовь-ка поскорее исырь! Да убережет аллах твоего зятя от дурного глаза”. Кўриб турганимиздек, таржимада “том” ҳам, “томда қуяв кутган хотинлар” ҳам йўқ. Ўз-ўзидан эгачи сингилнинг олдига ҳовлиқиб-шошиб томдан тушиб келмайди, шунчаки ёнига келади (“подошла”)-да, шунга мос хотиржамлик билан (“подготовь-ка”) исириқ тайёрлашни буюради. Хуллас, биринчи таржима ўқувчиси бу жумладан юқорида саналган маъноларнинг ҳеч бирини топмайди, бироқ, афсуски, у комил ишонч билан Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романини ўқиганман, деган хаёлда қолаверади.

Ҳолислиқ ҳаққи таъкидлаш керак, иккинчи таржима муаллифи бу камчиликни кўрган ва баргараф этишга ҳаракат қилган: “К Офтоб-аим подбежала её старшая сестра, которая до этого вместе с соседскими женщинами

наблюдада с қышы за прыбытием жениха: “Офтоб, прыготовь-ка прыскорее прырык! Да убережет Аллах твоего зятя от дурного глаза”. Кўрыпмызкы, бунда “томда куёв кутиб ўлтурған хотинлар” деталы қолдырылған ва, албатта, бу яхшы. Лекин эгачининг гапы шунга мос ўзгартырылған эмас, у ҳамон хотыржам салмоқлаб “прыготовь-ка” дейишыны кўймайды. Негакы, таржымада эгачы аслыятдагы кабы “ошықыб” сынглысы ёныга тушмаған”, балкы, ҳеч ҳовлыкмай, югурыбгына (“прыбежала”) ёныга келған, холос. Яна содда гапнынг кўшма гап шақлыда берылғаны ҳам, бызнынгча, персонаж хатты-харакатлары дынамикасыны сусайтырган. Шунынгдек, аслыятдагы муаллыф гапыда “томда куяв кутиб ўлтурған хотинлар ичидан”га маъно урғусы тушған бўлса, таржымада эргаш гапга айланған ушбу бўлак (“которая до этого вместе с соседскими женщинами наблюдада с крышы за прыбытием жениха”) изоҳловчы мақомыга тушыб, маъно урғусы изоҳланаётған бош гапга (“К Офтоб-аим прыбежала её старшая сестра”) кўчған. Маъно урғусы олған иккынчы бўлак (“ошықыб”) эса, юқорыда ҳам айтдык, умуман тушырыб қолдырылған. Хуллас, аслыятдагы жумла қурылышынынг ўзгарышы туфайлы рывоядагы фикр оқымы, ахборотны узатыш тартыбы ва унга ҳиссий муносабатнынг товлянышлары ҳам бутунлай ўзгарыб кетғанкы, натыжада, уни аслыга монанд тушуныш имконияты буткул бой берылған.

Юқорыдагы мисол таҳлылы кўрсатыптыкы, тарыхий мавзудагы асарларда, худды дыний реалыялар масаласыда айтғанымыз кабы, халқымызнынг ўтмышдагы маыший турмушы билан боғлык реалыяларны ҳам муфассал изоҳлар билан таъмынлаш зарураты бор. Бунынг учун эса энг аввал мутаржымнынг ўзы бир қарашда оддийгына хабар етказаётғандек кўрынувчы жумлалар замырыда ётған мыллий ўзыга хослыкларны илғай олышы, тушунышы керак бўлады. Шу жыҳатдан романдагы яна бир эпизод – Ҳасаналынынг Зиё шохычы хонадоныга маслаҳатга келишыны эслаш мақсадга мувофык. Мухымлыгы боис асардан узунроқ парчаны келтырамыз:

“Ҳасаналы Зиё шохычинынг ташқарысыга келиб кырды-да, меҳмонхона дарычасыга қарады. Дарыча тырқышидан кўрылған ёруғлык меҳмонхонада кышы борлыкны билдырар эды. Ҳасаналы тузатыб олды ва ичкарыга кырды. Зиё шохычы намоз ўкумоқда бўлыб, меҳмонхона чет кышидан холи эды. Бу тасодуфдан Ҳасаналы сўйынды ва Зиё аканынг намозны бытырышыны кутиб ўлтурды. Зиё шохычы ёныга салом берыб жойнамоздан орқасыга қараб кўйды. Фотыхага қўл кўтарды. Фотыхадан сўнг келиб Ҳасаналы билан сўрашды”.

Аввал Ҳасаналынынг келиш вақтыны анықлаб олсак. Ҳасаналы шохычыныкыга борыш қасды билан кўчага чыққаныда “Қош қорайыб, қоронғу тушаёзған эды”. Меҳмонинынг муддаосыны тынглаб, ташвышларыны маъкул топған Зиё шохычинынг қутыдорныкыга “Ҳозыр борамыз” дейишидан, ҳартугул, Ҳасаналы келған пайтда у шом намозыны адо этаётған эды, деган фикрга келамыз. Негакы, агар у хуфтон намозыда бўлғаныда эды, намоздан сўнг маълум муддат Ҳасаналы билан сўзлашыб ўтырганыны эътыборга олсак, бировныкыга чақырыб борыш жуда ноқулай бўлар, шохычы бунынг андышасыны қылған бўлур эды. Демак, Ҳасаналы келғаныда шохычы шом намозыда эды. Шунга келишған ҳолда, матны таҳлыл қылыб кўрамыз.

Аввало, Зиё шоҳичининг ташқарисига Ҳасанали ҳеч бир овоз бермай кирганига “Ўзбекчиликда бировниқига киришда овоз берилади-ку?!” дея эътироз қилиниши мумкин. Бироқ бунда ғалат йўқ: биринчидан, у ташқарига кирди, иккинчидан, шом вақти эканини билгани учун овоз бермади. Меҳмонхонада чирок ёниб тургани, демак, у ерда кимдир бор эканини билиб ҳам овоз бермагани шундан: шом вақти тиғиз келади, бас, ичкаридаги одамнинг намозда эканлик эҳтимоли кўпроқ. Ўйдаги тўғри чиққач, Ҳасанали бир четда ўтириб, намоз тугатилишини кутди. Кўряпмизки, Ҳасаналининг бутун хатти-ҳаракатлари асар ёзилган давр одобига тўла мувофиқ. Энди Зиё шоҳичига келамиз. Келгучи сира овоз бермаса-да, Зиё шоҳичи шарпани фаҳмлайди, шу боис “ёнига салом бериб жойнамоздан орқасига қараб қўйди”. Яъни шарпани сезса ҳам юзини қибладан ўгирмади, фақат “ёнига салом бергач”, яъни намознинг асосий қисми тугагач, ўгирилиб қараб қўйди: ҳақиқатан меҳмон келганини билди. Тезгина юзига фотиҳа тортди (яъни келгучининг ҳурматидан, йўқса тасбеҳ, дурудун салавот айтиб, тиловат қилиб, дуога қўл очиб тагин маълум вақт ўтириши мумкин эди), жойнамоздан туриб келиб меҳмон билан кўришди. Кўриб турганимиздек, Зиё шоҳичининг хатти-ҳаракатлари ҳам давр одобию ибодат қоидаларига тўла мувофиқ экан. Эътиборингизни биз баён қилган маълумотлар айтилмагани, улар фақат матндаги бир-икки деталь (шом вақти, ташқари, “ёнига салом бериб жойнамоздан орқага қараш”) асосида англаб олинмиши мумкинлигига қаратамиз. Демак, бу деталлар ниҳоятда муҳим. Хўш, улар таржимада қандай акс этган?

Аслиятдаги “Қош қорайиб, қоронғу тушаёзган эди” жумласи биринчи таржимада “Пока Ҳасанали собрался и вышел, уже стемнело” деб ўтирилган, яъни аслиятда Ҳасанали кўчага чиққанида эндигина қош қорайган (шом вақти) бўлса, таржимада “чиққунича қоронғи тушиб бўлган” (шом вақти ўтиб бўлган). Кейинги тафсилотларнинг берилиши ўринли, бироқ “ёнига салом бериш” детали тушириб қолдирилган, Зиё шоҳичи биратўла фотиҳа қилгачгина келиб кўришади. Шу икки деталнинг тушиб қолгани юқорида шарҳланган маъноларнинг аксарияти таржимада йўқолганига далолат қилади. Сабаби эса, бизнингча, ушбу деталларнинг матндаги аҳамиятини англамаслик, уларга етарли қиммат бермаслик, матн қисмларининг мазмуний боғланишларини фаҳмлай олмаслик билан изоҳланиши керак.

Аслиятга содиқлик йўли тутилган иккинчи таржимада вақт адекват берилган: “На улице ранние сумерки постепенно сменялись темнотой”. Шунингдек, намоз ниҳоясидаги икки ёнига салом бериш тафсилотлар билан бойитилгани ҳам кўрилади: “Зия шахичи, завершая молитву, по ритуалу поворачивался с молитвенного коврика вправо и влево от себя и произносил – “Ассалому алейкум”. Затем он воздел руки к небу, сказал заключительные слова молитвы и после этого подошел к старику поздравиться”. Бироқ, афсуски, русийзабон ўқувчининг тушуниши учун матнни кенгайтиргани ҳолда аслиятдаги муҳим нуқта – “ёнига салом бериб жойнамоздан орқага қараш” детали бунда ҳам тушириб қолдирилган. Иккинчидан, аслиятда тафсилотлар берилмагани учун ўзбек ўқувчиси намоз арконлари рисоладагидек бажарилган деган ўйда қолаверади, бироқ таржимани ўқиган русийзабон ўқувчи намоз арконларидан хабардор бўлса, Зиё шоҳичининг амали ноқис деган тасаввур қолиши мумкин. Негаки,

биринчидан, “поворачивался с молитвенного коврика вправо и влево от себя” дейилгани салом бериш амалини тўғри тавсифламайди: мутаржим айтмоқчи, “по ритуалу” – тартибга кўра аввал бошни ўнгга буриб салом берилади, сўнг бошни чапга буриб яна салом бериладики, бу ўринда “поворачивался” феъли ўринли эмас, “поворачивая голову” дейилиши керак. Иккинчидан, “ёнига салом берди” дейилса, аслият ўқувчиси “Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳ” калимасини тушунади, яъни тафсилли тасвирлаш ният қилинган экан, буни охиригача қилиш керак, токи русийзабон ўқувчида чала, нотўғри тасаввур қолмасин.

Умид қиламизки, гапни бошлабоқ ўртага ташлаган хулосамизга, яъни ҳозирча романнинг рус тилига қилинган иккала таржимаси ҳам “тажриба” мақомида деганимизга озми-кўпми ишонтира олдик. Дарҳақиқат, агар русийзабон ўқувчи роман мутолааси чоғи биз “кўролган” ҳаётий ҳолатларни кўз олдига келтира олмаса, кўнгилда ҳис этганимизни ҳис қилиб, мушоҳада қилолганимизни англай олмаса – таржимадан нима наф?! Хўш, нега шундай бўлди? Аслида, таҳлилларимиз шу саволга жавоб эди, яъни биз асосий сабабни аслиятдаги миллий бўёқнинг таржимада қайта яратилмаслигида деб тушунмоқдамиз. Зеро, миллий ҳаёт шу муҳитда етишган одам нигоҳидан ўтиб, миллий тилда акс этган асарнинг миллий бўёқлари қайта яратилмас экан, таржиманинг адекватлиги ҳақида оғиз очиш ҳам ортиқча. Шу маънода таржима аслига монандлигининг бош шарт – аслиятдаги миллий бўёқларни қайта яратишдирки, токи таржима ўқувчиси олган таассурот аслият ўқувчиси таассуротига максимал даражада яқин бўлсин. Тўғри, бу талабимиз билан ўта максималист бўлиб кўринишимиз мумкин, бироқ талаб қанчалик баланд кўйилса, натижа шунга қараб юксалиб бориши ҳам аён ҳақиқатдир. Ҳолбуки, ўзбек адабиётидан рус ва ўзга тилларга қилинган таржималарда айни шу талаб оқсаганки, оқибат адабиётимизнинг нодир намуналари ҳам русийзабон ўқувчи наздида ўзига муносиб қадр топмади.

Ўз вақтида, жуда кўп асарларимиз режали тарзда рус тилига ўгирилган шўро замонида, бу хайрли ишга “қун келиб миллий тиллару миллий маданиятлар йўқолиб, ягона тил ва маданият шаклланади” қабилидаги ақида соя солиб турди. Натижада эса асарларимизнинг зоҳири ўгирилди, уларнинг руҳи, замиридаги маъно товланишларига эътиборсиз, беписанд қаралди. “Ўткан кунлар”нинг илк таржимасида шунинг таъсири сезилади, десак, хато бўлмайди. Иккинчи таржимада айнан миллий ўзига хосликни акс эттиришга ҳаракат борлиги ҳам тайин, бироқ унда ҳам кўнгилдагидек натижага келинган эмас. Яъни “Ўткан кунлар”ни русийзабон ўқувчига танитиш йўлида мутаржимларимиз ҳали кўп изланишлари керак...

Ўз-ўзидан савол туғилади: тақдир тақозоси билан бир асрдан зиёд вақт давомида оммавий тарзда ўрганиб ва фойдаланиб келаётганимиз рус тилигаки таржималар шу аҳволда бўлса, энди-энди оммавий ўрганишни бошлаганимиз ғарб тилларига таржималар қандай бўларкин? Улар жаҳон аҳлига Қодирийни, миллатимизни аслига монанд танита олармикин? Тўғри, даражасидан қатъи назар, таржима қилинишининг ўзи ютуқ – халқимиз учун оламшумул аҳамиятга молик воқеа бўлажак. Бироқ, агарки қутлуғ ишга қўл урилаётган экан, унинг пухта ва сифатли амалга оширилиши икки карра хайрлидир. Мавжуд тажрибани ўзлаштириш, йўл қўйилган камчилик ва хатоларни такрорламаслик, уларни келтириб

чиқарган омилларни бартараф этиш чораларини кўриш муваффақият шарти ва гаровидир. Юқорида асосий эътиборни роман таржималаридаги камчиликларга қаратганимиз, уларни анча батафсил шарҳлаб, сабабларини изоҳлашга ҳаракат қилганимиз шундан.

Таҳлилларимиз таржима иши, айниқса, “Ўткан кунлар”дек миллийлик руҳи билан йўғрилган асарларни ўзга тилларга ўгириш – ғоят мураккаб ва машаққатли, бир киши кўнгилдагидек амалга ошириши мумкин бўлмаган иш, деган хулосага олиб келмоқда. Зеро, **биринчидан**, таржима қилиш учун аввал романни том маънода ўзлаштириш, матн замиридаги маъно товланишларининг барини кўра олиш даркор. Бунинг учун таржимонга бадиий сўзни теран ҳис қиладиган филолог, ўтмишимизни икир-чикирларигача жонли тасаввур эта оладиган тарихчи, урф-одатларимиздан чуқур хабардор этнограф, диний арконларни биладиган диншунос кабиларнинг маслаҳатлари мунтазам керак бўлади. **Иккинчидан**, таржима тилида оригинал бадиий ижод қилишга қобил ва бу борада иқтидорини намоён эта олган кишини – профессионал ёзувчини мутаржим сифатида жалб этиш зарур. Зеро, фақат шундагина роман ўзга тилда бадиий асар ўлароқ жаранг топиши мумкин. Айни чоқда, иш давомида унинг ёнида ўзбек ва инглиз тилларини мукамал биладиган маслаҳатчи бўлиши керак, токи у муаллиф ва адабиётимиз манфаатларининг ҳимоячиси ўлароқ туриб берсин. Ниҳоят, **учинчидан**, романнинг ўзга тилдаги нашри анча катта ҳажмдаги муфассал изоҳ ва шарҳлар билан таъминланиши шарт, яъни таржимани чоп этиш харажатлари ҳам сезиларли даражада ортиши табиий.

Мазкур умумлашма уч шарт, аввало, биз назарда тутаётган таржима жамоавий ижод маҳсули бўлишини кўзда тутаяди, фақат, бамисоли театрдаги каби, ижодий жамоа меҳнати битта нигоҳ – инглиз тилида ёзувчи профессионал адиб нигоҳида бир фокусга йиғилади. Аёнки, бундай тажрибага шахсий ташаббус билан, хусусий тарзда ҳеч кимнинг қўл урмаслиги ҳам тушунарли, чунки уддасидан чиқиш мушкул. Иккинчи томондан, бундай таржимани амалга ошириш учун сарф этиладиган меҳнат ҳам, нашрнинг ўзи ҳам каттагина маблағни талаб қилади, дейлик, биргина инглиз тилида ёзадиган профессионал адибни жалб этишнинг ўзи бўладими, ахир?! Албатта, бундай таржиманинг амалга оширилиши, бу иш учун амалдаги сарфлардан бир неча ўнлаб баробар харажатни талаб қилади. “Ўткан кунлар” каби миллат юзини кўрсата оладиган асарлар эса бунга ҳар жиҳатдан арзийдики, фикримизча, уларнинг таржимаси махсус дастур асосида амалга оширилиши мақсадга мувофиқ. Хуллас, биз тавсифлаган тартибдаги иш бадавлат саховатпеша ҳомийлигида ёки нуфузли ташкилот бошчилигидагина амалга ошиши мумкин. Сўзимиз аввалида зикр этилган хабардан беҳад қувонганимизнинг сабаби – шу, шояд мулоҳазаларимизнинг бу қутлуғ ишга оз бўлса-да нафи тегса.

ГЎЗАЛЛИК, ИШҚ ВА ИЗТИРОБ ШАРҲИ

(Сухравардийнинг “Мунис ул-ушшоқ”
рисоласининг қисқача таҳлили)

Шихобуддин Абу Ҳафс Абдулфутух Яҳё ибн Ҳабаш Умар Сухравардий (1152 – 1191) ишроқия фалсафий таълимотининг асосчиси¹, мутасаввиф (сўфийлик билан шуғулланувчи) ижодкор сифатида илм ва ижод аҳлини узоқ даврлардан буён таъсирлантириб келмокда. Унинг “Ҳикмат алишроқ” (Нур фалсафаси), “Кашфу-л-фазойихи-л-йўнонийя ва рашфу-н-насоийихи-л-иймонийя” (Юнонлар кирдикорларини фош этиш ва иймон насиҳатларидан узоқ хузурланиш), “Калимоту-т-тасаввуф” (Тасаввуф сўзлиги), “Китоб ат-талвихот” (Ишоралар китоби), “Ҳайокил ан-нур” (Нур хайкаллари, шакллари), “Ал-Ламаҳот” (Лаҳзалар; Нуктаи назарлар), “Ал-Алвоҳ ал-Имодийя” (Таянч тушунчалар лавҳи. Шоҳ Имодуддинга бахшида), шунингдек, форс тилида яратилган “Партавномаи шоҳий” (Шоҳона нурнома) каби машҳур асарлари билан бирга “Мунис-ул-ушшоқ” (Ошиқлар дўсти) рисоласи ҳам муаллифнинг ўзига хос назарий-фалсафий фикрлари талқинига бағишланган бўлиб, мутасаввифларнинг мўътабар китоби ҳисобланган. Мумтоз адабиёт намояндалари унинг ғоя ва услубларидан кенг қўламда фойдаланганлар. Буни биргина XVIII аср охири ва XIX аср бошларида яшаб ижод қилган хоразмлик шоир Шермуҳаммад Муниснинг ўз девонига айнан Сухравардийнинг ана шу рисоласи номини қўйгани мисолида ҳам кўриш мумкин. Зеро, “Мунис-ул-ушшоқ” номи XII асрдаёқ мусулмон оламида машҳур эди.

Сухравардийнинг йигирмадан зиёд асарлари орасида “Мунис ул-ушшоқ” (“Фи ҳақиқат ал-ишқ” деб ҳам юритилади) нисбатан қисқа, ўн икки бобдан иборат рисоладир. Бу асар дунёнинг бир қатор олимлари томонидан ўрганилган. Жумладан, француз олими Ҳ.Корбин², эрон олими Насруллоҳ Пуржаводий³, мисрлик олим Абул-Ҳасан ад-Дайлабий⁴лар уни турли

¹ Ишроқия таълимоти Ислом оламида машҳур фалсафий оқимлардан бири. Унга XII аср охири XIII аср бошларида мазкур Сухравардий томонидан асос солинган. Ишроқия таълимотида дунё, бошқа фалсафий таълимотлардан фарқли ўлароқ, субстанционал ёки процессуал эмас, нурдан иборатдир. Нур ишроқияда ягона ҳақиқий реаллик сифатида талқин этилади. Ишроқия нур чексиз, унга чегара қўйиш мумкин эмас, шунинг учун ҳам уни аниқлаб бўлмайти, чунки у нарса эмас, деган қарашлар атрофида баҳс юритади. Нуруланвор – нурлар нури, олий нур ёруғ оламнинг манбаи деб тушунтирилади. Олимлар томонидан ишроқия таълимоти Ибн Сино фалсафий қарашларининг давоми экани, шунингдек, унда зороастризм таъсири мавжудлиги таъкидланади.

² Sohrawardi Sh.Y. *Euvres philosophiques et mystiques. Textes edites avec prolegomenes en francais par Henry Corbin. Reedition anastatique.* Tehran–Paris: Academie Imperiale Iranienne de Philosophie et Depositaire Librairie Adrien Maisonneuve, 1976. Т. III. P. 268–269.

³ Насруллоҳ Пуржаводи. Мунис ал-ушшак Сухраварди и его влияние на персидскую литературу. – Ишрак. Ежегодник исламской философии. – М.: Восточная литература, 2012/13 – С. 465 – 484.

⁴ Абул-Ҳасан ад-Дайлабий. *Китаб Атф ал-алиф ал-маълуф ала ал-лом ал-маътуф.* Ал-Қоҳира, 1964. – Б. 25.

нуктаи назарлардан тадқиқ этганлар ва унга жуда юқори баҳо берганлар. Асар матнини Европада айнан Ҳ.Корбин эълон қилган.

Асар тўла маънода рамзийдир. У тасаввуфдаги зот, тажаллий ва ҳол тушунчаларини бадиий талқин қилишга бағишланган. Унда оламдаги биринчи яратик сифатида Ақл эътироф қилинади. Лекин унинг рамзий маъноси Холиқ – Яратувчининг зотига мансублигини тушуниш қийин эмас. Асарнинг дастлабки саккиз бобида муаллиф Ақлнинг Ишқ, Гўзаллик ва Изтироб (форс тилида улар Мехр, Некуий ва Андуҳ деб аталади) исмли уч фарзанд кўрганани айтиб, уларнинг қисматлари ва инсонга муносабатлари ҳақида қисқа баён қилади. Ҳар бири “ҳол тили” билан ўзи ҳақида сўзлаган бу уч оғани ва сўзлар тўғрисидаги ҳикоя “Мунис ул-ушшоқ”нинг кульминацион қисми ҳисобланади. Қолган бобларда Сухравардий асосий қиссагўйлик чегарасидан чиқиб, гўзаллик табиати, ишқ ва руҳ ҳақидаги баъзи фикрларини ҳам қайд этади.

Кўпинча, тасаввуфий асарларда ишқ бирламчи ўрин эгаллайди. Сухравардий бундай йўл тутмайди. Ҳикоянинг асосий қисмида Ишқ ўзининг икки биродари Гўзаллик ва Изтироб билан бир хил мақомга эга. Сухравардий ўз ғояларини бадиий, поэтик тилда ифодаласа-да, унинг фикрлари кўпроқ фалсафага мойил. Бинобарин, унинг фикрича, Ишқ биринчи эмас. У Ақл исмли, уч оғанининг отаси бўлган ёрқин моҳиятнинг бир нишонасидир. Ишқ, Гўзаллик ва Изтиробларнинг ўзаро муносабатларини тушунтирар экан, Сухравардий фалсафий тушунчалар ва иборалардан фойдаланади. Ишқ, Гўзаллик ва Изтироблар Ақл моҳиятининг уч хусусиятини ёки жузъини намоён қилади. У бу моҳиятни Ҳақни ва ўз-ўзини англашга, аввал йўқ бўлиб, кейин бор бўлган мавжудотларни англашга қодир уч хоссаси билан изоҳлайди: Ҳақ таолони англашга тегишли бўлган хусусиятдан Гўзаллик, ўзини англашга тегишли хусусиятдан Ишқ ва аввал йўқ бўлиб, кейин бор бўлган мавжудотларни англашга тегишли хусусиятдан Изтироб пайдо бўлади.

Бу ерда Сухравардий баён қилаётган Ишқ, Гўзаллик ва Изтиробнинг намоён бўлиши ҳақидаги назария неоплатончилик қарашларидан келиб чиққан, яъни улар мажозни Ақлнинг тажаллиси сифатида талқин этадилар. Неоплатончилик назариясига кўра, Ақл аввало ўз манбасини (ҳақиқатини) танийди, сўнг эса ўзи ва бошқа нарсаларни таний боради. Бу таний бориш жараёнида яна бошқа нарсалар пайдо бўла боради. Сухравардийнинг Ақл (Руҳ)нинг пайдо бўлиши ҳақидаги фикрлари Платоннинг қарашларига мос. Бироқ Ишқ, Гўзаллик ва Изтиробларнинг Ақлни англаш натижалари ҳақидаги фикрлари барча тафсилотлари билан унинг ўзига тегишли. Қолаверса, дастлабки ислом манбаларида Ишқ ва нафрат ёки Ишқ ва адоват пайдо бўлиши ҳақидаги фикрлар Гераклит Эфессийга мансуб фикрларга ўхшаб кетар эди.

Абул-Ҳасан ад-Дайламий ўзининг “Китаб атф ал-алиф ал-маълуф ала ал-лам ал-маътуф” асарида шундай ёзади: “Аввалгилардан аввалги моҳият ёки бошланғичларнинг боши Онг олами эди. Бизнинг инсоний ақлимиз, гарчи ўша Онг оламидан пайдо бўлган эса-да, уни идрок қилишга қодир эмас. Ўша Онг олами ҳақиқатан Ҳақнинг ўзи эди. Бу олам томонидан яратилган дастлабки яратик Ишқ ва Адоват эди. Ишқдан юксак осмон олами яралди. Уларнинг сўнггиси Ой доираси деб номланган осмон бўлди. Ой доирасидан тубандаги барча нарсалар, жумладан, бизнинг еримиз қарама-қаршиликдан пайдо бўлди”.

Кўриниб турганидек, Сухравардийнинг ғоялари маълум маънода Гераклитга мансуб назарияларга ўхшайди. Албатта, Сухравардийга кўра, Онг Олами Оллоҳ эмас, балки шунчаки тажаллий ёки биринчи яратик. Лекин, Гераклитга мос равишда, Сухравардий Ишқни Ақл жузъи ёхуд унинг фарзанди сифатида тасвирлайди. Изтироб Сухравардий фалсафасида маълум маънода Гераклит фалсафасидаги қарама-қаршилик каби роль ўйнайди. Бундан ташқари, Сухравардий осмон ва ернинг пайдо бўлишини Ишқ ва Изтироб курашининг натижаси деб ҳисоблайди. Ҳ.Корбиннинг таъкидлашича, Сухравардий мазкур рисоласининг бошқа ўрнида Гераклитнинг фикрларини эслатувчи, бундан фарқ қилувчи бир неча фикр билдиради. У Англаш Муҳаббат ва Ғазаб каби икки зид нарсани келтириб чиқаришини айтади. Шунингдек, бу ерда Англаш худди Гераклит фалсафасидаги Ақл Олами каби роль ўйнайди. Гераклитда Гўзаллик ҳақидаги фикрлар учрамайди, лекин бу тушунча неоплатончиликда жуда муҳим аҳамиятга эга бўлгани маълум. Сухравардий ҳам Гўзалликка катта маъно юклайди.

Гарчи Сухравардийнинг бу назарияси фалсафий бўлса-да, у ўзининг бу фикрини исломий қарашларга мос равишда тақдим этишга уринади. Бошқача айтганда, Сухравардий ўзининг Ишқ, Гўзаллик ва Изтироб ҳақидаги фалсафий қарашларини Куръон тушунчаларига мувофиқлаштиришни хоҳлар эди ёки айтиш мумкинки, Куръон таълимотидан фойдаланиб, ўзининг бу яратилмиш оламни тавсифлашга хизмат қилувчи Ишқ, Гўзаллик ва Изтироб ҳақидаги назарияларини баён қилишни хоҳларди. Сухравардийнинг бу уч тушунчаси Куръони Каримдаги Юсуф, Зулайҳо ва Яъқуб тимсоллари билан боғлиқлигини тушуниш қийин эмас. Сухравардий ўқувчига ҳикоясининг бошидаёқ бу фикрини уқтириб, “Юсуф” сурасининг учинчи оятини зикр этади: “Биз сенга аҳсанул-кисасни ҳавола қилурмиз...”

Юсуф, Зулайҳо ва Яъқубни излаб йўлга тушишдан олдин Ишқ, Гўзаллик ва Изтироб инсоният отаси Одам (а.с.) билан алоқага киришадилар. Тангри Таоло Одам (а.с.)ни яратиб бўлиши хабари бутун борлиққа тарқалади ва барча фаришталарни уни кўриш иштиёқи чулғаб олади. Гўзаллик худди бир фариштадек бўлиб, Одам (а.с.)ни ҳаммадан аввал кўришга шошилди. У маркаби кибриёга миниб, Одам (а.с.)нинг ҳайъати ҳузурига интилди ва унга етиб, унинг ҳайъати ҳузурини бутунлай эгаллаб олди. Ишқ булар ҳақида билгач, Изтироб билан бирга Гўзаллик томон йўл олди. Улар изидан аҳли малакут ҳам йўл олади. Ишқ Гўзалликни кўргач, таъзим қилиб ўзини йўкотади, изтироб уни қўлларидан кўтариб олади. Фаришталар эса Гўзалликка кўзлари тушиши билан таъзим билан ер ўпадилар. Шундай қилиб, фаришталарнинг Одам (а.с.)га таъзимлари Гўзаллик шарофати билан содир бўлади. Агар Гўзаллик Одам (а.с.) ҳайъати ҳузурини ҳижобини ечмаса, Одам (а.с.) ҳузурига Ишқ ҳам, Изтироб ҳам, фаришталар ҳам келмас эдилар, деб таъкидлайди Сухравардий.

Одам (а.с.) ҳақидаги ҳикоядан сўнг Юсуф ҳақидаги ҳикоя келади. Навбат Юсуф (а.с.)нинг яратилишига етганда бир неча вақт муқаддам Одам (а.с.) ҳузурини тарқ этган Гўзалликка бу ҳақда хабар берадилар. У Юсуф (а.с.) томон йўл олади ва у билан бирлашади. Ишқ ва Изтироб яна Гўзаллик томон шошадилар ва уни Юсуф (а.с.) ҳузурини топадилар. Изтироб бориб эшик қоқади, Гўзаллик ким келганини сўрайди. Ишқ ўзини танитади, Гўзаллик эса киборона уни ҳайдаб солади. Ишқ ва Изтироб Ҳайрат саҳросига чиқиб кетадилар. Саҳрода Изтироб Ишққа бир-бирдан ажралиб, турли томон-

ларга кетишни, бир неча муддатдан сўнг яна биродарига ўз хизматини таклиф этишни маслаҳат солади. Шу вақтдан бошлаб, уларнинг йўллари айро тушади: бири Канъонга, бири Мисрга равона бўлади.

Кўриб ўтилганидек, бунгача Сухравардий Зулайҳо ва Яъқубни саҳнага олиб чиқмайди. Яъқуб Канъонда эди, Зулайҳо эса Мисрда. Изтироб ва Ишқ улар билан сафарда эканида учрашади. Шунинг учун Сухравардий Ишқ, Гўзаллик ва Изтиробнинг дунёи дундаги Юсуф, Зулайҳо ва Яъқуб хузурларидаги ўзаро муносабатларини баён қилишдан аввал уларнинг кейинчалик фоний дунёда содир бўлиши муқаррар воқеаларнинг фаришталар оламида башорат тасвири кўрсатилиши ҳақида сўз юритади. Бунга ўхшаш тарихни биз Куръони Каримнинг ўзида, акаларининг Юсуфга муносабати ҳақидаги ўринда кўрамиз. Юсуф хузурида акаларининг таъзим билан ер ўпишлари бир неча йиллар олдин унинг тушида ўн бир юлдуз, Қуёш ва Ойнинг сажда қилгани билан кўрсатиб башорат қилинган эди.

Изтиробнинг йўли Канъонга яқин эди. Изтироб мақсадига эришиши биланок, унга боғланиб қолган Яъқубга рўбарў бўлди. Ишқнинг Мисрга етказувчи йўли узоқ эди. Мисрга етиши биланок, Зулайҳо ёнига борди. Зулайҳо унинг шаҳарга етиб келгани ҳақидаги хабарни билиши билан ўрнидан туриб, унинг ёнига йўл олди ва унга шундай савол берди: “Сен қаердан келдинг, қаёққа бораётирсан, исминг нима?”

Ишқ ўзини танитиб, шундай жавоб берди: “Мен муқаддас юрт Рух макони Гўзаллик саройидаман. Мен Изтироб билан кўшниман. Менинг машғулоти жажонгашталиқ ва мен ҳар лаҳзада бошқа-бошқа томонга юзланаман. Ҳар куни янги-янги манзилларда бўламан, ҳар тун қаерлардадир тўхтаб ўтаман. Араблар орасида бўлганимда мени Ишқ деб атайдилар, форслар орасида бўлганимда эса Меҳр деб номлайдилар. Осмонларда мени ҳаракатлантирувчи деб шарафлайдилар, ерда эса тинчлантирувчиман. Гарчи мен қадимий бўлсам-да, ҳамон навкиронман. Гарчи ҳеч нарсага эга бўлмасам-да, улуғ насабданман”.

Шундан сўнг Ишқ Зулайҳони руҳан ўзи Мисрга етиб келгунича босиб ўтган йўли ва унга мансуб малакут (фаришталар) оламига олиб чиқади. У дейдики, ўша оламнинг энг пастида, у бу ерга келгунича босиб ўтган йўлда Қалб мамлақати мавжуд, у тўққиз қаватли осмон устидадир. “Бу мамлакат дарвозасини Муассар Ақл деб номланувчи ёш мўйсафид кўриқлайди”. Ҳақиқатда эса бу мўйсафид Муассар Ақлдан бошқа ҳеч ким эмас. У солиққа малакут олами йўлини кўрсатади. Шундан сўнг Сухравардий Ишқ сиймоси орқали солиқ йўлидаги мақомларни таърифлайди ва унинг йўли беш ташқи ва беш ички сезгилар орқали ўтади. Шунингдек, озикланиш, сабрга солувчи ва камолга етказувчи кучлар орқали йўлда ғазаб ва шаҳватнинг жиловини тортиш ва бу йўл осмон қаватларидан ўтиб олмагунча Қалб мамлақати дарвозасига ета олмайди. Шундан кейингина солиқ мўйсафидга юзланади ва у билан саломлашади. Мўйсафид уни оби ҳаёт булоғида чўмилтиради. Шу тарзда солиқ абадий ҳаётга эришади. Бу вақтга қадар у Қалб мамлақатига кирган эди. Ундан кейин бошқа мамлакатлар ҳам борки, Ишқнинг сўзларига кўра, уни таърифлаб бўлмайди, чунки “Сизнинг онгингиз уни идрок қила олмайди, сиз менга ишонмайсиз ва ҳайрат денгизига ғарқ бўласиз”.

Бу илоҳий руҳий сайрдаги танишувлардан сўнг Ишқ ва Зулайҳо ўртасида иккинчи суҳбат бўлиб ўтади. Унда Ишқ яна бир бор қандай қилиб бу ерга келиб қолгани, икки биродари: Гўзаллик ва Изтироб ҳақида изоҳ беради. Бу ҳикояни эшитган Зулайҳо Ишқни ўзига қабул қилади ва уни ўз ҳаётидан

кўра кўпроқ кадрлайди. Шу даврда вақти-вақти билан Юсуф Мисрга келиб туради ва Зулайҳо унинг ташрифи ҳақида хабар топади.

Зулайҳо бу Ишқ воқеаси ҳақида ҳикоя қилади. Ишқ Зулайҳони дарвозадан олиб чиқади ва улар биргаликда Юсуф томонга йўл олишади. Зулайҳо Юсуфни кўргач, унга томон боришни истайди. Бироқ унинг юрак оёқлари ҳайрат тошига қоқилади. У сабр чегарасидан чиқиб кетади. Таъна қўлини узатади, ҳаё пардасини йиртиб, шу ондаёқ ғамга ботади.

Бу ўринда Сухравардий улар орасида нималар бўлиб ўтгани, Юсуфнинг зиндонбанд этилиши ҳақида ҳеч нарса демасдан, Зулайҳо ва Юсуф қиссасини тўхтатади. Бунинг ўрнида у Изтироб саргузаштларини ҳикоя қилиш мақсадида қиссанинг хотимаси, яъни Яъқуб ва Юсуфнинг учрашуви воқеаларини тасвирлашга ўтади. Юсуф Мисрнинг катта амалдори бўлади ва бу хабар Канъондаги Яъқуб қулоғига бориб етади. Яъқуб ва унинг ўн бир ўғли Изтироб йўлбошчилигида Мисрга қараб йўл олади. Юсуф ва Зулайҳонинг тахтда бирга ўтиришганини кўрганда дастлаб Ишқ ва Гўзалликни бирга кўриб, Изтироб ерга йиқилади, кейин Яъқуб ва унинг ўн бир ўғли ҳам шундай қилади. Юсуф ўз отасига бу қачонлардир кўрган тушининг рўёбга чиқиши эканини айтади. Шу билан уч биродарнинг Юсуф, Зулайҳо ва Яъқуб билан дўстлашгани ҳақидаги ҳикоя ниҳоясига етади. Гўзаллик тахтга чиқади. Ишқ эса хизматкор каби унинг қаршисида тиззалаганча ўтиради. Изтироб эса шоҳ олдида мукка тушиб қолади.

“Мунис ул-ушшоқ” рисоласининг асосий қисми шу ўринда ниҳоясига етган бўлса-да, Сухравардийнинг бош масаласи бўлган Гўзаллик ва Ишқ моҳияти ҳақидаги фикрлари айнан мана шу ердан бошланади. Рисоланинг бир бобида Гўзалликка қайси йўллар билан борилиши, Ишқ эса унга олиб борувчи йўл эканлиги ҳақида маълумот берилади. Навбатдаги бобда у ишқ ва эҳтиросни англаш билан ўзаро фарқлари хусусида тўхталади, кейинги бобида у “ишқ” сўзининг этимологияси ҳақида сўз юритиб, унинг ўзаги барча дарахтларнинг ҳаммаёғидан чирмашиб, уларни хароб қилувчи ўсимлик маъносини англаувчи “ашиқа” сўзи эканлигини таъкидлайди. Ниҳоят, сўнги бобда азал ва абаднинг ҳукми билан Гўзаллик томонидан икки олам кўриқчиси қилиб тайинланган Ишқни у абадий ҳақиқат сифатида тақдим қилади. Гўзаллик қайси бир шаҳарга кирмасин, унга сигирни қурбонликка келтиришади. Бу ерда шаҳар орқали инсон танаси, сигир орқали инсоннинг (тубан) қалби англашилади.

Сухравардий томонидан рисолага кўшилган тўрт боб, гарчи асар мавзусидан мутлақо ажралиб қолмаган бўлса-да, унинг яхлитлигига қайсидир маънода салбий таъсир кўрсатиб, уни композицион жиҳатдан бўшаштириб қўйган. Лекин, таъкидлаш лозимки, Сухравардий бу асари билан форс мистик адабиётида ўзининг новатор ёзувчи эканини намойиш эта олган. Бу асарда Ишқ ва Гўзаллик ҳақидаги оригинал ғоя ва фикрлар, уларнинг моҳияти ифода этилган, шунингдек, махсус композициядан фойдаланилган, ғоя ифодасининг янги адабий усули қўлланган.

Биринчи диққат қаратилиши лозим муҳим жиҳат, бу Сухравардий фикрларининг асоси ёхуд манбалари – Ишқ ва унинг Гўзаллик ҳамда Изтиробга муносабати ҳақидадир. Кўриб ўтганимиздек, Сухравардий Ишққа психологик нуқтаи назардангина ва фақат руҳнинг ҳолати сифатида қарамайди, аксинча, уни, аввало, метафизика нуқтаи назаридан ва унинг ёнида яна икки метафизик ғоя, Гўзаллик ҳамда Изтироб билан бирга Ақлнинг уч жузъи сифатида тақдим қилади. “Ақл” сўзи бу ерда унинг дастлабки оддий

маъносидан фарқли равишда махсус неоплатончилик ғояларига мос мазмунида қўлланган. Форс адабиётида “ақл” сўзи одатда дедукция (хусусий хулосалар чиқариш, истидлол), инсондаги фарқлаш хоссаси маъносида қўлланади ҳамда Ақл тасаввуфий ва мистик шеърятда Ишқдан қуйи мақом тутади. Лекин бу асарда Ақл неоплатончилик таъбирида “Биринчи Эманация” (“садири аввал”) деб номланган Ҳақдан мажоз энг биринчи манба, порлоқ моҳият ёки бебаҳо пурнур дур сифатида талқин қилинади.

Бу фикрни ифодлаш учун форс мистик адабиётида кўпинча “руҳ” сўзи ёки “руҳи аъзам” бирикмаси қўлланади. Мисол учун Аҳмад Ғаззолийнинг “Савоних” асари биринчи бобида “Руҳ йўқликдан борлиқ майдониға келганида Ишқ борлиқ чегарасида Руҳ маркаби (от)ни кутиб турди”, дейилганини айтиш мумкин. Руҳ дейиш билан у Сухравардий Ақл деб атаган ўша манбани назарда тутган эди. Аҳмад Ғаззолийдан келтирилган парчада Руҳ маркабига Ишқ минади. Бошқача изоҳға кўра, Руҳ моҳият, Ишқ тажаллийдир. Сухравардий эса Ишқни Ақлнинг тажаллийси деб ҳисоблайди. Лекин Ғаззолий ва Сухравардий мулоҳазаларида фарқ бор. Сухравардийга кўра, Ишқ Гўзаллик ва Изтироб каби Ақлнинг фарзанди. Ғаззолийга кўра эса, Ишқ Руҳдан туғилмаган, ундан мустақил. Ҳақиқатда Ишқнинг мавжудлиги Ҳаққи мутлаққа боғлиқ. Бу фикр Платон, Форобий ва Ибн Синолар қарашларига мос келади. Бу олимлар дейдиларки, Ҳақ ўз зотида севувчи ва севилувчидир. Ҳақ зотига Ишқ ва Гўзаллик сифатлари мансубдир. Севгининг бундай талқини “ишқи зотий” номи билан форс шеърятда ниҳоятда кўп учрайди.

Асардаги яна бир ўзига хос хусусият Сухравардийнинг Ишқ ва Гўзаллик метафизик концепти қаторида Изтиробнинг бирга намоён бўлишидир. Изтироб Муҳаммад ибн Али ибн Хусайн Ҳақим Термизийнинг (вафоти 937) “Китоб ар-риёза” ва Аб-ул-Қосим Абд-ул-Карим ибн Ҳавозан ал-Қушайрийнинг (986 – 1074) “Рисола” каби тасаввуфий китобларидаги каби сўфийлар холи сифатида талқин қилинади, фақат у ҳеч қачон биринчи даражали ҳол саналмайди. Изтиробга диққат қаратган муаллифлар одатда уни кўнгил холи сифатида талқин этадилар. “Ал-хузн ва асбобуху” деб номланган кичик рисолада Ибн Сино изтиробни руҳий дард ва қийналиш сифатида тушунтиради.

Лекин Сухравардий уни метафизик омил сифатида илк яратик Ақлнинг тажаллийси сифатида ниҳоятда юқори ўринда ҳисоблайди. Бунинг сабаби, эҳтимол, шу билан белгиланадики, у ўзининг Ишқ ва Гўзаллик ҳақидаги қиссасини Юсуф ва Зулайҳо ҳақидаги Қуръони Карим қиссаси билан мувофиқ бўлишини хоҳлаганидир. Қуръон қиссасида Юсуф ва Зулайҳолардан кейинги ўринда Яъқуб образи муҳим саналади, у Юсуф айрилиғидан узоқ андух чекади. Сухравардий ўз қиссасида Ақлни уч фарзанднинг отаси қилиб олади ва илохий қиссадаги мазкур уч образ замиридаги хусусиятни Гўзаллик, Ишқ ва Изтироб образларида акс эттиради. Бинобарин, бунда Изтироб муҳимлиги нуқтаи назаридан Гўзаллик ва Ишқ даражасига кўтарилади. Сухравардийнинг Изтиробни бундай даражага кўтариши форс адабиётида ундан олдин ҳам, кейин ҳам кузатилмаган бир ҳолатдир.

*Нафас ШОДМОНОВ,
Қариши давлат университети профессори,
филология фанлари доктори,
адабиётшунос*

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ ВА ЎЗБЕК ТЕАТРИ ТАЖРИБАЛАРИ

Атоқли адиб Чингиз Айтматов ижоди ўзбек театри солномасида алоҳида саҳифани ташкил этади десак, хато бўлмайди. Зеро, ёзувчи қаламига мансуб машҳур қиссаю романлар юртимиз театрларида қайта-қайта саҳналаштирилиб, режиссёр ва актёрларнинг чархланиши, саҳна поэтикасининг тараққий этишига хизмат қилди. Шунингдек, Айтматов асарларидаги фалсафий ғоялар, теран мушоҳадалар, умуминсоний туйғулар ўзбек театр санъатининг ижодий уфқлари, мавзу ва жанр доирасини кенгайтди.

Чингиз Айтматовнинг ўзи ҳеч қачон драматургликка даъво қилмаган ва бу йўналишда “Фудзиямага кўтарилиш” номли биргина пьеса яратган, холос. Аммо бу адиб театрга қизиқмаган, деган хулосани бермайди. Аксинча, Айтматов жаҳон саҳна санъатининг энг яхши намуналаридан хабардор, атоқли режиссёру актёрлар билан ҳамсухбат эди. Ёзувчи драматургияда фаол эмаслиги ҳақида тўхталар экан, анчайин кескин, аччиқ мулоҳазалар билдиради: “Ростини айтсам, пьеса ёзгим келмаяпти, эҳтимол, келажакда ёзарман. Проза билан шуғулланаман. Драматургия, театр эса... Нима десам экан? Гарчанд менинг театр билан муносабатларим илиқ бўлса-да, бу борада кўп мураккабликлар бор. Ҳозиргача пьеса ёзиш ниятим бўлмаган. Чунки, ўз меҳнатинг маҳсулини ўтказиш учун эшикма-эшик кириб, асабни бузиш, бекорга вақт сарфлашнинг ҳожати йўқ деб ҳисоблайман. Айрим ёзувчилар драматургиядан шу боис узоқлашиб кетдилар. Мен ҳам ёзмайман, ёзишни истамайман ҳам...” (Чингиз Айтматов. “Мен драматург эмасман...” // “Театр” журнали, 2005 йил 6-сон, 25-бет).

Бироқ ёзувчининг бахти шундаки, у пьеса ёзмай туриб ҳам ҳақиқий драматургга айланди. Унинг деярли барча асарлари театрларда саҳналаштирилиб, катта муваффақият қозонди.

Маълумки, насрий асарни саҳнага мослаштириш, яъни инсценировка қилиш осон иш эмас. Китоб саҳифаларидаги ранг-баранг образлар, қуйма тасвирлар, гўзал ташбеҳлару оҳорли жумлаларни ихчам диалогларга жойлаш, муаллиф ғояси ва услубини сақлаган ҳолда асарнинг драматургик шаклини яратиш инсценировка муаллифидан жиддий изланиш ва салоҳиятни талаб қилади. Айниқса, Чингиз Айтматовдек йирик адиблар ижодига мурожаат қилиш ҳар қандай режиссёр учун ҳам катта масъулиятдир.

Мамлакатимизда адиб асарларини саҳналаштириш борасидаги илк тажрибани 1964 йил атоқли режиссёр Тошхўжа Хўжаев бошлаб берган. Шоир ва драматург Ҳамид Ғулом таржимаси асосида саҳналаштирилган

“Сарвқомат дилбарим” спектакли ёшларга хос эҳтирос, гўзал ва самимий муҳаббат, покиза туйғуларни лирик-драматик шаклда ифода этиб, томошабинларга ўзгача эстетик завқ бахш этади.

“Сарвқомат дилбарим”нинг илк сахнасида чўққилари уфққа туташиб кетган бепоён Тянь-Шань адирлари, довондан тинимсиз катновчи автомобиллар шовқини, алқисса, жонсарак бир муҳит намоён бўлади. Ушбу тасвирларни рассом сахна декорацияларида маҳорат билан акс эттиради, адиб тасвирлаган бетакрор пейзаж худди жонли натурадек томошабин кўз ўнгида намоён бўлади.

Худди қиссада бўлганидек, спектаклда ҳам довон рамзий топилма. Яъни, Илёс ўз мақсади, бахтига эришиши учун шу довондан ўтиши лозим. Бироқ тақдирнинг турфа чигалликларига учраган йигит ёнидаги бахти – Асални йўқотади, хато қилганини англаб етганида эса кеч бўлади. Спектаклда Илёс образини таниқли актёр, Ўзбекистон халқ артисти Турғун Азизов ижро этган. Актёрнинг кечинмага бой, эҳтиросли ижроси, ёшликнинг беғубор ҳароратини қалбан ҳис қилиши, лирик-драматик маҳорати томошабинларда ижобий таассурот қолдиради.

Орадан бир йил ўтиб, Муқимий номидаги мусиқали драма театрида “Момо ер” қиссаси сахна юзини кўради. Асарни Ўзбекистон халқ шоири Туроб Тўла инсценировка қилади. Режиссёр А.Раҳимов, композитор Илёс Акбаров қиссанинг гўзал поэтикасини мусиқий оҳангларга кўчиради. Бош қаҳрамон Тўлғаной образини маҳоратли актриса Ўзбекистон халқ артисти Турсунхон Жаъфарова кучли эҳтирос ва ички дард ила ижро этган. Бутун умр урушнинг даҳшатли кутқуси, оғир зарбаларига сабру матонат ила дош бериб, ҳаётга, яшашга бўлган илинжини сақлаб қололган аёлнинг кучли иродаси ва ботиний кечинмалари спектаклнинг бош ғоясини белгилайди. Спектаклнинг турли ўринларида янграйдиган Она ер лейтмотиви башариятни бирдамлик, виждон бедорлигига чорловчи гўзал топилма бўлиб, урушга қарши исён, аламу нафрат билан йўғрилган. Бамисоли ўз бағрида бўлаётган офату талотумлардан зада бўлган Ер тилга кириб, нола қилади, дард-ҳасратини Тўлғанойга сўзлаб беради.

1986 йили Ҳамза номидаги (ҳозирги Ўзбек Миллий академик драма) театрда таниқли режиссёр Рустам Ҳамидов Чингиз Айтматовнинг машҳур “Асрга татиғулик кун” романини сахнага қўяди. Шу вақтгача дунёнинг турли театрларида сахналаштирилган ва ҳар сафар турфа мунозараларга сабаб бўлган романнинг ўзбек сахнасида талқин қилиниши катта маданий ҳодиса эди. Чунки рамзий умумлашма ва метафорага ниҳоятда бой, қадим афсона ва ривоятлар асосига қурилиб, бир миллат тақдири мисолида бутун инсониятнинг долзарб муаммоларини акс эттирган асар бамисоли сахнага сиғмайдигандек таассурот уйғотарди. Аслида ҳам шундай. “Асрга татиғулик кун”нинг дунё театрларидаги турфа талқинлари шундан шаҳодат берадики, кўп ижодий жамоалар роман воқелигини тўлалигича сахнага мослашда муаммоларга дуч келишган, шу боис мавзулар орасидан муайян биттасини танлаб олиш ёхуд ғоявий маслакка хизмат қилувчи сюжет линияларидан бирига кўпроқ эътибор қаратиш орқали сахнавий талқинни юзага келтиришган. Режиссёр Рустам Ҳамидов ҳам айнан шу йўлдан бориб, асосий эътиборни бош қаҳрамон Эдигей тақдири билан боғлиқ воқеаларга қаратиб, эпик жиҳатдан қамровдор, публицистик руҳга йўғрилган спектакль яратишга муваффақ бўлади. Режиссёр

бадий тасаввурини жонлантиришда Ўзбекистон Қаҳрамони Зикир Муҳаммаджоновнинг ижро салоҳияти ҳал қилувчи омил бўлганини қайд этмоқ лозим. Эдигей унинг талқинида сабр-бардошли, иродаси мустаҳкам, виждонига содиқ, эл-улус дардида яшовчи жонкуяр инсон сифатида намоён бўлади. Эдигей – Зикир Муҳаммаджоновнинг бошқа персонажлар билан мулоқоти, ҳаёт, қисмат, тириклик ва атрофида юз бераётган воқеа-ҳодисалар ҳақидаги фалсафий мушоҳадалари, ўй-кечинмалари чинакам театр муҳибларини бефарқ қолдирмайди. Зикир Муҳаммаджоновнинг ижросига муаллиф Чингиз Айтматовнинг ўзи ҳам юқори баҳо берган. У ўз китобини актёрга совға қилиб, “Энг яхши Эдигейга” деб дастхат ёзган (*Многогранный талант. // “Народное слово” газетаси, 1992 йил, 21 январь*).

Спектакль ижодкорлари романдаги бош ғояни мужассам этган манқурт ҳақидаги афсонага алоҳида аҳамият қаратганлар. Манқурт ролини таниқли актёр Ёдгор Саъдиев, жафокаш Найман онани беназир актрисамиз Сора Эшонтўраева ижро этган. Ушбу сахна орқали инсоннинг хотираси, ўзлигидан маҳрум бўлиши накадар даҳшатли экани, бу фожианинг умуминсониятга дахлдорлиги очиқ берилди.

Спектаклнинг бадий ва ғоявий юқини Эдигей билан тенгма-тенг тортувчи яна бир қаҳрамон – Қазонгап образини Ўзбекистон халқ артисти Тўйчи Орипов талқин этган. Кимсасиз чўлу биёбонда дўсти билан қолиб кетган Қазонгапнинг руҳий кечинмаларию, ботиний туғёнларини актёр жўшқинлик ва эҳтирос ила кўрсатиб беради.

Таъкидлаш лозимки, фикрий қоқоқлик, маҳдудлик, ўзликни унутиш, тубанлик, жаҳолат, асрий қадриятлардан йироқлашиш ва яна қатор иллатларга қарши исён руҳи билан ёзилган романнинг ўзбек театридаги сахнавий талқини истибоддан халос бўлиш, ўз ёруғ келажagini куриш арафасида турган халқимиз учун санъат аҳлининг ўзига хос даъватидек янгради.

Маҳоратли режиссёр, Ўзбекистон санъат арбоби Олимжон Салимов Фарғона вилояти мусиқали драма театрида фаолият бошлаган кезлари дастлаб Чингиз Айтматовнинг “Соҳил бўйлаб чопаетган олапар” қиссасини сахналаштирган. Ижодий жамоа билан энди танишаётган режиссёрнинг бундай мураккаб, фалсафий асарни танлаши бир томондан анча-мунча баҳс уйғотган бўлса, бошқа жиҳатдан айнан шу танлов унинг ижодий салоҳиятини тўла-тўқис намоён этди. Асли бу қисса театр билан муроса қилолмаслигига муаллиф Чингиз Айтматовнинг ўзи ҳам иқроор бўлганди: “Ростини айтганда, бу асарим ҳеч ҳам театрбоп эмас. Саҳна учун энг зарури – ҳаракат, қиссада эса ҳаракат деярли йўқ. Воқеа очик денгизда, кичик бир қайиқнинг ичида содир бўлади. Тўғри, режиссёр диалогларга урғу бериши мумкин, лекин диалогни ўн дақиқа, борди-ю, жудаям зўр чиқса, ярим соат эшитиш мумкин, сўнг у томошабиннинг жонига тегиб кетади” (*Тўрт йилга чўзилган... уч кун. Чингиз Айтматов билан суҳбат. // “Совет Ўзбекистони санъати” журнали, 1987 йил, 7-сон, 21-б*).

Дарҳақиқат, қиссада воқеалар баёни, тасвирий ифода кучли бўлиб, театр ва драматургияга хос шиддат, ўткир интрига учрамайди. Шу боис режиссёр Олимжон Салимов эпик воқеани сахна тилига кўчиришда театрнинг шартли унсурларидан фойдаланди, қисса учун охорли, амалий

ечим ўйлаб топди. Бу хусусида Олимжон ака ўзининг “Касбим режиссёр” номли китобида шундай ёзади: “Пьесанинг асосий ечими сахнадаги қайикни ҳаракатга келтириш билан боғлиқ эди. Сахна ўртасида қайикни фақат олд томони ўрнатилади. Унинг қолган қисми деб, томошабин ўтирган томон фарз қилинади. Худдики, бу хатарли денгиз сафарига, спектакль қахрамонлари билан бирга томошабинлар ҳам чиқишган. Мен бунинг учун ҳар бир томоша зали эшигига қайикка чиқиш кўприкчалари қўйдирган эдимки, томошабинлар бу кўприклардан ўтишарди, бу эса улардан анча хушёрлик ва диққатни талаб қиларди ва, албатта, уларнинг хаёлидан, нимага мен бу кўприкдан ўтяпман, деган фикр кечиши керак эди” (Салимов О. *Касбим режиссёр*. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 22-б).

Кўриниб турибдики, режиссёр шу орқали театр ва томошабин ўртасидаги “тўртинчи девор”дан воз кечади, томошабинни воқеанинг кузатувчиси эмас, бевосита иштирокчисига айлантиради. Шунингдек, томоша залига кираверишда сахна деворларига эшаклар суяб қўйилган бўлиб, бамисоли спектаклга келаётган одам шулар ёрдамида қайикда сузиши ва асар қахрамонларига ҳамроҳ бўлиши лозим. Натижада томошабин ўзи сезмаган ҳолда воқеалар оқимида шўнғийди, китобда баён этилган ҳодисалар худди реал кечмишдек кўз ўнгида намоён бўлади.

Спектакль марказида турувчи қахрамонлардан бири – Ўрхон бобо образини Ўзбекистон халқ артисти Солижон Аҳмедов гавдалантиради. Актёрнинг ҳис-ҳаяжонга бой ижроси, лирик ва драматик ҳолатларни теран ҳис қилиб, қахрамон дарду изтиробларини гоҳо дардчил монологлар, гоҳида эса маъноли сукутлар орқали ифодалаши спектаклнинг бадиий салмоғини оширади. Алқисса, қайиқ ичида ўлим билан юзма-юз келган, бироқ бешафқат тақдирнинг аччиқ ёзғириқларига қарши басма-бас курашиб, барибир унинг измига қарши боролмаган тўрт қахрамон – Кириск, Эмрайин, Милхун ва Ўрхон бобо тимсолида томошабинни фалсафий мушоҳадага чорловчи спектакль яратилади. Мухтасар қилиб айтганда, Айтматов қиссаси сахнада яна бир бор инкишоф этилади.

Яқинда пойтахтимизда Қирғизистон Республикасининг Бобур номидаги Ўш Давлат Академик ўзбек мусиқали драма театри меҳмон бўлди ва кенг жамоатчиликка “Соҳил бўйлаб чопаётган олапар”нинг яна бир талқинини тақдим этди. Саҳналаштирувчи режиссёр ва инсценировка муаллифи Тоживой Исроилов асарни ўзига хос шаклда талқин этган. Сахна марказида қайиқ ва унда тўртовлон узок сафарга отланган, денгиз шитоб билан чайқалмоқда, ахён-ахёнда чағалайлар овози қулоққа чалинади. Саҳнанинг бутун кенглиги денгиз тасвири билан тутшиб кетган, гўё театрнинг ўзи чексиз бир уммон, томошабин ҳам илқис ҳаракат қилса, сув домига фарқ бўладигандек реал вазият, ҳолат мужассам. Шундай театрал муҳитда теварак-атрофдан узилиб, бир ярим соат бўлса-да, рўё дунёнинг ҳақиқатларига шўнғимаслик иложсиз.

Спектаклда қиссанинг энг таъсирчан тасвирлари, муаллиф изоҳлари парда ортидан ўқиб эшиттирилади. Натижада воқелик янада қуюқлашиб, томоша бадиияти ортади. Яшашдан бирин-кетин умидини узган қахрамонларнинг денгизга шўнғиши, кемада ёлғиз қолган Кирсининг азобли монологи спектаклнинг авж пардаларини белгилайди.

Чингиз Айтматовнинг “Оқ кема”си, шубҳасиз, жаҳон адабиётидаги нодир ҳодисалардан бири. Ўз вақтида адабий жамоатчиликни ларзага солган асар моҳиятидаги азалий мавзу – эзгулик ва ёвузлик, адолат ва ра-золат, гўзаллик ва бадбинлик, виждон ва нафс ўртасидаги кураш талқини ҳеч қайси замону маконда ўз аҳамиятини йўқотмайди. Шу боис мазкур асарга театр ижодкорлари ҳам қайта-қайта мурожаат қилаверади. Хусусан, юртимиз театрларида “Оқ кема” бир неча бор сахналаштирилган бўлиб, шулардан энг муваффақиятлилари ҳақида сўз юритишни лозим топдик.

1983 йилнинг айна кузагида ҳозирги Ёш томошабинлар театрида таниқли режиссёр, Ўзбекистон санъат арбоби Маҳкам Муҳамедов сахналаштирган “Оқ кема” спектаклининг премьераси бўлади. Тақдимотга муаллиф Чингиз Айтматовнинг шахсан ўзи ташриф буюргани катта воқеага айланди. Боиси, адиб ўз асарлари асосида қўйилган барча спектакллари ҳам томоша қилишга фурсат тополмагани айна ҳақиқат. Ўша дамларни режиссёр Маҳкам Муҳамедов шундай хотирлайди: “Очиғи, Чингиз Айтматовдек вақти тиғиз инсоннинг спектаклга келишига ҳатто премьераси куни ҳам кўпчилик ишонмаганди. Томоша залида бўш ўрин йўқ, ҳамма ҳаяжонда. Аммо Чингиз Тўракуловичдан дарак бўлмапти. Ўша пайтлар Маданият вазирининг биринчи ўринбосари лавозимида ишлаган раҳматли Ўлмас Умарбеков хавотирга туша бошлади. Иттифоқо, спектакль бошланишига чамаси ўн дақиқа қолганида, театр рўпарасига оппоқ “Вольга” келиб тўхтади. Ундан худди автомобиль рангига монанд оқ костюм-шим кийган Чингиз Айтматов рафиқаси билан тушиб келди. Қувончдан ёрилай дедик. Адиб биз билан ёнма-ён ўтириб, спектаклни томоша қилди. Кейин парда ортига ўтиб, каминани ва актёрларни бирма-бир табриклади, эсдалик учун суратга ҳам тушдик. Спектакль муаллифга маъқул бўлганидан бошимиз осмонга етди”.

Режиссёр қиссининг фалсафий оламига кириб, турфа рамз ва мажозларга бой спектакль яратади. Воқеалар марказида турувчи қаҳрамон – Бола образини таниқли актриса Ёдгора Зиёмуҳамедовага ишониб топширади. Бир қарашда бу қутилмаган танлов эди. Ҳаммани табиий савол қизиқтирарди, наҳот, театрда болани ўйнайдиган бирор актёр топилмаган бўлса? Ёдгора Зиёмуҳамедовадаги самимият, болаларча беғуборлик режиссёр эътиборини тортади. У баъзан қувноқ, баъзида ҳазин нигоҳи, ширали ва дардчил овози, маъноли сукутлари билан томошанинг чинакам камертон ижросисига айланади. Шунингдек, спектаклдаги асосий қаҳрамонлар – Мўмин чол (Эргаш Раҳимов), Ўрозкул (Шухрат Зиёмуҳамедов), Сайдахмад (Лутфулла Саъдуллаев), Ўрозкулнинг дўсти Кўкатоё (Турсунбой Маҳмудов)ни гавдалантирган актёрлар ҳам ўз маҳоратини намоён этиб, қиссининг бадиий оламини очиб беради.

Асли “Оқ кема”нинг Ёш томошабинлар театрида қўйилиши театрнинг ижодий киёфаси, мазмун-моҳияти, репертуар сиёсати ва ғоявий йўналишига ижобий таъсир кўрсатди. Болалар театридаги дидактика, панд-насихат ўрнини эндиликда фалсафий ёндашув, интеллектуал спектакллар эгаллай бошлади. Бу эса ёш томошабинларнинг тафаккури, дунёқарашини ўзгартирди, натижада театрнинг ижодий қудрати, таъсир қуввати янада ортди.

Кейинчалик “Оқ кема” Сурхондарё вилояти мусикали драма театрида режиссёр Неъмат Пардаев томонидан сахналаштирилади. Воҳа театрининг спектаклида ҳам асарнинг ижтимоий залвори – шахс ва жамият, инсон ва табиат мавзусига чуқур эътибор қаратилган. Яъни, режиссёр бола тасаввурида чарх ураётган икки дунё – эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги курашни асосий планга қўяди, боланинг покиза фикратида яшаётган олий тимсол – шохдор она буғунинг махв этилиши орқали манфур ва нобакор тузумнинг бор иллату кирдикорларини фош этади.

Айниқса, спектакль ғояси ва режиссёр маслагини юзага чиқаришда сахналаштирувчи расом Виктор Михайличенко билан ҳамкорликда ишланган сценографик ечим муҳим ўрин тутди. Сахнада чор-атрофи ёғоч билан ўралган, қўйлар қамаладиган қўрани эслатувчи доира шаклидаги декорация намоён бўлади. Спектакль финалида шу кўра олов ичида қолади, бамисоли бола тасаввуридаги жамики разолат, ёвуз тутумлар ёниб, кунфаякун бўлади. Шартли санъат ҳисобланган театрда бундай реалистик тасвирнинг кўрсатилиши воқеликни янада бўрттиради, драматизмни кучайтиради.

Яқинда Ўзбек Миллий академик драма театрида ушбу қисса яна бир бор сахна юзини кўрди. Асарни сахналаштириш учун Қозоғистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, Олма-ота давлат академик драма театрининг режиссёри, профессор Абубакр Раҳимов таклиф этилди.

Хўш, бу галги “Оқ кема” аввалгиларидан қай жиҳати билан фарқланди? Наздимизда, биз эслаган талқинларнинг биринчисида фалсафийлик, иккинчисида ижтимоийлик акс этган бўлса, ушбу томошада иккала хусусиятни ҳам уйғунлаштиришга ҳаракат сезилади.

Сахна тўрт тарафдан дов-дарахт билан қопланган. Бу бамисоли яшашиш, янгилиниш, ҳаёт завқига ишорадек. Шу тасвирга зид равишда қуриган тўнкалар намоён бўлади. Буниси энди разолат, жаҳолат, зулму зўравонлик рамзидек таассурот уйғотади. Сахналаштирувчи расом Бахтиёр Тўраев шу пейзажга монанд оқ рангларга урғу беради, сахнани худди мўъжазгина сайёрага менгаб, оқликка буркайди. Ҳатто табиатан яшил дарахтлар ҳам оқ-кўкиш тусга киради. Оқ ранг бу – поклик, гўзаллик, меҳру муҳаббат, бир сўз ила айтганда, дунёдаги жамики эзгу фазилатлар тимсоли. Қисса ва спектаклнинг “Оқ кема” деб номланишини ҳам шу билан изоҳлаш мумкин.

Бу галги спектаклда йўл қўйилган жиддий нуқсон Айтматов қиссасидаги инсониятнинг энг олийжаноб фазилатларини ўзида мужассам этган рамзий образ – шохдор она буғга ниҳоятда жўн ва схематик ёндашувда кўринади. Актриса Мадина Мухторованинг буғу либосида сахнага чиқиши ва дидактик оҳангда сўзлаши Айтматов тағматларидаги фалсафа-ю ташбеҳларни йўққа чиқаради. Она буғу ҳақидаги кўҳна ривоят қиссанинг энг авж пардаларини белгилаб бериши, боз устига асарда кўтарилган умуминсоний ғояларни ифода этишини назарда тутсак, ушбу тимсолнинг рамзий ечимини топиш лозим эди.

Таниқли режиссёр, Ўзбекистон санъат арбоби Мансур Равшанов ижодида ҳам Чингиз Айтматов асарлари алоҳида ўрин тутди. Режиссёр Сурхондарё вилояти мусикали драма театрида адибнинг “Момо ер” ва “Қизил дуррали нозик ниҳолим” (“Сарвқомат дилбарим”) қиссаларини ўзига хос талқинда сахналаштиради. Ҳар икки спектакль ҳам бадиий жозибаси,

ёркин колорити, шакл ва услуби билан маданий жамоатчилик эътирофини қозонади. Айниқса, “Момо ер” спектаклида Ўзбекистон халқ артисти Гулнора Равшанова ижро этган Тўлғаной образи театр ҳаётида унутилмас воқеа бўлган эди. Бундан бир неча йил муқаддам Миллий театрда ёш режиссёр Ғафур Мардонов ушбу асарни моноспектакль сифатида саҳнага қўйди. Тўлғаной образини гавдалантирган Ўзбекистон халқ артисти Малика Иброҳимова бутун руҳий қуввати, ҳис-туйғуларини қаҳрамонига сингдириб, уруш йиллари маънавий жасорат кўрсатган аёл сиймосини моҳирона тасвирлайди.

Истиклол даврида яратилган саҳна асарлари орасида Қарши шаҳридаги “Эски мачит” театр-студиясининг “Найман она нидоси” спектакли алоҳида воқеа бўлди. “Асрга татигулик кун” романидаги манкурт ҳақидаги афсона асосида тожикистонлик режиссёр Фаррух Қосимов томонидан саҳналаштирилган спектакль ноодатий шакли, фалсафий ечими, рамзий топилмалари билан мухлису мутахассисларда ижобий таассурот қолдирди.

Саҳна ўртасида мойжувоз, ёшлиқ суруридан сармаст Жўломон (актёр Исоқ Тўраев) уни айлантриб, бор қувончу шодлигини тўкиб солади. Онаси келтирган таомни ҳузур билан тановул қиларкан, бутун вужудида йигитлик шавқи, эҳтироси жўш уради. Дафъатан саҳнадаги сокин муҳит ўрнини шовқин-сурон, қий-чув эгаллайди, кўлида арқон ўйнатган бир гала манкуртлар Жўломонни она бағридан юлқиб олиб, ўз сафларига тортади. Найман онанинг кўзларига дунёи дун қоронғи бўлади, у ҳар қанча фарёд чекмасин, фарзандини қутқариб қололмайди.

Спектаклда ушбу воқеалар драматик зиддият, ўткир конфликт, психологик ижро ва фалсафий сценография орқали кўрсатилади. Дастлаб покиза ҳаёлларни ифодалаган мойжувоз энди манкуртлар топинувчи, эътиқод қилувчи маскан тусини олади.

Жўломон ролини талқин этган таниқли актёр Исоқ Тўраев қаҳрамонидаги мураккаб ҳолатни аниқ кўрсатиб берган. Унинг нигоҳида манкуртлик фожиасининг бор даҳшату иллоти акс этади. Мазкур спектакль Бишкек шаҳрида Чингиз Айтматов асарлари бўйича ўтказиладиган нуфузли театр фестивалида олий мукофот – Гран-прига сазовор бўлган. Актёр Исоқ Тўраевнинг хотирлашича, спектаклнинг видеонусхаси муаллифга ҳам юборилган ва адиб эътирофига сазовор бўлган.

Чингиз Айтматов ижодининг ҳали англамаган, моҳият-асрорига етилмаган жиҳатлари кўп. Уларни инкишоф этиш ва кенг оммага етказишда энг таъсирчан ва юксак санъат – театрнинг алоҳида ўрни бор.

*Шоҳрух АБДУРАСУЛОВ,
ЎзРФА Санъатшунослик институти
таянч докторанти*

ЭЛИ ЭЛИГА, ДИЛИ ДИЛИГА ПАЙВАНД

(Ўзбек ва туркман адабий алоқаларига бир назар)

Маълумки, ҳеч бир халқ маданияти, адабиёт ва санъати ўз-ўзидан тараққий қилмайди. Узоқ-яқин миллатлар бири-бирининг моддий ва маънавий турмуш тарзига таълим ва таҳсил, таржима ва маданий муносабатлар орқали таъсир ўтказади. Ўзбек ва туркман халқлари мухташам ҳаёт дарахтининг азал-азалдан ёнма-ён ўсаётган шохлари саналади. Уларнинг қадим тарихи, урф-одатлари, миллий анъаналари бир-бирига яқин; узоқ мозийдан келаётган ораларидаги иқтисодий, савдо-сотик, маданий-адабий муносабатлари бугун ҳам давом этмоқда.

Ҳар икки халқнинг мумтоз адабиёти тарихига назар ташланганда, ўша адабий алоқаларнинг илдизи нечоғлик чуқур эканига амин бўлиш мумкин. Махтумқулининг отаси – Давлатмаммад Озодий ўз даврининг билимдон олими, таниқли зиёлиси ва шоири эди. Икки минг байтдан кўпроқ ҳажмли маснавий усулида ёзилган “Ваъзи Озод” асарининг мазмуни бу улкан шоирнинг Қуръони Каримни, ислом дини тарихи, Расулulloҳ (с.а.в.) ҳадислари, шариат аҳкомларини жуда чуқур билганини кўрсатади. Бундай диний-маърифий, умуминсоний дидактик мавзулар талқини туркман халқининг фозил шоири Махтумқули ижодида ўз ҳадди аълосига, теран поэтик такомилига етди. Бу ҳақиқатни ўз вақтида Ҳ.Вамбери, А.Н.Самойлович, З.В.Тўғон каби таниқли мусташир олимлар эътироф этди. Дарвоқе, Алишер Навоий, Бобур, Сўфи Оллоёр, Машраб каби ўзбек шоирлари туркман адабий-маданий ҳаётида нақадар эътиромга эга бўлса, Махтумқули, Муллонафас, Камина каби туркман шоирлари ўзбек ўқувчилари қалбига шу даражада яқин. Айниқса, Махтумқули шеърлари ўзбек ўқувчилари томонидан барча замонлар-

да севиб ўқилди; ҳофизлар шоирнинг шеърини куйга солиб, тўй-ҳашамда, байрамларда куйлаб келадилар. Президентимиз Шавкат Мирзиёев жуда ўринли таъкидлайдики: “Махтумқули асрлар мобайнида ўзбекнинг ўз шоирига айланиб кетган, десак, хато бўлмайди. Унинг шеърлари ўзининг чуқур маъноси, халқона руҳи туфайли бахши ва ҳофизларимиз, шоирларимизга илҳом бериб, ҳамиша давраларда янграб келади” (“Махтумқули – сўзлар тили туркманнинг...”, Махтумқулининг ўзбек тилида нашр этилган китобига ёзилган сўзбоши. // Шавкат Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Тошкент. “Ўзбекистон” нашриёти. 2018 йил, 368- бет). Ҳақиқатан, шарқ адабиёти булоғидан сув ичган Махтумқули, ўз шеърларида Алишер Навоийни устоз сифатида тилга олади; Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарларини ихлос билан мутолаа қилганини мамнуният билан эътироф этади. Аслида ўзбек адабиёти тарихида Алишер Навоий қандай улкан вазифани адо қилган бўлса, туркман адабиётида, туркманлар адабий-эстетик тафаккури тарихида Махтумқули Фироғий худди шундай муаззим вазифани бажарди. Махтумқули асрлар бўйи ўзининг бебаҳо шеърляти билан туркман халқининг маънавий қиёфасини дунёга танитиб келади. Жаҳонга машҳур бу шоирнинг таълим олиши Хивадаги Шерғози мадрасаси билан боғлиқ. Мадрасага бағишлаган “Гўзал Шерғози” шеърида шоир:

*“Макон айлаб, уч йил едим тузингни,
Кетар бўлдим, хуш қол, гўзал Шерғози!
Ўтирдим қишингни, баҳор, ёзингни,
Кетар бўлдим, хуш қол, гўзал Шерғози!”* –

дея эхтиромини баён этади.

Шу билан бирга Махтумқулининг отаси Давлатмаммад Озодий, Андалиб, Мулламурод Хоразмий каби қатор туркман шоирлари учун ҳам Хива мадрасалари маънавият бешиги бўлиб хизмат қилди; улар қаламга олган мавзулар ва бадиий талқинлар ҳам қайсидир жиҳатдан ўзбек мумтоз шоирларининг ижодий пафоси билан уйғун келади. Шунингдек, XIII аср охири XIX аср биринчи ярмида яшаб ижод қилган Мўлламурод Хоразмийнинг ғазаллари, айниқса, “Тоҳир ва Зухра” ва “Диловар ва Гул-асрор” дostonлари ўзига хос халқона руҳи билан ўзбек мумтоз адабиёти ҳамда ўзбек фольклорига яқин туради. Бундай халқона дostonлар Нурмуҳаммад Андалиб ва Сайидмуҳаммад Сайёдий каби шоирлар ижодий меросида ҳам учрайди.

Ўз шеърларида Махтумқули анъаналарини давом эттирган Муллонафас “Кўнглим” шеърида “Ўқидим дostonинг, эй Хожа Аҳмад” деб Яссавийга муурожаат қилади ва бошқа ўринда ёзади:

*“Низомий, Навоий, яна Фирдавсий,
Румийнинг гулшани, ҳинднинг товуси,
Ёлгончи дунёдан ўтгум мен осий,
Сиза кўп хизматлар қўйгандир кўнглим”.*

Бу ўринда зикр этилган алломалар Муллонафас қалбига яқинлигини, туркман шоири улар ижодидан илҳом олганини англаш қийин эмас. Туркман адибларининг таълим ва таҳсили ҳамда таъсилраниш анъана-

лари изчил давом этди. Хусусан, XX асрнинг 30-йилларида таниқли туркман ёзувчиси Хидир Деряев Тошкентдаги Ўрта Осиё давлат университетида ўқиди. Бу олий даргоҳда бадиий ижод сирларини ўрганди; мумтоз шарқ адабиёти билан бирга ўзига замондош ўзбек шоир ва ёзувчиларининг асарларини кунт билан ўқиди. Х.Деряев ўзи эътироф этиб ёзади: “Менда ўзбек романчилигига қизиқиш университетда ўқиб юрган кезларимда бошланган. Ўзбек романчилигининг асосчиси Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” романлари менда бир умрга унутилмас таъсир қолдирди ва илҳом бағишлади. Шу илҳом ва таъсир натижасида менда бир фикр туғилди. Туркман халқининг ҳам шундай ўтмиши бор-ку, мен ҳам шу ўтмишдан бир роман ёзсам бўлмайдими?...” Дарҳақиқат, адибнинг шу фикри ва ҳаваси ортидан туркман халқининг тарихидан ҳикоя қилувчи “Қисмат” деган мухташам романи майдонга келди. Абдулла Қодирий билан Хидир Деряев романлари орасидаги ўхшаш ва муштарак жиҳатларни қиёсий-типологик нуктаи назардан ўрганган профессор Каримбой Қурамбоев: “Ҳали ҳаётни романдек мураккаб жанрда тасвирлаш анъанага эга бўлмаган, реалистик проза жанри унчалик тараққий этмаган туркман адабиётида Х.Деряевнинг биринчи марта романга қўл уриши ва муваффақият қозониши тасодифий эмас. Бу ютуқнинг асослари, замини бор, албатта... Ўқиш, ўрганиш, ижодий изланиш ўз самарасини берди”, деган эътиборли мулоҳазани ёзди¹. Таниқли туркман шоири Ота Отажонов эса ўз хотираларида Ғафур Ғулом билан Берди Кербобоев дўстлигини эсга олади; таниқли туркман адабиётшуноси ва адиби Омон Кекилов Ғафур Ғулом ҳақидаги мақоласида “Бизнинг Ғафур оғамиз” деб сарлавҳа қўяди. Шунингдек, Абдулла Қаҳҳор ва Беки Сейтоқов, Зулфия ва Товшан Эсанова, Асқад Мухтор ва Қора Сейтлиев каби ўзбек ҳамда туркман ёзувчи-шоирлари орасидаги ўрнатилган дўстлик икки халқ адабий алоқалари тарихида муҳим ўрин тутди. Бундай тарихий фактлар ўзбек ва туркман адибларининг ўзаро ижодий ҳамкорлиги, ўзаро ижодий таъсири ва акс таъсири юзасидан кенг тасаввур беради.

Адабий алоқалар икки халқ адабиёти намуналари таржимасида ҳам кўзга ташланади. Хусусан, Алишер Навоий ғазалларини ўз вақтида Б.Кербобоев, Ё.Носирли, Б.Сейтақов, Д.Оғамамедовлар, “Фарҳод ва Ширин” дostonини Комил Ишонов туркман тилига таржима қилди².

Озодий, Махтумқули, Муллонафас ва бошқа кўпгина шоирларнинг асарлари Жуманиёз Шарипов, Мирзо Кенжабек, Музаффар Аҳмад, Эргаш Очилов, Муҳаммад Пирриев, Олим Тўраев, Ойгул Суюндиқова, Гўзал Бегимлар томонидан ўзбек тилига ўғирилди.

Таниқли туркман адиби Б. Кербобоевнинг “Дадил қадам”, “Ойсултон”, “Небитдоғ” романлари, Х.Деряевнинг “Қисмат” роман-эпопеяси, Ота Кавшутоннинг “Небитдоғ этакларида” романи ўзбек ўқувчиларининг китоб жавонларидан ўрин олди...

Бугунги давр ўзбек-туркман адабий алоқалари манзараларига назар ташлаш ҳам одамни хурсанд қилади. Ашхободда туркман тилида нашр бўладиган “Дуня адабиёти” журналида Ҳамид Олимжон, Зулфия, Эркин

¹ Қаранг: К.Қурамбоев. “Адабий таъсирдан ўзига хосликка” (Абдулла Қодирий ва Хидир Деряев) // Адабий жараён, ижод масъулияти, адабий алоқалар. Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2009 йил. 124-157-бетлар.

² Қаранг: К.Қурамбоев. Таржима ва таржимон масъулияти. Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2007 йил, 42-бет.

Воҳидов, Абдулла Орипов, Шавкат Раҳмон ва бошқа қатор шоирларнинг шеърлари босилди.

Бизнинг “Жаҳон адабиёти” журнали саҳифаларида замонавий ва мумтоз туркман шоирларининг туркум шеърлари, айрим туркман адибларининг ҳикоялари, шунингдек, талантли ёзувчи Отажон Тоғоннинг “Бегона” романи чоп этилди. Республикамизнинг нуфузли нашриётларида Махтумқулининг “Асарлар” (2013 йил), “Булбул ноласи” (2014 йил), “Элингга бахш айла” (2017 йил), “Сайланма” (2018 йил) китоблари, шу билан бирга “Ўзбекистон” нашриётида Ораз Яғмурнинг “Махтумқулинома” (2016 йил), Давлатмаммад Озодийнинг “Ваъзи Озод” (2018 йил) асарларининг босилиб чиқиши ҳозирги адабий-маданий ҳаётда жиддий воқеа бўлди.

Туркман халқи орасида Мирали ва Султон Суюн, яъни Алишер Навоий ва Ҳусайн Байқаро муносабатларига доир фольклор намуналари кенг тарқалган. Табиийки, бу ҳам туркман халқининг улуғ шоиримизга эҳтироми ва меҳр-мурувватининг ўзига хос оғзаки ифодасидир. Зеро, халқ бахшилари, истеъдодли адиблар ҳамиша ўзларининг қалбига яқин адабий шахсиятларнинг номини абадийлаштиришга, уларнинг ҳаёти ва ижод йўлини бадиий образларда акс эттиришга ҳаракат қилади. Шу эътибордан ўзбек ёзувчиларидан Қурбон Муҳаммадризо дастлаб Махтумқули тўғрисида “Гурбатда ғариб” номли драмасини, истиқлол йилларида эса “Махтумқули” (2010 йил) номли романини ёзди. Адиб ушбу хизматлари учун Туркменистон ҳукумати томонидан 2014 йилда Махтумқули номидаги халқаро Давлат мукофоти билан тақдирланди. Алоҳида таъкиллаш керакки, ўзбек адабиётида шоир образининг бадиий талқини муҳим ҳодиса ва, айтиш мумкин, бир қатор ўзбек шоирларининг Махтумқули услубида – махтумқулиёна шеърлар ёзиши ҳам улуғ туркман шоирига ҳурмат-эҳтиром рамзидир.

Яна бир зарур гап шуки, Туркменистоннинг Тошҳовуз вилоятида Рейимбой Собиров, Олим Тўраев, Юсуф Насим, Абдувоҳид Саййид Муҳаммад, Ширин Раҳимова каби ўзбек тилида ижод қиладиган ва ҳар икки халқнинг энг яхши бадиий асарларини таржима этиб, китобхонларга етказиш йўлида ижод қилаётган шоир ва ёзувчилар ҳам бор.

Мустақиллик йилларида ўзбек ва туркман миллати орасидаги адабий, маданий муносабатлар яна ҳам кучайди. Тошкентда туркман маданий маркази фаолият олиб боради; Ўзбекистон телерадиокомпаниясининг туркман тилидаги кўрсатув ва эшиттириш дастурлари бор. Ўзбекистондаги туркман мактаблари ўқувчилари учун қатор адабиётлар – ўқув дарслик ва қўлланмалар мунтазам босилади. Хивада Махтумқулига ҳайкал ўрнатилди.

Ўзбекистоннинг Биринчи Президентига эҳтиром сифатида Туркменистоннинг Лебап вилояти маъмурий маркази Туркманобод шаҳрида Ислом Каримов ҳайкалини ўрнатди; шунингдек, Лебап вилояти маъмурий марказий кўчаларидан бирига Ислом Каримов номи берилди. Зотан, “Туркман ва ўзбек халқлари азалдан Амударёнинг икки қирғоғида ёнма-ён, аҳил-иноқ яшаб келган, хурсандчиликда ҳам, ташвишли кунларда ҳам бир-бирига елкадош бўлган” (*Шавкат Мирзиёевнинг Туркманобод-Фароб кўприқларининг очилишига бағишланган маросимдаги нутқидан. 2017 йил, 7 март // Шавкат Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимиз*)

қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Тошкент. Ўзбекистон” наشريёти. 2018 йил, 366-бет).

Эътиборли жиҳати шундаки, Тошкентда Махтумқули хиёбони ташкил этилиб, у ерга шоир ҳайкалининг ўрнатилиши, шаҳарнинг марказий Алишер Навоий кўчасига Махтумқули номли кўчанинг туташиб кетиши ва унинг давомидан мухташам “Ашхобод” сайлгоҳининг барпо қилиниши – буларнинг барчаси яқин кўшничилик, ҳақиқий дўстлик ва кон-кардошликнинг ўзига хос рамзи саналади.

*“Ким жаҳонда халққа эҳсон айлагай,
Ҳақ унинг ишларин осон айлагай” (Озодий)*

Ўзбек ва туркман халқлари раҳбарларининг хайрли ишлари, ҳар икки миллат адибларининг адабий мероси – бу жаҳон аҳлига қилинган яхшилик ҳамда эҳсон сирасига киради, албатта.

*Баҳодир КАРИМ,
Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети “Адабиёт назарияси
ва замонавий адабий жараён” кафедраси мудири*

ТЕАТР

Туркменистон театр санъати тарихи ва ривожланиш босқичлари Марказий Осиёдаги бошқа мамлакатлар маданияти сингари анъанавийликдан профессионал шаклга ўтган ва бу жараён XX асрнинг бошларига тўғри келади. 1918 йилдан бошлаб Туркменистон ҳудудида турли хаваскорлик театр тўғарақлари тузила бошлади ва 1926 йилда дастлабки миллий драма студияси пайдо бўлди. Унда драматурглар К.Бурунов, О.Кавшутлов, режиссёр Ю.Алимзодалар хаваскор ёшларга дарс берган. С.Муродова, А.Қулмамедов, К.Бердиев, О.Дурдиева, К.Қулмуродов каби актёрлар ушбу студиянинг дастлабки қалдирғочларидан бўлган.

1929 йилга келиб, шу студия негизида Муллонафас номидаги драма театри ташкил этилади. Театрнинг дастлабки тараққиёт даврида миллий ва хорижий муаллифлар асарларига мурожаат қилиниб, Г.Мухторов, К.Сейтлиев, Б.Омонов, Қ.Қулиев, А.Н.Островский, У.Шекспир пьесалари сахналаштирилди. Жумладан, Берди Кербобоевнинг “Юксалиш”, Алти Карлиевнинг “Ойна”, Гольдонининг “Икки бойга бир малай”, Гоголнинг “Ревизор”, Кавшутловнинг “Жума” каби асарлари репертуарни бойитди.

Иккинчи жаҳон уруши даврида театр репертуарида маҳаллий муаллифлардан Берди Кербобоев, Омон Кекиловларнинг ва жаҳон драматургияси намуналаридан қахрамонлик, ватанпарварлик руҳидаги асарлар асосий ўрин эгаллади. Ундан кейинги йилларда А.Островскийнинг “Сердаромад жой” (1950), “Айбсиз айбдорлар” (1951), У.Шекспирнинг “Отелло” (1954), Э.Войничнинг “Сўна” (1956), Г.Мухторовнинг “Ўттизинчи йиллар” (1958), Н.Погодиннинг “Кремль куранти” (1959), “Қуролли киши” (1970),

Қ.Қулиевнинг “Амир элчиси” (1970), Н.Ҳикматнинг “Бир севги афсонаси” (1957), Х.Дерьяевнинг “Тақдир” (1962) каби спектакллари шуҳрат қозонди.

Москва давлат театр санъати институти, Шепкин номидаги театр санъати билим юрти ва Островский номидаги Тошкент театр ва рассомчилик институтида таҳсил олган кўплаб ёшларнинг мазкур труппага келиб кўшилиши театрнинг ижодий салоҳиятига ижобий таъсир кўрсатди. Кейинчалик мазкур труппа орасидан Сона Муродова, Муҳаммед Черкезов, Бозор Омонов, Ота Дурдиев, Омон Қулмамедов, Суюн Омонгелдиева, Собира Отаева, Қилич Бердиев, Дурсун Аҳмедова, Жерен Ишанқулова, Оразмуҳаммед Хаджимурадов, Боссан Режепова, Омон Қурбандурдиев каби етук санъаткорлар етишиб чиқдилар.

Театр 2007 йилда Муллонафас номидаги талабалар театрига айлантирилган бўлиб, унда асосан ёшлар томонидан саҳналаштирилган классик ва замонавий йўналишдаги экспериментал спектакллар кўйилади. Туркманистонда хизмат кўрсатган артист О.Қурбандурдиев 1974 йилдан буён ушбу театр жамоасига раҳбарлик қилиб келмоқда.

Туркман кўғирчоқ театри тарихи санъати худди туркий халқлар анъанавий томоша санъатига ўхшаш бўлиб, дастлабки кўғирчоқ томошалари ҳаваскор ижрочилар томонидан овул ва бозорларда – оломон гавжум жойларда кўрсатилган, майший мавзудаги ҳазиллар, шоир Каминанинг машҳур латифалари ва машҳур халқ кўшиқлари ижро қилинган. Анна Овезов, Қулкеши Қулмурадов, Қалпак Херраев, Овадан Отаев кабилар бундай томошаларнинг корформонлари сифатида тарихда қолган. Ўтган асрнинг 30-йилларда кўғирчоқбозлар труппалари юзага келди, рус ва туркман тилларида томоша кўрсатувчи иккита гуруҳ шаклланди.

1937 йилда 139та штатдан иборат профессионал Туркман давлат кўғирчоқ театри ташкил топади ва бутун республикага хизмат кўрсата бошлади. Театр жамоасининг изланишлари самараси ўлароқ, миллий ва жаҳон адабиёти намуналари репертуарга жадал кириб келди. “Том Соьер ва бошқалар”, “Терем-терамок”, “Кичкина Мук”, “Алибобо ва қирқ қароқчи”, “Оқсоқ Кекил ҳақида эртақ”, “Чўпон ва сўқир қарға”, “Сехрли қаср” каби спектакллар ёш томошабинлар учун яратилган энг сара спектакллар сифатида тарихда қолган. Уруш йилларида эса театр жамоаси халқ руҳиятини кўтарувчи, қахрамонлик мавзусидаги томошалар саҳналаштиришга катта урғу беради. “Жигарранг вабо”, “Найза”, “Халқ жасурлари” каби ўнлаб спектакллар ўсмир ва катта ёшли томошабинларга тақдим этилган.

Бу юртда дастлаб юзага келган театрларнинг яна бири Пушкин номидаги давлат рус драма театри бўлиб, 1926 йилда ташкил этилган. У Туркманистондаги ягона русийзабон театр ҳисобланади. 1937 йилга келиб, театрга улғу шоир Александр Сергеевич Пушкин номи берилган.

Иккинчи жаҳон уруши бошланган 1941 йилда опера студияси базасида Ашхободда Туркман давлат мусиқали драма театри ташкил этилди. Бу йўналиш туркий халқлар театр санъатининг етакчи жанрларидан бўлиб, айна уруш йилларида ташкил этилгани бежиз эмасди. “Бахши тақдири” операси биринчи миллий опера сифатида катта шуҳрат қозонди ва В.Мухатов, А.Қулиев, Д.Овезов сингари композиторларнинг саъй-ҳаракатлари билан театр ижодий жиҳатдан илгарилаб борди. “Шохсанам ва Ғариб” (1944), “Ойна” (1957), “Лайли ва Мажнун” (1946), “Камина ва Қози” (1947) каби опералар бирин-кетин саҳна юзини кўрди.

50-йилларда театр асосан жаҳон мумтоз асарларини сахналаштиришга ўтди ва бунинг маҳсули сифатида Римский-Корсаков, А.Бородина, Ж.Верди, Ж.Пуччини сингари улуғ композиторларнинг опералари театр репертуаридан жой олди. 60-йилларга келиб, миллий драматургияга эътибор кучайди. Тажрибали авлод сафида ёш туркман композиторларининг асарлари ҳам сахнага йўл олди. Хусусан, Мейтүснинг “Махтумкули”, Агажиковнинг “Ташвишли кеча”, “Феруза”, Нуриевнинг “Ўт юрак” опералари ҳамда Равич ва В.Мухатовнинг “Ғаройиб табиб”, Қ.Қулиевнинг “Бахт”, А.Қулиевнинг “Қумдан топилган юрак” каби балетлари ўша даврида эришилган ютуқлардандир.

1956 йилга келиб, бу театрга улуғ туркман шоири Махтумкули номи берилди.

Театр санъатининг мамлакат ҳаётида ижтимоий аҳамияти ортиб борган сари бошқа шаҳарларда ҳам бирма-бир янги театрлар очила бошлади. Алп Арслон номидаги Туркман миллий ёшлар театри, Нурмухамед Андалиб номидаги Тошҳовуз давлат мусиқали драма театри, Камина номидаги Мари вилоят драма театри, Буюк Туркманбоши Сапармурод номидаги Балқонобод давлат драма театри, Саидназар Сайди номидаги Туркманобод мусиқали драма театрлари ташкил этилиб, ҳозирга қадар фаолият юритиб келмоқда.

Атоқли режиссёр Мурод Саидниёзов, Ота Оловов, Оразмурод Гумматов, Какажан Ашуrow, Авлиёқули Хўжақулиевлар юксак ижоди билан ном қозонди ва туркман сахна санъати ютуқларини дунёга кўрсатишга муносиб ҳисса қўшишди.

Мустақиллик даврида театр санъати ўзининг янги ривожланиш босқичига ўтди. Айни вақтда Туркманистонда ўнта театр ижодий фаолиятда бўлиб, олтитаси пойтахтда, қолган тўрттаси вилоятларда жойлашган. Туркман ҳукумати томонидан аксарият театрлар янги бино билан таъминланди.

Давлат томонидан “Ипак йўли – самимият йўли” номли театр фестивали ташкил этилган. Туркман театр ижодкорлари туркий халқлар ораси узок йиллар давомида ўтказилган “Наврўз” фестивалида доимий иштирок этиб, юқори натижалар кўрсатган. 1992 йилда Тошкентда бўлиб ўтган фестивалда атоқли туркман режиссёри Какажон Ашуrow “Дели Домурул” номли спектакли билан иштирок этиб, олий мукофот – Гран-прини қўлга киритган.

Бир сўз билан айтганда, бугунги туркман театр санъати замонавий кифоа касб этиб, бу миллат қонига сингиб кетган анъаналарни, халқчиллик ва миллийликни асосий мезон сифатида улуғлаб келмоқда.

Мафтуна МУҲАММАДАМИНОВА

КИНО

Туркманистон кино санъати тарихи ХХ асрнинг 20-йилларидан бошланади. Ўрта Осиёдаги бошқа давлатлар киностудиялари каби Ашхободдаги кинофабрика ҳам ўз фаолиятини хроникал мазмундаги лавҳа ва ҳужжатли фильмларни суратга олишдан бошлаган.

Илк фильм – “Туркменистон ССР тузилганлигининг эълон қилиниши” номли ҳужжатли фильм бўлиб, 1925 йилда Петрограддаги “Севзапкино” (ҳозирда “Ленфильм”) киностудияси операторлари Сергей Лебедев ва Борис Баш томонидан суратга олинган.

1926 йилнинг 7 февралда Полторацк (ҳозирда Ашхобод) шаҳрида кинофабрика ташкил этилди. Кейинчалик, 1958 йилдан бошлаб “Туркманфильм” киностудияси деб аталган.

Туркман кино санъатининг шаклланишида А.Ледащев, Е.А.Иванов-Барков, М.С.Донской, И.А.Савченко, Р.Л.Кармен, М.В.Мэй, Д.М.Мамедов, Б.М.Муратовский, И.А.Чикноверов ва бошқа режиссёрлар, операторлар, актёрлардан иборат кўп миллатли ижодий жамоанинг ўрни салмоқли бўлган.

Кейинги йилларда документал руҳдаги фильмлар ҳам яратила бошланди. “Туркменистон ва Бухоро бўйлаб киноаппарат билан” (И.Н.Лозиев, 1929 й.) “Туркменистон” (А.Владичук, 1929 й.) фильмлари шулар жумласидан. Шунингдек, меҳнаткашлар учун “Ипак”, “Пахта”, “Қоракўл”, “Салор атиргули” каби фильмлар ҳам суратга олинди.

Ушбу фильмлар туркман миллий кино санъатининг ривожини учун муҳим пиллапоя бўлди. Бу даврда ёш режиссёрлар, операторлар, актёрлар соҳага кириб кела бошладилар. К.Қулмурадов, С.Мурад, А.Меляев ва бошқалар шулар жумласидан.

1940 йилда режиссёр Иванов-Барков томонидан суратга олинган “Дурсун” фильми муҳим воқеа бўлди. Фильмда туркман аёлларининг диний таъйиқларга қарши бош кўтариши, озодлик учун кураши мураккаб драматик воқеаларда маҳорат билан очиб берилган.

Режиссёр Иванов-Барков ўз атрофида кинематографияга қизиққан туркман ёшларини актёрлар, режиссёрлар, раҳбарлар, операторларни жамлаб, илк миллий кадрларни тайёрлади. Улар Иванов-Барковдан бевосита тасвирга олиш майдончасининг ўзида кино санъати сирларини ўргана бошладилар. Бу ижодкор ёшлар орасидан кейинчалик йирик кино арбоби А.Карлиев, истеъдодли драматик актёрлар А.Дурдиев, К.Бердиев, К.Қулмурадов, М.Шафигуллина, С.Атаева етишиб чиқдилар.

Кўп йиллар туркман киностудиясида меҳнат қилган кинорежиссёр Мурад Алиев бу даврларни шундай эслайди: “Иккинчи жаҳон уруши даврида Ашхободга Украинанинг А.Довженко номидаги киностудияси эвакуация қилинди. Шу пайтларда киностудияда Марк Донской ва яна бир неча истеъдодли режиссёрлар билан елкама-елка меҳнат қилдик ва кўплаб муваффақиятли фильмларни суратга олганмиз.

Бундан ташқари, киностудияда режиссёр Савченко ўзининг “Партизанлар Украина чўллариди”, режиссёр М. Донской “Камалак”, “Пўлат қандай товланди” фильмларини яратган. Бу фильмлар А.Карлиев, М.Атаханов, Я.Шомуродова каби маҳаллий ёш ижодкорлар учун маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилган.

А.Карлиевни туркман киносининг асосчиси деб бемалол эътироф этиш мумкин. А.Карлиев Б.Кербобоевнинг “Муҳим қадам” романи асосида фильм-эпопеяни суратга олди. Бу фильм жуда машхур бўлди. Айнан шу фильм туфайли Б.Аннонов ва А.Жаллиев каби халқ артистлари элга танилди.

1948 йилдаги Ашхобод зилзиласидан кейин “Туркманфильм” киностудияси вайронага айланди ва кинофабрика бир неча йиллар ўтиб қайта тикланди.

Туркман миллий кинематографияси ривожининг иккинчи босқичи 1950-йиллар сўнггига тўғри келди. Россияда кинематография институтининг битирувчилари Б.Мансуров, М.Суюнхонов, К.Оразсахатов, Я.Сейидов, К.Ясханов, Х.Нарлиев каби ёш кинематографлар республикага қайтиб келиб, янги ижодий жараённи бошлади. Кўпчилик мутахассислар айнан шу даврни туркман миллий киносининг ўзига хос уйғониш даври деб эътироф этишади.

1962 йилда Булат Мансуров “Беллашув” (1963 й.) номли машҳур кинокартинасини суратга олди. Фильм туркман ёзувчиси Н.Сарихановнинг “Шукур бахши” номли ҳикояси асосида яратилган. Чингиз Айтматов “Бу фильм санъат ва мусиқанинг қиличларни омовларга айлантиргани ҳақида ҳикоя қилувчи фильмдир...” деб алоҳида эътироф этганди¹. Булат Мансуров кейинчалик “Асира” (1966 й.) Юрий Трифоновнинг “Чанқокни кондириш” (1968 й.) номли ҳикояси асосида шу номли машҳур фильмларни суратга олди. Унинг фильмлари давр тақозосига кўра тазйиқ ва таъқиқлар остида қолиб, экран юзини кўрмаган бўлса-да, бадиий-ғоявий савияси билан тарихда қолди.

1970-йиллар бошида Хожакули Нарлиев ҳам режиссёр сифатида ўзининг қарийб бутун дунё кинотеатрларида намоиш этилган “Келин” номли машҳур фильмини суратга олди. Х.Нарлиев бу фильмда ўзига хос назмга йўғрилган тасвирий ифодалар тилидан фойдаланди. Ҳақиқатдан ҳам “Келин” фильми туркман киносида 70-йилларда яратилган муҳаббат ҳақидаги энг яхши фильмлардан биридир. Ёш жувон фронтга кетган эрини кутади, умид билан яшайди. Йиллар эса ўтаверади, лекин эри урушдан қайтмайди. Вақт барча яраларни даволайди. Бирок, бу фильмда ҳеч қачон унутилмайдиган, ҳамиша қалбда сақланадиган соф муҳаббат акс этган. Ушалмайдиган армон, бир умрлик айрилиқ дарди кўрсатиб берилган. Шу билан бирга яна бир буюк ғояни – бешафқат ва ғайриинсоний урушга нисбатан нафрат ғоясини илгари суради. Гарчанд, уруш олисларда бўлаётган бўлса-да, унинг дайди ўқлари олис овуллардан бирида яшаётган бечора жувоннинг юрагини бир умрга оғир яралаган, у урушда ҳалок бўлган минглаб аскарларнинг бевалари катори ёлғизликда шамдек сўниб бормоқда... Фильм сўнгида бош қахрамон жувон кўшни етим болани бағрига босиб, дард тўла туркман алласини айта бошлаганида қандайдир оғриқ ва алам юракларни эзади. Инсон қалбининг гўзаллиги ва меҳри ҳаяжон ва ҳайрат солади.

Кинотанқидчилар ва томошабинларнинг туркман киносига бўлган қизиқиши қайта қуриш даврига келиб яна кучайди. Бу сафар ҳаётга янгича қараши ва кескинлиги билан алоҳида ажралиб турувчи ҳужжатли кино етакчи ўрин тутди. Мурод Алиевнинг “Бир пойга тарихи” ҳужжатли фильми турли халқаро кинофестивалларда кўплаб дипломлар ва олий мукофотларни кўлга киритди. “Бир пойга тарихи” – бу Туркманистоннинг жуда оғриқли муаммосига бағишланган публицистик фильмдир. У араб арғумоқлари, инглиз асл зотли тулпорлари, ўзбек қорабайирлари каби минг йиллик тарихга эга дунёга машҳур ахалтекин тулпорларига бағишланган фильмдир.

“Бир пойга тарихи” фильмининг асосий ғояси шунда эдики, ахалтекин тулпорлари – бу шунчаки от зоти эмас, балки туркман халқининг маъ-

¹ История кинематографии Туркменской ССР. <http://istoriya-kino.ru> сайти. [<http://istoriya-kino.ru/kinematograf/item/f00/s02/e0002986/index.shtml>]

навий мероси билан боғлиқ ўзига хос кадриятдир. Ахалтекин фожеаси орқали ижодкорлар туркман халқининг миллат сифатидаги маънавий ўзагини, тилини, урф-одатларини, кадриятларини йўқотиб бораётгани, миллий фожеасини кўрсатиб беришга уринганлар.

Мустақиллик даврларида туркман киноси ҳам Ўрта Осиёдаги бошқа давлатлар кино санъати қаторида турғунлик даврини бошдан кечирди. Лекин ижодкорлар сон жиҳатдан оз бўлса-да, яхши фильмлар яратишга интилди. Кино санъати фидойиларининг меҳнати натижаси ўлароқ “Фариштагинам, қувонч бер” (реж. У.Сапаров, 1992 й.), “Охламон” (реж. Э.Реджепов, 1993 й.), “Гроссмейстер” (реж. М.Суюнхонов, 1995 й.), “Ёндим” (реж. Б.Абдуллаев, Л.Степанская, 1995 й.), “Хомхаёл” (реж. С.Щугарев, 1996 й.), “Оқпамук” (реж. И.Бекмиев, 1996 й.), “Сарик буқа туни” (реж. М.Алиев, 1997 й.) каби бир қатор фильмлар экран юзини кўрди.

Туркменистонлик киноижодкорлар чет эллик кино мутахассислар билан ҳамкорликда бир нечта фильмлар яратишди. Хусусан, россияликлар билан ҳамкорликда “Ёшлигим достони” (реж. Б.Мамедов, 1992 й.), Германиялик киноижодкорлар билан ҳамкорликда “Қорақум” (Реж. А.Агте, У.Сапаров, 1994 й.) бадийий фильмлари, Греция билан ҳамкорликда “Black Sands” (“Қора қумлар”) ҳужжатли фильми (реж: Анастасис Агатос, 2000 й.) яратилди. 2004 йилда эса режиссёр Авликули Хўжақулиев бошчилигида Ўзбекистон, Қирғизистон, Туркменистон давлатлари кино ижодкорлари билан ҳамкорлигида Софоклнинг “Шоҳ Эдип” асари асосида “Эдип” фильми суратга олинди.

Сўнгги йилларда Туркменистоннинг ҳукумати томонидан кино санъатига алоҳида эътибор қаратилмоқда. “Туркманфильм” киностудияси тўлиқ қайта тикланиб, моддий-техник базаси бойитилди. Давлат бюджетидан жуда катта маблағлар ажратила бошлангач ўзининг илк меваларини бериб, кўплаб фильмлар яратила бошланди.

*Шерзод ҲУСАНОВ,
ТАТУ катта ўқитувчиси,
кинооператор*

МУСИҚА

Муסיқа санъатининг Туркменистон худудидан топилган энг қадимий ёдгорликлари милoddан аввалги III-II асрларга мансуб. Парфян салтанатининг пойтахти – Нисо шаҳри харобаларидан чолғу чалаётган созандалар тасвири туширилган ритонлар топилган. Серахс, Марв каби археологик ёдгорликлар исломгача бўлган ўрта асрлар муסיқий ҳаётини акс эттиради. VI асрда туркий тилли қабилалар ва туркман элатларининг шаклланиши билан туркман муסיқаси ҳам пайдо бўла бошлади. Илк ўрта асрлар туркман муסיқий ҳаётини ўрганишдаги бебаҳо манба – бу туркман (ўғуз) қахрамонлик эпоси “Қўркут Ота”дир. Ривоятларга кўра, биринчи халқ-профессинал муסיқачиларидан бири – Бобокамбор эди.

Туркман фольклори халқ ҳаваскорлик ва халқ-профессионал ижодига ажратилади. Туркманларнинг халқ кўшиқчилиги санъати бир овозлидир. У кўплаб маросим кўшиқларини ўз ичига олади – бу тўй (яр-яр), алла (хувди), қизлар лирик кўшиқлари (ляле), тақвим, меҳнат ва бошқа кўшиқлардир. Бунда зикр жанри (маросим айтимлари) ўзининг ноёблиги билан ажралиб туради.

Туркман халқининг маданият тарихида етмиш иккита мусиқа чолғу мавжуд, улар турли замонларда оммалашган бўлиб, айримлари бизнинг давргача етиб келган, бошқалари аста-секин муомаладан чиқиб кетган. Чолғуларнинг аксарияти диний маросим амаллари билан боғлиқ бўлган. Уларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин: биринчисига сеҳр-жоду ва маросим амалларини бажарувчи чолғулар бўлиб, улар қадимги туркманларнинг эътиқодига кўра ёвуз кучларни ҳайдашга ёрдам берган. Жумладан, *деп* (депрек) – доира шаклидаги зарбли чолғу. Уни туркман аёллари диний маросимда афсун рақси – “чапак”ни ижро этаётганда чалганлар.

Шалдирак – жирингловчи таёк бўлиб, уни девона (дарвеш)лар “ёмон кучлар”ни ҳайдашда фойдаланганлар. Бунда таёкқа маҳкамланган кичкина қўнғироқчалар, турли металл илгаклар товуш манбаи бўлиб хизмат қилади. *Жанг* – подадаги жониворлардан бирининг ёки қарвон олдида (ёки орқасида) кетаётган туянинг бўйнига осилган кичик қўнғироқча.

Дувме – гўдак бешигига илиб қўйиладиган ёки болалар ва аёлларнинг устки кийимларига тикиб қўйиладиган кичик қўнғироқ.

Ушгулевук – тоғ эчкиси ёки қуш шаклида лойдан ясалган икки тешикли болалар хуштаги.

Гопуз – бу тақлид характеридаги куйларни ижро этиш учун мўлжалланган қизлар чолғуси бўлиб, унинг асоси металл бўлиб, параллел тортилган учли ва ўртасига ингичка пўлат тилча маҳкамланган дамли чолғу.

Иккинчи гуруҳни ҳар қандай вазият ва шароитда ижро этишга мўлжалланган чолғулар ташкил этади. Улардан бири *дилли туйдук* – 13-14 см узунликдаги тилчали дамли чолғу бўлиб, ингичка қуруқ қамишнинг ғовак танасидан тайёрланади. Унинг юза қисмида йўнилган битта тилча ва учта (баъзан тўртта) парда тешиги бор.

Гарги туйдук (очиқ, узунасига чалинадиган най тури) – энг қадимги мусиқа чолғуларидан бири, унинг кўплаб ўхшаш турлари халқлар мусиқа амалиётида қўлланилади. У халқ орасида “гарги гамиш” деб аталадиган ўсимликнинг ғовак танасидан ясалади. Бу чолғунинг олти парда тешиги бор: бештаси юза томонида, биттаси остида.

Дутор – торли-чертма чолғу бўлиб, у сўнгги беш-олти аср мобайнида туркманларда кенг тарқалган чолғулардан биридир. Уни туркман оғзаки ижодининг етакчи вакиллари – бахши ва созанда (дуторчи)лар чаладилар.

Туркман гижжаги – бу Марказий Осиё ва Кавказорти халқлари мусиқасида кенг тарқалган торли-камонли чолғуларининг биридир. Гижжак бахши ижросига жўрнавоз (ансамблда эса дутор ёки дуторлар билан) яққа ва ансамбль чолғуси сифатида кенг қўлланилади.

Халқ профессионал санъати бахшилар ижодида намоён бўлади, улар шарқ ва миллий адабиётнинг мумтоз намуналарини дутор жўрлигида ижро этадилар. “Гўрўғли”, “Лайли ва Мажнун”, “Шоҳсанам ва Ғариб”, “Тоҳир ва Зухра” каби дostonлар ва бошқа туркман шоирлари шеърлари билан куйланувчи айтим (кўшиқ)лар шулар жумласидандир.

Туркменистоннинг профессионал музика санъати 1917 йилдан бошлаб шаклланади. 1925-29 йилларда композитор ва этнограф В.А.Успенский этнографик экспедицияни амалга оширади, бунинг натижасида (В.М.Беляев билан ҳамкорликда) “Туркман музикаси” номли икки жилдли фундаментал асар яратилади.

1929 йилда Ашхобод шаҳрида музика бўлими мавжуд бўлган бадиий билим юрти очилади (у кейинчалик музика билим юртига айлантирилади), 1935 йилда Москва консерваторияси ҳузурида туркман бўлими ташкил этилади. Миллий композиторлик мактабининг асосчиларидан бири – Дангатар Овезовдир.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида биринчи туркман опера ва балетлари пайдо бўлади: булар А.Г.Шапошниковнинг “Тоҳир ва Зухра” (1941, иккинчи талқини В.Мухатов билан ҳамкорликда, 1953), А.Шапошников ва Д.Овезовларнинг “Шоҳсанам ва Ғариб” (1944), Ю.С.Мейтус ва Д.Овезовлар қаламига мансуб “Лайли ва Мажнун” (1946), А.Шапошников ва В.Мухатовлар ҳамкорлигидаги “Камина ва Қози” (1947) ҳамда К.А.Корчмарёвнинг “Алдар Кўса” (1942), А.Ф.Зноско-Боровский ва В.Мухатовларнинг “Оқпомиқ” (1945) каби балетларидир.

Туркман симфонизмига В.Мухатов билан “Туркманча сюита” (1950) ва “Менинг Ватаним” (1951) каби асарлари асос солган. Ўтган асрнинг 50-йилларида кантата-ораториал жанр кенг ривож топди.

В.Мухатовнинг биринчи симфонияси (Махтумқули хотирасига бағишланади, 1974), А.Агажиков симфонияси (1968), Ч.Нуримовнинг труба ва оркестр (1969), овоз ва фортепиано (1971–1973) учун концертлари, А.Қулиевнинг “Қумдан топилган юрак” номли балети (1975) туркман профессионал музикаси ривожига муҳим ўрин тутган.

В.Мухатовнинг иккинчи симфонияси (1980), Ч.Нуримовнинг “Гобой ва оркестр учун ғазаллар”и ҳамда “Қўғитон фожеаси” номли балети (1977), Р.Аллаяровнинг камер оркестр учун концерт-симфонияси (1976), Н.Холмамедовнинг “Хиросима ва Нагасаки болаларининг тингланмаган қўшиқлари” номли вокал-симфоник поэмаси туркман музикаси стилистикасининг кейинги ривожидан гувоҳлик берувчи асарлардир.

XX асрнинг 80-йилларида ёш композиторлардан С.Туйлиев, И.Пинхасов, М.Пурлиев ва Д.Қурбанқиличевалар ижодида умуминсоний маънавий кадриятларга урғу берилган асарлар пайдо бўлади.

Ч.Нуримовнинг ижодий изланишлари унинг “Достонлар” номли концертларида, халқ чолғулари оркестри учун ёзилган асарлар кўринишида намоён бўлади. Бу даврда халқ аъналарини билан боғлиқ кўплаб қизиқарли намуналар яратилди: булар Ч.Бабаевнинг дутор ва халқ чолғулари оркестри учун концерт-фантазияси (1990), К.Қулиевнинг Милли Тачмурадов (1990) ва Пурли Сариев (1990) каби халқ музикачилари куйларига рапсодияларидир.

Туркменистон музика санъатининг асосий қисмини қўшиқчилик ижодиёти ташкил этади. Дастлаб бу йўналишда асосан халқ манбаларига та-

янилган бўлса, кейинчалик туркменистонлик композиторлар ўзларининг индивидуал услубларини ишлаб чиқа бошладилар. Туркман мумтоз шоирлари шеърятига мурожаат этиш, образлар доирасини аҳамиятли даражада кенгайтириш имконини берди: кўплаб машхур туркман композиторлари Махтумкули, Муллонафас, Камина, Сейди каби буюк шоирлар шеърларига ўзларининг кўшиқ ва романсларини басталадилар.

Замонавий миллий шоирлардан Г.Сейитлиев, Г.Эзизов, К.Курбаннепесов, А.Атажанов, Б.Жапаров, А.Ковусов, А.Юсупов шеърлари ҳам кўплаб маҳаллий кўшиқлар асосини ташкил этади. Шу билан бир қаторда, 1970-йилларга мансуб Н.Холмамедовнинг “Туркман чўллари”, “Учинг турналар”, “Ашхобод”; Б.Худойназаровнинг “Камалак”, “Дарё”, “Чал бахши”; А.Агажиковнинг “Ойдин кеча”, Р.Режепов ва Ч.Нуримовларнинг кўплаб кўшиқлари ҳозирги кунга қадар кўплаб ижрочилар репертуарида сақланиб қолган бўлиб, бу бетакрор асарлар мусиқа ихлосмандлари томонидан севиб тингланади.

Туркменистон Президенти Гурбангули Бердимухамедовнинг “Сенга оқ гуллар” номли кўшиғи туркман мусиқий ҳаётида ўзига хос воқеа бўлди. Бу миллат етакчисининг ягона ижод намунаси эмас. Маълумки, 2017 йилда V Осиё ўйинларида янграган “Олға, фақат олға!” номли кўшиқ ҳам кенг оммалашган, Туркменистондаги спорт ютуқларини тараннум этиб, илҳом бахш этувчи мадҳиясига айланди.

Туркменистон миллий консерваторияси Республиканинг етакчи олий ўқув юртларидан бири бўлиб, миллий мусиқий анъаналарни сақлаб қолиш ва ривожлантириш, жаҳон мусиқа маданияти тажрибасини ўрганиш ҳамда уни таълим ва ижрочилик фаолиятида татбиқ этишнинг асосий ўчоғи саналади.

*Шухрат ОМОНМУРОДОВ,
Ўзбекистон давлат санъат ва маданият
институтини “Овоз режиссёрлиги ва
операторлик маҳорати”
кафедраси ўқитувчиси*

КИМЛИГИНГИЗНИ БИЛАСИЗМИ?

Афсус

Миллионер киши ўлими олдидан нотариусни чакириб, васиятига “Агар хотиним мен вафот этганимдан кейин олти ой ичида бошқа бир киши билан турмуш курса, куёв барча мол-мулкимга эга бўлади”, деган тузатиш киритишни илтимос қилган.

– Жуда қизиқ-ку, – хайрон бўлган нотариус, – сабабини тушунмадим.

– Сабаби оддий, – жавоб берди кекса миллионер, – ўлганимдан кейин ҳеч бўлмаса бир киши афсусланиши керак-ку...

Маслаҳатнинг баҳоси

Адвокатлардан бирининг кучуги бўшалиб кетиб, қассобхонадан бир бўлак гўшти олиб қочган.

Қассоб адвокатнинг идорасига келиб, ундан маслаҳат сўраган:

– Кучукнинг эгасидан у олиб қочган гўштининг баҳосини талаб қилишим мумкинми?

– Мумкин, албатта, – деб жавоб берган адвокат.

– Жуда яхши, – хурсанд бўлиб кетган қассоб, – ундай бўлса, марҳамат қилиб, кучугингиз олиб қочган гўшт учун 9 доллар тўлаб қўйинг.

Адвокат эътироз билдирмай чек ёзиб берган.

Орадан бир неча кун ўтгач, қассоб эрталабки почтани кўраётиб, адвокатдан келган хатга кўзи тушиб қолади. Унда: “Гўшт олиб қочган кучукча масаласидаги маслаҳатнинг баҳоси 25 доллар”, деб ёзилган экан.

Фойдасиз жавоб

Жорж ва Гарри ҳаво шарида дунё бўйлаб сайрга чиқишган эди. Ҳавода 37 соат учишгач, улар қайси томон учаётганларини билмай қолишади. Жорж: “Бироз пасайиб, қаерга келиб қолганимизни билиб олсак бўлармиди”, дейди. Гарри бу таклифга рози бўлиб, шардан озроқ иссиқ ҳавони чиқариб юборади. Шар пастлай бошлайди. Аммо саёҳатчилар қаерда эканларини, барибир, билишмайди. Жорж: “Яна озроқ пастлаб, хув анови одамдан сўрасак бўлармиди”, дейди. Шундай қилишади ҳам. Гарри пастдаги одамга қараб қичқиради:

– Ҳой биродар, биз қаердамиз ўзи?

– Сизлар ҳаво шаридасизлар, ергача масофа 100 фут, – жавоб беради нотаниш киши.

– Бу одам адвокат бўлса керак, – дейди Жорж мийиғида кулиб.

– Нега?

– Унинг жавоби юз фоиз тўғри, аммо фойдасиз.

Ташкилотчилик

Адвокат ва муҳандис дарё қирғоғида балиқ тутишаётганди.

– Балиқ тутиб, ўзимни овутмасам бўлмайди, – дейди адвокат чуқур хўрсиниб. – Уй-жойим, топган мол-мулким батамом ёниб кетди. Суғурта компанияси менга етган зиённи қоплаб берди, аммо яхши иш бўлмади-да.

– Буни қара-я, – дейди муҳандис ҳаяжон билан, – менда ҳам худди шундай воқеа бўлди. Тошқин сув уй-жойимни, мол-мулкимни оқизиб кетди. Хайрият, ҳаммасини суғурта қилиб қўйгандим...

Адвокат чуқур ўйга толди ва шеригидан аста сўради:

– Тошқинни қандай уюштирадинг, биродар?

Тил ва пул

Мексикалик жиноятчилардан бири Техасдаги банкларни ўмариш учун тез-тез Америка томонга ўтиб турарди. Уни қўлга туширишнинг сира иложи бўлмади. Охири, кимки шу жиноятчини тирик ёки ўлик ҳолда олиб келса, фалон минг доллар мукофот олади, деб эълон қилишди.

Техаслик ёш изкуварлардан бири енг шимариб, жиноятчининг изига тушди ва узоқ вақт қидириб, охири у яширинган жойни аниқлади. Жиноятчи қараса, ёш изкувар икки қўлида иккита тўппонча билан уни отишга шайланиб турибди.

– Қўлингни кўтар! Ҳибсга олиндинг, жонингдан умидинг бўлса, банкдан ўмарган пулларни қаерга яширганингни айт, йўқса, пешонангдан дарча очаман, – дейди изкувар дағдаға билан.

Буни қарангки, жиноятчи инглиз тилини, изкувар бўлса испан тилини билмас экан. Ногаҳонда, ҳам инглиз, ҳам испан тилини биладиган адвокат пайдо бўлиб қолади. У жиноятчига изкуварнинг талабини таржима қилади. Қўрқиб кетган жиноятчи испан тилида ўмарилган пул арғувон тагида эканини айтади.

– Хўш, нималар деяпти бу ярамас, – деб сўрайди изкувар бетоқат бўлиб.

– Бемалол отаверар экансиз, – дейди адвокат.

Хабардорлик

Соҳил бўйлаб сайр қилиб юрган икки жентельмен ўлиб ётган отни кўриб қолишади. Улардан бири хизматкорини чақириб, ўлик отни ваннахонасига олиб боришни буюради. Иккинчи жентельмен ҳайрон бўлиб, шеригидан бунинг сабабини сўрайди.

– Отни ювиниш хонасига олиб боришгач, бошқа хизматкоримга ваннахонани тайёрлашни буюраман, – жавоб беради отнинг ўлигини биринчи бўлиб кўрган жентельмен. – У бироздан кейин “Сэр, у ер банд, ваннада от ётибди”, дейди. Мен эса унга бамайлихотир:

“Хабарим бор”, дейман.

Хизматкор буйрукни бажаради. Жентельмен бошқа хизматкорига ваннахонани тайёрлашни буюради. У бироздан кейин қайтиб келиб: “Сэр, ваннахона тайёр”, дейди.

– Ахир у ерда от ётибди-ку? – дейди хўжайин ҳайрон бўлиб.

– Хабарим бор, – дейди хизматкор бамайлихотир.

Жарима

Қирғоқда бир киши қармоқ билан балиқ тутиб ўтирибди. Полиция ходими келиб, “Хурматли жаноб, сиз 10 фунт жарима тўлашингиз керак”, дейди.

- Нима учун? – ҳайрон бўлиб сўрайди балиқчи.
- Бу ерда балиқ тутиш мумкин эмас.
- Мен балиқ тутаётганим йўқ, чувалчангимни чўмилтираяпман.
- Шундайми? Ундай бўлса, марҳамат қилиб, менга чўмилаётган чувалчангизни кўрсатинг, – дейди полиция ходими.

Балиқчи қармоқ учидаги чувалчангни кўрсатади.

- Бу чувалчанг сизникими? – сўрайди полиция ходими.

– Ҳа, меники.

- Шу гапингизда қатъий турасизми?

– Албатта.

- Ундай бўлса, 20 фунт жарима тўлашингизга тўғри келади.

– Нега энди?

- Бу ерда кийимсиз чўмилиш мумкин эмас.

Кимлигингизни биласизми?

Англиянинг Темза шаҳрида яшовчи таниқли тадбиркор бошқа бир шаҳарда яшайдиган бизнес ҳамкоридан куйидаги мазмунда мактуб олади: “Мухтарам сэр. Котибам аёл киши бўлгани учун ушбу мактубимда сизнинг кимлигингизни, қандай ҳамкорлигингизни ошкор қиладиган сифатларни унга айтиб ёздиролмайман. Иккинчидан, ўта маданиятли оилада вояга етганим боис, уларни ҳатто ҳаёлимга келтиришдан ҳам ўзимни тияман. Жуда қийналиб кетдим. Мени тўғри тушунасиз деган умиддаман. Борди-ю, кимлигингизни билишга қизиқиб қолсангиз, унда, сиздан илтимос, менга оғзи шалоқ, сўконғич бирор кишини котибликка тавсия қилинг”.

Мулойим одамлар

Америкалик машҳур сайёҳ Англиянинг Темза шаҳрида сайр қилиб юрибди. Уни таниган кишилар унга: “Марҳамат қилиб айтинг-чи, шаҳримиз сизда қандай таассурот қолдирди?” деб мурожаат қилишади.

- Ҳаммаси жойида, бироқ бу ерда иморатлар бир-бирига яқин қурилган, бунинг устига тор, пасткам. Бемалол юра олмайсан, ҳаво етишмайди, кўчаларда одамлар бир-бирини туртиб-суртиб юришибди. Нигоҳларида на маъно, на мазмун бор. Мана, масалан, ҳув анави иморатни олайлик, бундай бинолар Америкада бундан кўра ўн баравар катта ҳажмда қурилади, – дейди сайёҳ.

Темзаликлар унга шундай жавоб беришади:

- Бу бинода руҳий касалларни даволашади. Сиз бемалол сайр қилаверинг, улар жуда мулойим одамлар...

Тўловчи М.АҲМЕДОВ

ТУРКМАНИСТОН ТАСВИРИЙ САНЪАТИ

Бугунги Туркменистон тасвирий санъати – кўп асрлик маданиятнинг ажралмас қисмидир. Европача тасвирий санъат Туркменистонда XIX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган. Н.Н.Каразин, К.С.Мишин ва бошқа рассомлар ижодида дастлаб туркманлар турмушининг ижтимоий жиҳатларини ифодалашга ҳаракат қилинган. Лекин биринчи туркман рас-соми сифатида XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб, ижод қилган Назар Юмудскийнинг номи тилга олинади.

Ашхободда Р.М.Мазель ва А.П.Владичуклар ташаббуси билан 1920 йилда Шарқ тасвирий санъати мактабига асос солинади. 1920 йилларда миллийликни ифодалаш бошланиб, янги даврда реализм йўналишининг маиший ва портрет жанрлари етакчилик қила бошлайди. Шу мактабда тахсил олган Б.Нурали, С.Бекларов, кейинчалик улар сафига кўшилган Ю.Данешвар, И.Қиличев, А.Ҳожиев, А.Қулиев, Н.Хўжамухамедов, Ч.Омонгелдиев каби рассомлар Туркменистон тасвирий санъати ривожига катта ҳисса қўшганлар.

XX асрнинг 30-йилларидан бошлаб, туркман тасвирий санъати янги поғонага кўтарилди. Бу санъатнинг характери ва ривожланиш палласи социалистик реализмнинг барча санъат турларига шиддат билан кириб келиши билан изоҳланади. Аввал кўчманчиликда, кейин ўтrockлашган жамиятдаги ўзгаришлар тасвирий санъатда ҳам ўз ифодасини топиб борди.

1933 йилнинг апрелида Туркменистон Рассомлар уюшмаси ташкил топди. Дастлаб ўттизта рассом аъзоликка қабул қилинган бўлиб, улар Шарқ санъати мактабида таълим олган ҳаваскор рассомлар эди. Профессional рассомларнинг камлиги боис уюшма олдига кўйилган мақсадни амалга ошириш учун турли шаҳар ва туманларга ижодий сафарлар уюштирилиб, республика бўйлаб талантли ҳаваскор рассомлар қидирилади. Ашхободда ва чекка қишлоқларда маҳсус изостудиялар фаолияти ҳам йўлга кўйилади.

Туркман рассомлари Москвада ташкил этиладиган кўргазмаларда 1927 йиллардан бошлаб иштирок этиб келмоқда. 1927 йилда ўтказилган “Шўро халқлари санъати” номли кўргазмада илк бор Б.Нурали, И.Мазель, Ф.Бабиқовлар ўз картиналари билан қатнашишган. Унда Б.Нурали туркманларда азалдан ривожланиб келаётган, бугунги кунда туркман маданиятининг муҳим тармоғига айланган гилам тўқиш санъатига бағишланган полотноларини ҳавола қилган. Шунингдек, И.Мазелнинг графика, О.Мизгеревнинг модерник усулда ишланган асарлари эътибор козонади.

О.Мизгерев асарларида гилам тўқувчиларнинг ўзини эмас, балки гиламлардаги кўчманчиларнинг қадимдан авлоддан-авлодга ўтиб келаётган турфа орнаментларга бой шаклларини тасвирлайди. Рассом барча

асарларида орнаментлардаги маънони тушунмоқчи бўлган ҳар бир томошабинга, албатта китоб ўқишни, ўз устида тинимсиз ишлашни, ҳаёт, атроф-муҳитни кузатишни тавсия қилади. Унинг асарларидаги нақшлар нафақат умумий шаклларнинг муайян қайтарилишидан ҳосил бўлади, балки полотнонинг бутун композициясига пойдевор бўлиб хизмат қилади. Рассомнинг “Тўрт аёл” картинасида ҳам айнан шу жиҳатлар кўзга ташланади. Унда меҳнаткаш туркман аёлларининг идеаллаштирилган сиймолари гавдаланади. Аёлларнинг бари миллий либосда ва руҳан чиниққан, иродаси кучли, турмушнинг зарбаларига чапдастлик билан жавоб бера оладиган қатъиятли аёллар.

Туркменистон рангтасвирида кейинги босқич 1928–1929 йилларга тўғри келади. Бу босқичда асосий эътибор туркманларнинг миллий қадриятларини ҳаққоний акс эттиришга қаратилган. С.Бегляров, И.Мазель, О.Мезгирев,

Ю.Данешвар каби рассомлар бу даврда ҳам халқнинг этнографик хусусиятларга катта эътибор қаратадилар. Аввалги босқичда рангтасвир етакчилик қилган бўлса, кейинчалик графикада ҳам салмоқли асарлар яратилади. Айниқса, журнал графикаси жадал ривожланди.

Портрет жанрида самарали ижод қилган иқтидорли рассомлардан бири Бяшим Нурали (1900–1965) ҳисобланади. Бяшим Нурали ижоди давомида кўплаб туркман аёлларининг портретларини яратган. Уларга нигоҳ ташлаб нафақат туркман аёлларининг қиёфаси (типажи) ҳақида, балки уларнинг миллий кийимлари, туркман анъанавий амалий-безак санъатининг қатор соҳалари ҳақида ҳам тасаввурга эга бўламиз. Рассомнинг гилам фонида тасвирланган “Халижа портрети” бунинг ёрқин мисолидир.

С.Н.Бегляров туркменистонлик биринчи профессионал рассомлардан ҳисобланади. У асосан портрет ва манзара жанрларида ижод қилган.

Унинг ижодида иккита асосий тенденция кўзга ташланади: янгича турмуш тарзини кечираётган замонавий инсон образи ва миллий қадриятларни замонавий жараёндаги давомчилари образи.

Буни рассомнинг “Эски Ашхобод типлари” сериясига кирувчи график асарларида кўришимиз мумкин. “Туркман аёллари” (1928 йил) туркум портрети эса реалистик йўналишда ишланиб, аёлларнинг ўйчан қиёфалари ўтов фонида тасвирланган. С.Бегляров кўпинча картина сатҳига аёллар фигурасини вертикал жойлаштиришни одат қилади. Бу биринчидан, аёлларни бўй-бастини тасвирлашда қулай усул бўлса, иккинчидан, туркман аёлининг матонати, ғурури, миллий характерини маҳобат ва аниқлик билан кўрсатишга имкон беради.

1935 йилда Ашхободда рассомлик билим юрти ташкил этилади. Х.Аббабердиев, А.Хаджиев, И.Қличевлар айнан шу даргоҳнинг илк калдирғочлари саналади.

1941–45 йилларда графиканинг ўрни биринчи даражага кўтарилди. Чунки, оз муддатда санокли воситалар ёрдамида мазмунни лўнда тасвирлаш уруш йилларида долзарб ҳисобланган. Урушдан кейинги йилларда Туркменистон тасвирий санъатида мавзули картиналар пайдо бўла бошлади. Айниқса, 1950–60 йилларда том маънода ривожланиш палласи бўлиб, И.Қиличев, Г.Брусенуов, А.Хаджиев, А.Кулиев, А.Щетинин сингари рассомлар майдонга чиқди. Бу йилларда ижод қилган рассомлар орасида Айхан Хаджиевнинг ижоди таҳсинга лойиқ. Унинг “Махтумкули портрети” (1947) йирик полотно сифатида юксак баҳоланади.

1960-80 йилларга келиб, Туркменистон тасвирий санъатида миллий мактаб юзага келди. И.Қличев, Ч.Омонгелдиевлар, С.Бабиқов, М.Мамедов, Д.Байрамов каби рассомлар социалистик реализм йўналишида ўзларини намоён қилдилар. Улар орасида Дурди Байрамовнинг картиналари сержилва рангларга бойлиги, қаламтасвирнинг мукамаллиги ва тозаллиги, образларнинг хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Унинг ижодида асосан психологик портретлар муҳим ўрин тутиб, рафиқаси Гозел Илёсовага бағишланган 57 та график туркумдан иборат портретлар мажмуи жуда машхур.

Халқ амалий безак санъати – туркман маданиятининг ажралмас қисми ҳисобланади. Унинг илдизлари узок ўтмишга бориб тақалиб, гиламдўзлик, бадий кашта, заргарлик, кўнчилик, ёғоч ўймакорлиги каби соҳалар тараққий этган. Булар орасида айниқса гилам тўқиш, заргарлик ва бадий кашталар алоҳида ўринга эга. Бу соҳаларнинг бугунги кунда ҳам кадри баланд. Чунки уларда чўл, қишлоқ ва шаҳар маданияти анъаналари бири-бирига чатишиб кетган. XIII асрда Туркменистонга келган итальян сайёҳи Марко Поло “Бу ерда мен дунёнинг ҳеч ерида кўрмаган нафис гиламларни ва катта ўлчамли олчаранг матога майда қилиб тикилган нафис кашталарни кўрдим”, дея эътироф этгани бежиз эмас.

Истиқлол йилларида Туркменистон тасвирий санъатида миллийликка эътибор кучайди. 1994 йилда Ашхободда Туркменистон Миллий Бадий академияси ташкил қилинди. Дастгоҳ рангтасвири, графика, маҳобатли ҳайкалтарошлик ривожланиб, кекса авлод вакиллари И.Қиличев, А.Алмамедов ва янги авлод вакиллари Ш.Акмуҳаммедов, А.Мухаммедов, Ж.Амандурдиев, Ч.Амандурдиев, Г.Гусейнов, А.Муродалиев, К.Нурмуродов ва бошқа қатор салоҳиятли рассомлар самарали ижод қилмоқдалар.

*Равшан ФАТХУЛЛАЕВ,
К.Бехзод номидаги Миллий рассомлик
ва дизайн институти доценти,
санъатишунослик фанлари номзоди*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ВА САНЪАТИ ҚИСҚАЧА ҚОМУСИ

БАНДУРА – (уч торли цитра) чертма соз тури. Бандуранинг паст товушли асосий узунроқ торлари жўрнавозлик хизматини ўтайди. Баланд товушли, кўпгина қисқа торлари куй ҳосил қилади. Бандура торлари бармоқлар билан тирнаб чертилади. Хонанда, созандалар кўшиқларини бандура жўрлигида ижро этишган. Бандура чалувчилар қобза деб аталади.

БАЛЕТМЕЙСТЕР – балет спектакллари, хореографик чиқишлар, опера, оперетта, драматик спектакллардаги рақс сахналарининг сахналаштирувчиси. Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Озарбайжонда мусикали драма спектакллари учун рақс кўювчилар балетмейстер дейилади. Балетмейстер либретто асосида спектаклнинг хореографик шаклини мусика ритми ва оҳангларига мос равишда ишлаб чиқади ва раққосаларга ўргатади. Балетмейстер балет санъатида асосий ижодкор бўлса, бошқа жанрларда ёрдамчи вазифада бўлади. Ўзбекистонда Қундуз Миркаримова, Галия Измаилова, Бернора Қориева, Қодир Мўминов, Юлдуз Исматова, Исахор Оқилов, Маъмура Эргашева сингари атоқли балетмейстерлар ижод этган ва этмоқдалар.

“БАХТСИЗ КУЁВ” – улуғ ўзбек адиби Абдулла Қодирийнинг ягона драматик асари. Пьеса 1915 йилда, жадидларнинг театрчилик ҳаракатлари бошланган даврда ёзилган. Жадид театр санъатининг дастлабки намояндалари Бехбудий, Авлоний, Мунавварқори, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Қодирий, Бадрийлар туркий тилда ва европача шаклда томошалар ёзиб, ўзбек профессионал ёзма драматургиясининг илк намуналарини яратган. Муаллиф асарнинг ёзилиш тарихини “1913 йилда эълон қилинган “Падаркуш” таъсирида “Бахтсиз куёв” деган театр китобини ёзиб юборганимни ўзим ҳам пайқамай қолдим”, дея изоҳлайди. Ўша даврда ёзилган драмаларда илмсизлик, саводсизлик ва хурофот асосий мавзу сифатида кўтарилиб, маърифат ғояси илгари сурилган. Қодирийнинг “Бахтсиз куёв” пьесасида ҳам жамиятдаги хурофот ва илмсизликнинг оқибати ҳикоя қилинади. Асар сюжети дабдабали тўй бериш оқибатида катта қарзга ботиб, охир-оқибатда ўз жонига қасд қилган камбағал йигит фожиасидан иборат. Мазкур пьеса 1915 йилда “Садои Туркистон” газетасида чоп этилган ва “Турон” театр труппаси томонидан сахналаштирилган.

БАХШИ – халқ кўшиқ ва дostonларини ёддан куйловчи, авлоддан авлодга етказувчи санъаткор. Бахши атамасининг луғавий маъноси мўғулча ва бурятча бахша устод, маърифатчи, санскритча бхикшу – дарвеш, қаландар сўзларидан келиб чиққан. Бахши сўзи баъзан шаман маъносида ҳам қўлланилади. Бахшиларнинг ижрочи ва ижодкор тоифалари бўлиб, ижрочи бахшилар устозларидан ўрганган дostonларни айнан куйлайди. Ижодкор бахшилар эса оғзаки эпик дostonларнинг ўз вариантини, ҳатто улар асосида янги дostonлар ҳам яратади. Бундай бахшилар шоир деб

юритилади. Фозил шоир, Пўлкан шоир, Абдулла шоир, Хидир шоир, Эргаш шоирлар шулар жумласидан. Бахшилар дostonларни кўбиз, дўмбира, дутор каби созлар жўрлигида куйлайди. Ўзбекистонда Хоразм, воҳа дostonчилик мактаблари қадимдан ривожланган. Хоразм бахшилари очиқ овозда, воҳаликлар эса ёпиқ (бўғиқ) овозда куйлайди. Бахшилар турли худудларда оқин, жиров, санновчи, соқи каби номлар билан аталади.

“БАҲОР” АНСАМБЛИ – 1957 йилда ташкил этилган. Ансамблнинг асосчиси Ўзбекистон халқ артисти Мукарама Турғунбоева бўлиб, йигирма йилдан ортиқ бадиий раҳбарлик қилган. 1979 йилда ансамблга М.Турғунбоева номи берилган. Ансамблга кейинчалик балетмейстерлар Қ.Миркаримова, Р.Шарипова, М.Эргашевалар раҳбарлик қилган. З.Раҳматуллаева, Д.Каримова, Н.Атаманова, Т.Юнусова, А.Тўлаганова, Д.Абдуллаева, Э.Расулхўжаева, М.Эргашева, Г.Фозилжонова, Ф.Низомиддинова, Г.Ҳамроева, Р.Султонова, Г.Низомова, Е.Тўхтаева каби кўплаб истедодли раққосалар, О.Матёкубов, Қ.Дадаев, Б.Алиев, Х.Лутфуллаев, Б.Йўлдошев, А.Шукуров, М.Шокиров, Т.Сайфуддинов каби созандалар шу ансамблда ижод қилган. Ансамбль репертуаридаги “Тановор”, “Баҳор вальси”, “Фарғона рубойси”, “Дилдор”, “Гулноз”, “Наманганнинг олмаси”, “Андижон полкаси”, “Тошкент пиёласи”, “Самарқанд бешқарсаги”, “Хоразм лазгиси”, “Қирқ киз”, “Бухоро давраси”, “Дугоналар”, “Шўҳи пари”, “Нозанин” каби кўплаб рақслар билан донг таратган. “Баҳор” ансамбли дунёнинг элликдан ортиқ мамлакатларида бўлиб кўплаб санъат фестивалларида иштирок этган. Ўзбек миллий рақс санъати ривожига “Баҳор” ансамблининг салмоқли ҳиссаси борлиги мутахассислар томонидан эътироф этилади.

БЕДИЁРШУМ – (Бердиёр масхара, Диёров Бердиёр) 1884 йилда Қашқадарё вилоятининг Шаҳрисабз тумани Чопиқ қишлоғида туғилган. 1967 йилда вафот этган. Ўзбек халқ анъанавий театри актёр-ижрочилари кизик, масхара номи билан аталган. Бедиёршум Мизроб масхара номи билан машҳур бўлган кизикнинг шогирди. Унинг репертуарида қирққа яқин оғзаки ҳажвия, муқаллид, ҳажвий кўшиқ ва ўйинлар бўлган. “Эшони раис”, “Бўз дўкони”, “Жувонкаш”, “Ўғирлик”, “Сартарош”, “Тегирмончи” ва бошқалар шулар жумласидан. Ҳажвий образлар Бедиёршум ижодида алоҳида ўрин тутди.

БЕЛИНСКИЙ В.Г. (1811–1848) – атоқли рус мунаққиди, адабиётшунос, файласуф. “Адабий орзулар”, “Танқид ҳақида сўз”, “Париж сирлари”, “Бородино жангги йилномаси”, “Менцель – Гёте танқидчиси”, “Мочалов Ҳамлет ролида”, “Тоголга хат”, “Рус грамматикаси асослари”, “1840 йил рус адабиёти”, “Александр Пушкин асарлари. Учинчи мақола”, “Ҳеч нарса ҳақида ҳеч нарса”, “Рус повести ва жаноб Гоголь повестлари ҳақида” сингари қатор танқидий асарлар муаллифи. Белинский ўз даврида рус адабиётидаги реалистик оқимнинг раҳнамосига айланган. Санъат ходисасини аниқ тарихий нуқтаи назардан таҳлил қилишга асосланган эстетик ва адабий танқид қоидаларини ишлаб чиққан. Белинскийнинг бир қанча мақолалари Улуғжон Неъматов, Маҳкам Маҳмудов, Бегали Қосимов, Абдулла Шер ва бошқа таржимонлар томонидан ўзбек тилига ўгирилган.

*Мафтуна МУҲАММАДАМИНОВА
тайёрлади*

РЕЗЮМЕ

●● В очередной журнала, посвящен Республики Туркменистан. Читатели могут ознакоми́тся с лучшими образцами произведений их поэтов и писателей. В номере также опубликованы отрывки из романа «Гурганж», рассказ Наримана Жумаева «Старый чабан и пустыня».

●● Порой человек вынужден смириться с обстоятельствами, терпеть лишения, тяготы и бесправие. Важно не терять при этом свою сущность, своё “я”, что и делает герой произведения “Могучий Рурк”. Рассказ принадлежит перу одного из самых ярких представителей классической американской прозы XX века Теодора Драйзера.

●● Пьеса американского драматурга Уильямса Теннесси «Трамвай «Желание» – произведение получившее мировую известность. Это история о том, как идеализм борется с беспринципной посредственностью. На основу психологической драмы легли душевные переживания и печальная доля ранимой, утонченной аристократки Бланш Дюбуа. Представляем начальную часть пьесы в переводе Амира Файзуллы.

●● Роман Виктора Сумина “Первый и последний рассвет” посвящен узбекскому разведчику Бахрому Ибрагимову. По воле судьбы герой романа во время второй мировой войны оказался в ближнем зарубежье служил делу безопасности отчизны.

●● Великий писатель и общественный деятель Чингиз Айтматов является гордостью всех тюркских народов. В связи с широким празднованием 90-летия со дня рождения писателя, журнал планирует издать цикл материалов о творчестве и жизни нашего великого современника.

RESUME

..● This issue of the magazine is dedicated to the republic of Turkmenistan. Poems by classic Turkmen poets Ozodiy and Mah-tumquli and by modern authors such as Annatuvoq Qaqaeva are published in this issue. Also philosophical poems by Omondurdi Annadurdiev, a part of historical novel “Gurganj” by Reimboy Sobirov, “An Old Herdsman and Desert” story by Narimon Ju-maev are presented to readers.

..● A story named “Powerful Roark” by one of the greatest figures of American prose Theodor Dreiser was written in real-istic manner. Author describes a person who had to change his character because of difficulties and life conditions, but never changed his views.

..● “A Tramway of Dream” is a well-known play written by famous American playwright William Tennasy. This work written in 1947 was translated into Uzbek by well-known translator Amir Fayzulla. In this play written in psychological drama genre author describes emotional difficulties and tragic fate of an aristocratic woman with a delicate taste whose name is Blansh Dubua. You can read the first part of this work in this issue.

..● Russian author Victor Sumin’s novel named “The First and Last Dawn” is about Uzbek intelligence agent Bahrom Ibrohimov who was in Afghanistan in the period of World War II and after-wards did a lot for security and peace in this country.

..● This year we celebrate the 90th anniversary of well-known Kirghiz writer Chingiz Aytmatov. We begin to publish a number of articles about the life and creative work of this author from this issue. A young researcher Shohrux Abdurasulov in his article “Chingiz Aytmatov and Experiences of Uzbek Theatre” analyzes performances staged in our theatres by works of the writer.

Jahon ADABIYOTI

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

Навбатчи муҳаррир: Н.ЖЎРАЕВА
Техник муҳаррир: О.СОБИР ўғли
Мусахҳих: Ш.НИЁЗМЕТОВА
Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.
Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.
Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.
“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда
ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олиниши шарт.

Таҳририят манзили:

100011, Тошкент, Алишер Навоий номидаги Миллий
боғ ҳудудида жойлашган Адиллар хиёбони.
Телефонлар: (0371) 231-23-54, 231-23-56, 231-23-57.
Сайт: www.jahonadabiyoti.uz
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 13.08.2018 й. Бичими 70x108^{1/16}. Офсет қоғози.
Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Адади 2075 нусха. 243 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.
“Жаҳон адабиёти” журнали компьютер марказида териблиб, “Sharq” НМАКда чоп этилди.

Босмаҳона манзили:

100000, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

© Жаҳон адабиёти, 2018 й.